

За редакцією О. І. Пометун
Ольга Дудар, Олександр Гук

Історія України

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2021

УДК 94(477)*кл8(075.3)
Д81

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

За редакцією О. І. Пометун

Дудар О. В.
Д81 Історія України : підруч. для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Дудар, О. І. Гук. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. — 224 с.
ISBN 978-966-983-217-7.

УДК 94(477)*кл8(075.3)

ISBN 978-966-983-217-7

© Дудар О. В., Гук О. І., 2021
© Видавничий дім «Освіта», 2021

Любі восьмикласники та восьмикласниці!

Період Раннього Нового часу — XVI–XVIII ст. — на українських землях часто називають козацькою добою. І хоча саме з козацтвом пов'язані масштабні зміни, значні досягнення та трагічні поразки, не варто забувати, що це також період геніальних українських митців, науковців і церковних діячів.

Працюючи із цим підручником, ви дізнаєтеся багато нового про життя в Україні протягом XVI–XVIII ст.: про перебування її територій у складі різних держав, про виникнення і розвиток українського козацтва, про творення ним власної державності та боротьбу за її збереження. Аналізуючи історичні джерела, ви зможете творчо переосмислювати непростий фактичний матеріал. Ми пропонуємо вам добірку тематичних відео, нестандартних завдань — усе, що допоможе краще запам'ятовувати, розвивати критичне мислення і вчитися!

Ви не пропустите важливих дат та понять. Адже їх у підручнику виділено жирним шрифтом. Нові терміни розміщено у рамці. А для швидкої та легкої навігації у тексті є умовні позначення:

Пригадайте матеріал, з яким ви попрацювали на уроках історії раніше.

Поясніть. Обдумуйте завдання і висловлюйте свої міркування щодо важливих фактів, явищ чи особливостей діяльності історичних персоналій.

Розгляньте, обговоріть. Попрацюйте з ілюстраціями, виконайте завдання і поділіться своїми висновками з однокласниками чи однокласницями або вчителем.

Дослідіть. Використовуйте дослідницькі методи: сформууйте власні припущення і порівняйте їх із текстом підручника.

Запишіть, намалюйте. Виконайте письмове або творче завдання.

Перевірте себе. Виконайте онлайн-вправу. Дайте відповідь на запитання.

Автор розповідає. Перегляньте відео з додатковою інформацією.

Співпрацюйте з однокласниками й однокласницями в парах і групах, ставте запитання та шукайте відповіді, відрізняйте факти від думок і вибудовуйте свій погляд на історію власної країни.

Успіхів!

РОЗДІЛ 1

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI — перша половина XVII ст.)

§1. Статус українських земель у першій половині XVI ст. у складі різних держав

У складі яких держав перебували українські землі на початку XVI ст.?

Розгляньте карту. Визначте, які українські території на початку XVI ст. опинилися у складі шести сусідніх держав і яких саме. Порівняйте результати свого дослідження з текстом параграфа.

Назвіть основні історичні регіони України. Які сусідні держави контролювали Волинь, Чернігово-Сіверщину, Поділля, Буковину та Закарпаття?

Боротьба із Золотою Ордою та протистояння з Королівством Польським призвели до того, що Підляшшям, Волинню, Східним Поділлям (Брацлавщиною) і Київщиною стало володіти Велике князівство Литовське, Галичиною, Белзщиною, Холмщиною і Західним Поділлям — Королівство Польське. Буковина від середини XIV ст. належала Молдавському князівству, яке у 1514 р. визнало васальну залежність від Османської імперії.

У Закарпатті до 1526 р. панували угорські королі — аж допоки зазнали поразки від турецького війська султана Сулеймана I в битві під Могачем. Відтоді Угорщину було поділено між Османською імперією, Австрією та Трансільванським князівством. Так, Пряшівщина та Ужгород опинилися під владою австрійських Габсбургів, а Східне Закарпаття — у складі Трансільванії.

Крим і частина Північного Причорномор'я із середини XV ст. підпорядковувалися Кримському ханству, яке у 1478 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Західна ж частина Північного Причорномор'я перебувала під одноосібним контролем турецького султана. Так, території, що нині входять до складу Одеської, Миколаївської, Херсонської областей України, утворювали Очаківсько-Сілістрійський **ейялет**, або Озю-Сілістра. Османи будували на території ейялету укріплення, які мали захищати їх від козацьких набігів та забезпечувати османську зверхність над Волощиною і Молдавським князівством.

Ейялет — найбільша адміністративно-територіальна одиниця в Османській імперії.

У XIV ст. нарощувало сили Московське князівство. Відтак його правителі почали приєднувати до своїх володінь території інших північно-східних руських князівств, проголосивши курс на «збирання руських земель» (тобто територій, які раніше входили до Русі-України). У зтяжних війнах із **Московією** протягом 1487–1537 рр. Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину.

Московія — історична назва Росії та її державних утворень; Московське князівство. **Московити** — жителі Московії.

Таке становище українських територій на початку XVI ст. визначало їх нерівномірний економічний і соціальний розвиток, стримувало розвиток українських територій, ускладнювало спілкування населення різних регіонів. З іншого боку, тогочасні жителі земель сучасної України отримували досвід спілкування з багатьма народами, їхніми культурами та досягненнями.

Перегляньте відео — дізнайтеся більше.

1. Позначте на відповідній контурній карті українські землі, що входили до складу різних держав. Поміркуйте, які виклики поставали перед їх жителями через завойовницьку активність сусідніх держав.

2. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

1 Пригадайте, чому перша спроба об'єднати дві сусідні держави — Польську й Литовсько-Руську — після Кревської унії 1385 р. (про умови унії читайте за посиланням у QR-коді) не була такою успішною, як сподівалися її ініціатори.

2 Визначте, які переваги та проблеми створювало жителям тогочасних українських територій перебування їхнього регіону у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Московського царства. Поділіться результатами вашої роботи з однокласниками й однокласницями. Чи є у вас однакові висновки?

§ 2. Соціальна структура суспільства. Економічне життя села і міста: фільварки, цехи. Торгівля

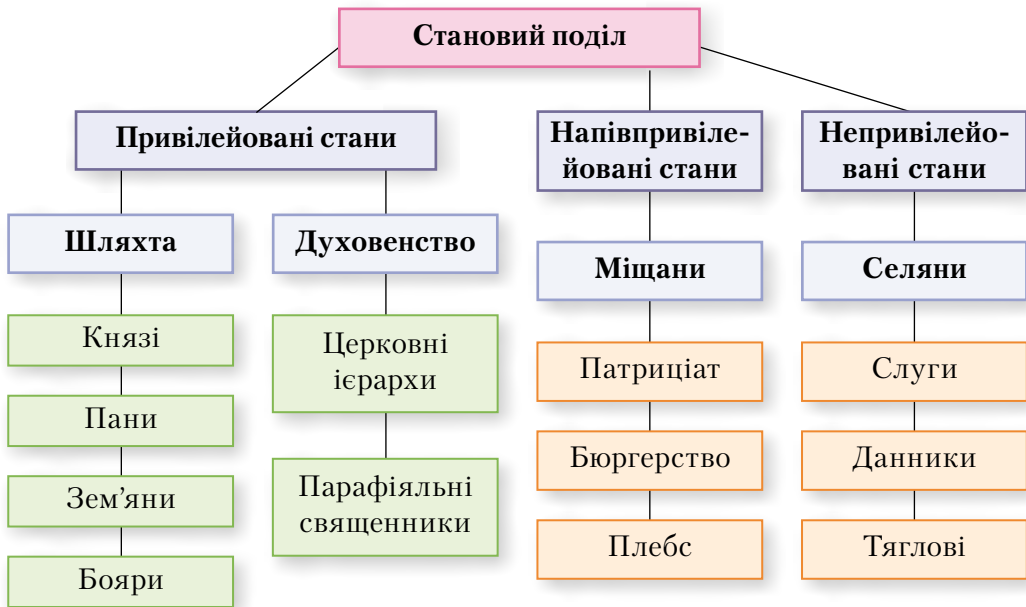
Яким був становий поділ населення українських земель на початку XVI ст.? Хто належав до привілейованих, напівпривілейованих та непривілейованих станів?

Вершину панівного стану — **шляхту** — становили нащадки князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів. До цієї найпривілейованішої групи входили лише за народженням — ні статки, ні військова

звитяга не могли надати князівського статусу. Сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко висновувала, що **князі** склали присягу вірності правителю держави, до якої в результаті протистоянь відійшла їхня територія, і зобов'язувалися допомагати йому збройно під час воєн. У решті питань титулована знать почувалася господарем у власних володіннях — із власними структурою влади, судочинством, податками.

Знайдіть у тексті параграфа характеристики прав і обов'язків різних станів тогочасного суспільства, зображених на схемі.

Поміркуйте, як ставилися до князівських привілеїв менш впливові представники знаті. Скористайтеся додатковими джерелами.

Наступну сходинку після князів посідали пани, які вирізнялися серед решти боярства-рицарства наявністю власної (отчинної), а не наданої від великого князя землі. **Зем'янами** називали представників шляхетської верстви, які володіли (умовно чи безумовно) земельним наділом, що відрізняло їх від безземельної шляхти-голоти.

Голота — незаможна людина; бідняк.

Бояри-шляхта — родове спадкове боярство, яке у процесі розвитку суспільних відносин отримало повноправне шляхетство.

Статус **бояр** був різним: хтось зберігав свої привілеї, а хтось зобов'язаний був відбувати нормовану військову та іншу службу у князів і панів за право користування землею.

Позбавлені доступу до важелів державної влади шляхтичі-зем'яни розпочали боротьбу проти близько п'ятдесяти великопанських і княжих родин — членів великокнязівської ради у Великому князівстві Литовському. Адже загальнодержавний звід законів Великого князівства Литовського — **Перший Литовський статут 1529 р.** — не надав їм політичних прав. У боротьбі за свої права польська шляхта скликала **сейми** — шляхетські збори, що були найвищим законодавчим станово-представницьким органом (парламентом) Королівства Польського. Урешті шляхта Великого князівства Литовського домоглася успіхів: **Другий Литовський статут 1566 р.** збільшив права службової шляхти, зрівнявши її з **магнатами** — найбільшими землевласниками. Було засновано **виборні суди** (раніше князі корилися тільки безпосередньо суду великого князя) та систему **повітових сеймиків** із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджати, радитися та обмишляти», як управляти державним життям.

Парламент — вищий виборний законодавчий орган, що має здійснювати з-поміж іншого загальне керівництво зовнішньою політикою держави. Український парламент — Верховна Рада України.

Прочитайте, як характеризують становище духовенства науковці — упорядники Енциклопедії українознавства. Визначте і запишіть у зошит відмінні риси цього суспільного стану.

«Зовнішньою ознакою стану [духовенства] було, м. ін., право на земельну власність, що його не мали в Польщі міщани й селяни. Перетворюванню духовенства на стан чимало сприяла спадщинність: деякі парафії століттями переходили від батька до сина, священничі роди витворили окремий побут і власні традиції. Духовний стан був досить численний, бо до нього, крім родин, належав увесь церковний причет. До основних ознак автономності належала власна юрисдикція. Силу духовенства визначала не тільки його чисельність і організованість (зокрема, чорного духовенства), але також вплив на населення й у зв'язку із цим багатство; про забезпечення церков дбали не тільки магнати й шляхта, але й міщани, а то й селянство».

Чому міщан називали напівпривілейованим станом?

Розгляньте малюнок. До якої частини міщанства: патриціату, бюргерства чи плебсу — належать зображені на них жителі Львова XVI ст.? На основі чого ви зробили такий висновок?

Мешканці Львова XVI ст.
Сучасна реконструкція

Статус повноправних громадян міста, які перебували під захистом міського самоврядування, користувалися **привілеями** (займалися ремеслом, вели торгівлю на міському ринку), мали ті, хто володів нерухомим майном, щонайменше власним будинком.

У тогочасних містах, особливо в Галичині, з-поміж мешканців переважали представники інших народів (вірмени, німці, євреї). На Волині та у Центральній Україні серед міщан більшість становили українці.

Найчисленнішою верствою було **селянство** — майже 80% усього населення. Незважаючи на це, його становище було найтяжчим. Селяни поділялися на **похожих** (особисто вільних) і **непохожих** (прикріплених до свого наділу).

Протягом XVI — першої половини XVII ст. на європейських ринках стрімко зріс попит на хліб — відбувся так званий зерновий бум. У результаті стала швидко поширюватися **фільваркова система господарювання**. Землевласники розширювали площі фільваркових земель за рахунок общинних наділів і примушували селян працювати власним реманентом, тобто впроваджували **панщину** й перетворювали селян на **кріпаків**. Проте становище селян у різних регіонах було різним. У Галичині та на Волині, де були сильні польські впливи, кріпацтво поширювалося швидше. На Брацлавщині та Південній Київщині, де вільної землі було багато, а робочих рук не вистачало, землевласники надавали селянам більше пільг.

Фільварки — багатогалузеві господарчі комплекси, у яких щотижня відробляли панщину залежні селяни, які виробляли товарне збіжжя і продукти тваринництва.

Панщина — примусове й безоплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Кріпаки — особисто залежні від землевласника й прикріплені до земельного наділу селяни.

С. Васильківський.

Український селянин. 1900

Поміркуйте, як вплинули на розвиток фільваркової системи Великі географічні відкриття.

За **Третім Литовським статутом 1588 р.** селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад десять років, ставали кріпаками. Землевласники мали право розшукувати й повертати селян-утікачів протягом двадцяти років.

Розгляньте картину видатного українського художника XIX ст. Сергія Васильківського. Яким зобразив митець представника найчисленнішої верстви населення українських земель у XVI ст.? Чи відображено на картині реальне тогочасне становище землероба?

Розвиток сільського господарства

Що таке двопільна і трипільна системи? Накресліть їх схеми у зошиті чи на окремому аркуші.

Основою сільського господарства на українських землях і надалі залишалося землеробство. У Галичині, на Волині й Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система, а от на Поліссі, півдні Київщини і Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова. Удосконалювалися знаряддя праці: селяни частіше використовували плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Проте загалом позитивні зміни стосувалися переважно господарства магнатів і шляхти.

Не менш важливу роль відігравали промисли, адже ліси були багаті на хутрових тварин, а ріки — на рибу.

Поміркуйте, у яких регіонах промисли переважали над землеробством.

На українських територіях, що входили до складу Великого князівства Литовського, сільське господарство мало здебільшого

натуральний характер — продукція йшла на задоволення власних потреб землевласника і селян. А от у Королівстві Польському шляхта активно опанувала європейський ринок. Це сприяло збільшенню виробництва зерна на продаж. Тому на підконтрольних полякам землях стрімко зросла кількість фільварків.

Значний вплив на розвиток сільського господарства мала **«Устава на волоки» 1557 р.**, підписана польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом. Цей документ упорядкував користування землею, унормував повинності населення залежно від кількості та якості ґрунту, закріпив трипільну систему землеробства та вуличну забудову сіл, частково раціоналізував організацію праці. Однак нові правила, затверджені «Уставою на волоки», поширювали й закріплювали панщину, послаблювали сільську громаду як організовану силу і, зрештою, погіршували становище підданих.

Перегляньте відео. Порівняйте розвиток міського та сільського самоврядування.

Торгівля

Як і раніше, у внутрішній торгівлі значну роль відігравали **місцеві торги і ярмарки**. Проходили вони у містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями.

Кількість ярмарків протягом року в різних містах була неоднаковою. Наприклад, у Борисполі, Тлумачі, Бариші — один раз на рік, у Києві, Житомирі, Кременці, Калусі, Василькові, Бучачі, Овручі — двічі, а в Самборі — п'ять. Тривали вони до двох тижнів, як-от у Житомирі, Чернігові, Володимирі (нині — Володимир-Волинський), Бродах, Ярославі. Їх строки визначали з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Тому ярмаркова торгівля йшла майже безперервно. Мандрівник і письменник архідиякон Павло Алеппський, відвідавши Україну в 50-х роках XVII ст., писав: «У країні козаків ярмарки відбуваються безперервно з початку до кінця року: в кожне свято бувають ярмарки в тому або іншому місті».

Чим же торгували на українських ярмарках у XV–XVII ст.? Наприклад, на львівський ярмарок купці з інших регіонів гнали гурти худоби, везли хутро, шкіру, мед, віск, рибу, ремісничі вироби. Торгували

В. Штернберг. Ярмарок в Україні. Перша пол. XIX ст.

полотном, сукном, залізом, оловом, зброєю, металевим посудом, вином та багатьма іншими товарами. Про розміри товарообороту може свідчити той факт, що на одному лише ярмарку в Ярославі щороку продавали й купували сорок тисяч волів і двадцять тисяч коней. А купців там, за твердженням сучасника, було «як піску в морі».

Розвивалася й постійна торгівля. У середині — другій половині XVI ст. у Кременці, до прикладу, налічувалося сімдесят крамниць, у Кам'янці — сорок, у Володимирі — тридцять. Крамниці у містах стали спеціалізованими. Так, у Кам'янці було дев'ять крамниць дорогих суконь і чотирнадцять — дешевих. Існували крамниці дорогого посуду, ювелірних прикрас, зброї. По всій Україні були відомі львівські сукна, гончарні вироби з Потилича, фастівський папір, уманський поташ тощо.

Що таке зовнішня торгівля? Які товари придбавали в Україні купці з інших країн?

На багатьох українських ярмарках продавали товари східних і південних країн, передусім прянощі (перець, шафран, імбир, гвоздику), фрукти (лимони, фіги, фініки, апельсини), італійські, грецькі й молдавські вина, східні ліки, різноманітні прикраси, шовкові й бавовняні

тканини тощо. Із Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини та інших країн Європи привозили сірку, фарби, металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, бляху, мідні казани), сукно, полотно, папір.

Вирізнявся у міжнародній торгівлі Київ. Тут «така велика кількість дорогого шовкового одягу, коштовного каміння, соболів та іншого дорогого хутра, — писав дипломат Михайло Литвин у першій половині XVI ст., — що мені самому траплялося бачити шовк, який коштував дешевше, ніж у Вільні льон, а перець — дешевше солі».

1. Поміркуйте, чому автор, аби розповісти про товари на київському ярмарку, порівнював ціни на шовк і перець.
2. Уявіть себе іноземним купцем. Складіть список товарів, які б ви могли успішно продати на українських землях і які б хотіли тут купити для вигідного продажу у вашій рідній країні.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у групи та підготуйте додаткову інформацію про розвиток цехів на українських землях. Результати вашої роботи представте у вигляді презентації чи інфографіки.
- 2 Поміркуйте, як впливали на розвиток економіки українських земель загальноєвропейські процеси.

§ 3. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на розвиток українського суспільства

Пригадайте зміст Кревської унії. Чому її положення не було реалізовано повною мірою?

Дослідниця Наталя Яковенко віднайшла родинну **хронічку** невідомого шляхтича з польсько-українського пограниччя. У ній заготовано: «У цей день 1 липня 1569 р. на сеймі в Любліні звершилась унія з Литвою, що розпочалася багато літ тому ще за короля Ягайла... Король Август у бернардинців у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу в супроводі вишуканого співу “Тебе, Боже, хвалимо”».

Хронічка (хроніка) — запис подій у часовій послідовності.

Порівняйте настрої автора хронічки з атмосферою полотна художника Яна Матейка «Люблінська унія». Як автори передають дух події?

Ян Матейко. Люблінська унія. 1869

Причини Люблінської унії

Першопричиною була зовнішньополітична ситуація. Із середини XV ст. активізувалася Московія, яка почала претендувати на українські й білоруські території. Так, на початку XVI ст. московити захопили Чернігово-Сіверщину і Смоленськ. До того ж у **Лівонській війні 1558–1583 рр.** перевага також була на боці московського царя. Відтак литовці потребували надійного сильного союзника. Найкращим кандидатом виявилося Королівство Польське.

Зближенню Великого князівства Литовського з Польщею сприяло, окрім іншого, внутрішнє становище країни. У тривалій боротьбі бояр із магнатською верхівкою, яка передувала реформам, шляхтичі рівнялися на вольності у сусідній державі. Однак вища аристократія Великого князівства Литовського відчувала небезпеку для свого привілейованого статусу, тому чинила опір унії. А от дрібна шляхта очікувала на таку перспективу з радістю, адже сподівалася на покращення власного становища. Зокрема, її приваблювало загальне

піднесення Королівства Польського за часів короля Сигізмунда II Августа, яке називають «**золотим віком**» **Польщі**, добою найвищого розквіту її політичної культури.

Які причини, на вашу думку, могли стимулювати польську знать активно підтримувати ідею унії?

Польська знать домагалася унії як через великодержавницькі амбіції, так і з розрахунку на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. У середині XVI ст. польська економіка переживала бурхливе піднесення, бо війни у Європі зробили Королівство Польське головним експортером сільськогосподарської сировини, збіжжя і лісу на європейські ринки. «Торговельна лихоманка» активізувала шляхетську **колонізацію** — гонитву за нерозораними ланами й незайманими лісовими масивами. На думку польського історика Оскара Халецького, «братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім не про Московію, не про козаків і татар, а про “нову здобич польського плуга”».

Колонізація — заселення вільних територій; захоплення якої-небудь країни чи якого-небудь регіону й насильницьке перетворення її чи його на колонію.

Люблінський сейм 1569 р.

Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Пів року тривали запальні дискусії між польськими та литовськими послами. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Королівством Польським у єдину державу, окремими мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Литовці ж прагнули зберегти державну окремішність. Проте серед них не було єдності, бо князі та середня й дрібна шляхта мали різні інтереси.

Відсутністю єдності скористалися поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз'їхалися по своїх маєтках готуватися до воєнних дій проти Польщі, польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні та травні 1569 р. видав **універсали про приєднання** Підляшшя й Волині до Королівства Польського. Тож тепер місцева шляхта

зрівнювалася у правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив **приєднання до Польщі Київщини та Брацлавщини**. Так Сигізмунд II Август змусив литовських магнатів повернутися за стіл переговорів. Князі боялися втратити маєтності, тому погодилися на унію й не виступали проти передавання українських територій Королівству Польському, але висунули вимоги: свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв і вільного послугування руською мовою.

Поміркуйте, чому українська знать підтримала унію.

Умови унії

Розгляньте схему. Визначте умови Люблінської унії за інфографікою.

1 липня 1569 р. у Любліні було укладено унію про об'єднання Королівства Польського й Великого князівства Литовського у федеративну державу **Річ Посполиту**, що дослівно означає «республіка».

На чолі Речі Посполитої стояв виборний король, який титулувався як король польський і великий князь литовський. Законодавчі органи влади сейм і сенат для Литви та Польщі стали спільними. До їх складу входили найвищі посадові особи. Спільною стала й зовнішня

політика. Єдина монета карбувалася і на литовських, і на польських землях. Виконавча ж влада, скарбниця та грошова система, судовий і правовий устрій, військо були окремими й функціонували незалежно як у Королівстві Польському, так і у Великому князівстві Литовському. Литовсько-руська шляхта отримала те, за що боролася, — зрівнялася у правах та привілеях із польською.

Наслідки Люблінської унії

Більшість українських територій за умовами унії перейшла під управління Польщі у складі Речі Посполитої. На них було гарантовано виконання усіх вимог, висунутих українськими князями на сеймі в Любліні. Литовські статuti були важливим джерелом права на українських землях. Зокрема, статут 1529 р. був першим у Європі зводом норм, де правила було упорядковано за галузями права — відповідно до різних сфер розвитку суспільного життя: державного управління, сімейного життя, володіння майном тощо. У статутах 1566 р. та 1588 р. було закріплено важливі зміни у сфері державного устрою, повноваженнях органів влади та правах і обов'язках суспільних станів.

На українських територіях, що увійшли до Речі Посполитої, розташовувалося шість **воєводств**: Руське (із центром у Львові), Белзьке (із центром у Белзі), Подільське (із центром у Кам'янці), Волинське (із центром у Луцьку), Брацлавське (із центром у Брацлаві), Київське (із центром у Києві). Їх очолювали призначені урядом воєводи. Вони керували **шляхетським ополченням**, головували на місцевих сеймиках і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Згодом, у 1635 р., у складі Королівства Польського буде створено ще одне українське воєводство — Чернігівське.

Воєводство — велика адміністративно-територіальна одиниця, якою керував воєвода.

Ополчення — допоміжне військо, створюване у надзвичайних умовах воєнного часу з добровольців — цивільного населення, здатного тримати зброю, але звільненого від дійсної військової служби.

Посилився переселенський рух: Волинь і Київщина приваблювали галицьку шляхту можливістю служити при княжих дворах.

Селянство опанувало незаселені простори Брацлавщини та Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Невпинно зростала кількість міст і містечок. Багато міст здобуло **магдебурзьке право**, що сприяло поживленню ремесла й торгівлі. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувало будівництво оборонних замків, які захищали від нападів із Криму.

Відродження (інша назва — **Ренесанс**) — період розквіту, піднесення наук, мистецтва, літератури у країнах Європи у XIV–XVI ст., що прийшов на зміну середньовіччю.

Реформація — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти Католицької церкви, на повернення до біблійних джерел християнства.

Контрреформація (інша назва — **Католицька Реформація**) — рух за оновлення та реформування Католицької церкви.

Розгляньте світліну Кам'янець-Подільської фортеці. Визначте її переваги у боротьбі з кочовиками.

Кам'янець-Подільська фортеця. Сучасний вигляд

Через Польщу на українські землі проникали ідеї Відродження (Ренесансу), Реформації та Контрреформації, поширювалася західноєвропейська система освіти. Українці отримали змогу навчатися в європейських університетах. Нові знання і тенденції розвивалися на місцевому ґрунті. Це стало основою для національного і культурного розвитку.

Люблінська унія сприяла також розширенню польського землеволодіння, а відтак швидшому закріпаченню селянства, ускладненню соціальних протиріч та релігійної ситуації через поширення католицизму. У результаті відбувалося ополячення української шляхти, що негативно впливало на політичний розвиток українських земель.

Перегляньте відео — дізнайтеся більше.

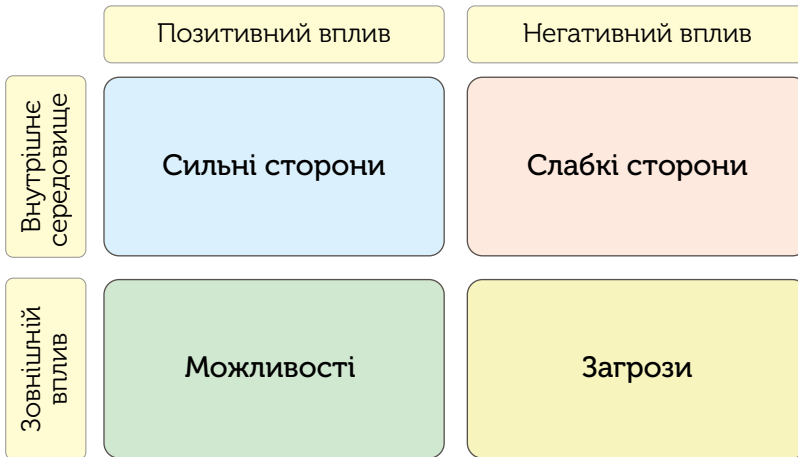

Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Позначте на контурній карті території воєводств Речі Посполитої, утворених на українських територіях.
- 2 Проведіть SWOT-аналіз умов Люблінської унії за схемою:

SWOT-аналіз — форма роботи, що передбачає визначення сильних та слабких сторін процесу, події чи явища, можливостей, що відкриваються під час його реалізації, та загроз, пов'язаних із його здійсненням.

§ 4. Криза Православної церкви у XVI ст. Пересопницьке Євангеліє. Православні братства

Уявіть, що ви опинилися в місті Рогатин у XVI ст. Саме тут народився непересічний українець Юрій Рогатинець. Прочитайте про нього оповідання. Що цікавого ви дізналися? Що це додає до ваших знань про тогочасне суспільство? Про які особливості релігійного життя у тогочасній Галичині ви дізналися із цієї розповіді?

Козацьке сідло. З колекції козацької зброї, що зберігається у США

«Юрій Рогатинець — відомий по всій Речі Посполитій і за її кордонами ремісник і винахідник. Разом зі своїм братом Іваном він винайшов “новий вид сідлярського мистецтва”. Досягши неабияких ремісничих успіхів у рідному місті, брати у 1570-х роках перебралися до Львова. Тут Юрій Рогатинець став “патріархом і доктором” для львів’ян, а ще громадським діячем і публіцистом. Як їм це вдалося?

Переїхавши з Рогатина до Львова, Юрій та Іван прагнули стати повноправними членами львівського цеху сідлярів, римарів і підпружників. Однак їх прийняли до цеху, лише коли брати винайшли подвійне сідло, яке називають козацьким. Але із прикритим обмеженням: вони не мали права набирати православних учнів. Через це брати подали проти цеху до суду багато позовів. Аби вирішити це та інші нагальні питання, Юрій та Іван Рогатинці об’єдналися з небайдужими православними міщанами. У результаті їхньої співпраці з львівським міщанином, просвітитником, письменником, старійшиною та реформатором Львівського Успенського братства Іваном Красовським був розроблений статут Львівського братства [інша назва — Успенське ставропігійне братство у Львові] 1586 року. Це братство опікувалося розвитком освіти, намагалося поліпшити діяльність Православної церкви у Львові».

Сідляр — майстер, який робить, виготовляє сідла. **Римар** (або **лимар**) — майстер, який виготовляє ремінну зброю. **Підпружник** — майстер, який виготовляє широкі ремені, які затягують попід черевом коней, закріплюючи сідло.

Становище Православної церкви на територіях, підвладних Великому князівству Литовському та Королівству Польському, ускладнювало протистояння православних і католиків. Ще й непростою була зовнішньополітична ситуація. Ні великий князь, ні король не хотіли посилення впливу Московії через церкву, тому намагалися контролювати ситуацію з вищими церковними **ієрархами**. Окрім того, з кінця XV ст. митрополити припинили їздити за посвятою до Константинополя. Натомість впливу набули **собори** — з'їзди єпископів і духовенства, на яких вирішували найважливіші питання церковного життя. Щоб надати авторитету такому зібранню, на нього запрошували впливових світських осіб — князів та шляхтичів. Відтак зростав вплив знаті на рішення духовенства. Усе це призвело до того, що єпископські та митрополичі столи перетворилися на своєрідний список вакансій, якими розпоряджався великий князь. Це не додавало авторитету Православній церкві.

Ієрарх — загальне найменування священнослужителів вищого ступеня християнської церковної ієрархії (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх); висвячує священників (ієреїв), дияконів, призначає священнослужителів на парафії.

Поміркуйте, чому втручання світської влади у церковне життя часто мало негативні наслідки.

З іншого боку, українські території у складі Великого князівства Литовського розвивалися, за словами дослідниці Наталі Яковенко, в умовах можливості релігійного вибору. У Литві, наприклад, склалася унікальна ситуація, коли жодна із християнських релігійних систем не могла завоювати панівного становища. Тому звичним стало виконання церковних обрядів не у своїй, а в найближчій християнській церкві, а також пожертви католиків на православні святині і, навпаки, православних — на католицькі храми.

Однак уже на початку XVI ст. у Західній Європі виникли і поширилися ідеї **Реформації**. Частина шляхти вважала привабливими ідеї послаблення влади вищого духовенства, ліквідацію великого церковного землеволодіння, запровадження віротерпимості, бо вони відповідали певним ідеалам шляхетської вольниці.

Протестантизм — один із найпоширеніших напрямів у християнстві, що відокремився від католицизму в XVI ст.

Проте через низку причин **протестантизм** на українських територіях не набув популярності ні в середовищі можновладців, ні серед простого люду. Та ідеї Реформації поступово змушували найосвіченіших церковних діячів, а також представників знаті й активного міщанства замислюватися про необхідність оновлення Православної церкви.

Так, важливим здобутком Реформації на українських землях часто називають **переклад Святого Письма староукраїнською мовою**, тобто мовою юридичних документів та літератури, а також використання такої мови під час богослужінь. Перші переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою з'явилися у середині XVI ст. Найвідомішим є переклад **Пересопницького Євангелія**, яке, на думку фахівців, не має рівних серед українських рукописів.

Пересопницьке Євангеліє — визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва. У приписці до рукопису зазначено, що переклали Євангеліє у 1556–1561 рр. син протопопа М. Василевич та архімандрит Пречистенського монастиря Григорій у селі Двірці й місті Пересопниці (нині — Рівненська область). Замовила переклад Євангелія староукраїнською мовою дочка київського воєводи і дружина волинського князя Анастасія Заславська.

Розгляньте сторінку з Пересопницького Євангелія, на якій зображений євангеліст Матвій. Що, на вашу думку, свідчить про майстерність автора цієї мініатюри?

Сторінки з Пересопницького Євангелія

Найбільше прихильників нові віровчення здобували серед шляхтичів, однак інтерес до протестантських реформ зростав і серед міщан. Із часом освічені міщани здобули вплив на церковну ієрархію і намагалися контролювати духовенство. Поступово найактивніші та небайдужі жителі міст, насамперед Львова, які мали досвід у боротьбі за права з католиками поляками та німцями, організувалися у **братства** — **національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах**. Членами братства могли бути усі охочі: і чоловіки, й жінки. Вони знайомилися зі статутом і, якщо приймали правила, — проголошували у церкві присягу, після чого записувалися до братського реєстру (списку учасників) і сплачували грошовий внесок.

З-поміж таких громадських релігійних об'єднань вирізняється Успенське ставропігійне братство у Львові. Згодом подібні об'єднання виникли в інших містах Західної України, на Волині та в Білорусі. На початку діяльності братств переважала благодійність, підтримка **братчиків** (членів братства) у скруті, та згодом вони стали опікуватися освітою і становищем Православної церкви загалом. Зокрема, братчики намагалися впливати на духовенство у Львові, через що виник конфлікт між ними та львівським **владикою** Гедеоном Балабаном, який називав лідерів братства **єретиками** і відлучав їх від церкви.

Владика (інша назва — **єпископ**) — найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков.

Члени братства не змирилися з таким станом справ, що не дивно, адже серед них були люди завзяті й освічені. Найбільший авторитет мав уже знайомий нам Юрій Рогатинець. Його помічник і однодумець крамар Іван Красовський не шкодував зусиль для організації братської друкарні, писав вірші й **відозви**, очолював боротьбу за права українських міщан. Відтак Львівське братство заснувало власну школу й у 1586 р. отримало від Константинопольського патріарха Йоахима **правило патріаршої ставропігії**, тобто незалежність від місцевої церковної влади.

Герб Успенського ставропігійного братства у Львові

Який, на вашу думку, досвід могли б запозичити сучасні громадяни України з діяльності православних братств?

Перегляньте відео — дізнайтеся більше.

1. Визначте основні причини кризового стану Православної церкви у XVI ст. Як вплинула на ситуацію Люблінська унія?
2. Назвіть причини загострення кризи Православної церкви у XVI ст.
3. Поясніть, чому Пересопницьке Євангеліє вважають перлиною духовної спадщини українського народу.
4. Назвіть основні причини виникнення православних братств.
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Підготуйте матеріал про активних учасників православних братств. Проілюструйте свою розповідь малюнками або інфографікою.

§ 5. Берестейська унія та її наслідки. Реформи Петра Могили

Важливі події минулого можна досліджувати різними способами. Щоб краще зрозуміти причини та наслідки Берестейської унії, скористайтеся інструментом SWOT-аналіз. Прочитайте про Берестейську унію, накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

	Позитивний вплив	Негативний вплив
Внутрішнє середовище	Сильні сторони	Слабкі сторони
Зовнішній вплив	Можливості	Загрози

Передумови та причини Берестейської унії

У Речі Посполитій мешкали і католики, і православні, у другій половині XVI ст. тут швидко поширювалися ідеї Реформації. Тож природно, що в державі постало питання міжконфесійної згоди. Водночас Папа Римський сподівався досягти порозуміння із царем Іваном IV Грозним, оскільки Московське царство швидко набирало сил і прагнуло контролювати релігійну сферу на українських територіях, які колись входили до Русі-України. Проте місія **папського легата** при дворі московського царя виявилася малоефективною. Відтак згодом ідея церковної унії набула більшої популярності, однак українці та поляки уявляли й розуміли її по-різному.

Українське духовенство було переконане, що обидві церкви мали б об'єднатися на рівноправних засадах згідно з домовленостями Флорентійського собору — Вселенського собору Католицької церкви 1431–1449 рр., рішення якого православні церкви не визнали. Іншу точку зору презентував **Петро Скарга** — видатний письменник і науковець XVII ст., придворний проповідник Сигізмунда III Вази — короля Речі Посполитої. Він переконував, що «істинною є лише одна церква — Римо-католицька, тож найкраще для руських земель було б відкинути помилки греків і об'єднатися зі столицею істинної віри».

Українці ж сподівалися за допомогою унії досягти єдності свого народу, адже так можна було припинити переслідування православних.

Конфесія — особливість віросповідання в межах певного релігійного вчення; об'єднання вірян, послідовників такого релігійного віросповідання.

Папський легат — особистий представник Папи Римського в іншій державі або ж частині Католицької церкви.

Які обмеження щодо православних діяли у Речі Посполитій?

Владні кола Речі Посполитої унію сприймали як шанс припинити зазіхання Московського **патріархагу** на першість на українських та білоруських територіях.

Невідомий художник.
Петро Скарга. 1612

Михайло Рогоза. Фотокопія із книги Бориса Гудзяка «Криза і реформи». 2000

Патріархат — церква, яку очолює патріарх, голова автокефальної, тобто незалежної, церкви.

Вищі православні ієрархи були занепокоєні падінням власного авторитету. Адже завдяки підтримці східних патріархів отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів братства, які опікувалися оновленням церкви на українських землях. Тож в унії православні єпископи та й сам тогочасний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі **Михайло Рогоза** вбачали можливість позбутися опіки братств. До того ж вище духовенство прагнуло здобути такі ж політичні права, які мали католицькі єпископи у Речі Посполитій.

Чому братства намагалися контролювати православне духовенство?

Розгляньте картину польського художника Яна Матейка «Проповідь Петра Скарги». Поміркуйте, які аргументи міг навести видатний полеміст і палкий прихильник католицизму на захист ідеї унії.

Ян Матейко. Проповідь Скарги. 1864

Після тривалих консультацій та узгодження положень розпочався процес об'єднання церков. Наприкінці 1595 р. двоє православних єпископів — активних поборників унії — Іпатій Потій та Кирило Терлецький прибули на аудієнцію до Папи Римського й уклали унію. Однак щоб вона набула чинності, її мав підтримати церковний собор, призначений на 16 жовтня 1596 р. у м. Бересті (нині — м. Брест, Білорусь).

Берестейські собори

І прихильники, і противники унії ретельно готувалися до собору. Позиції перших посилювала присутність **єзуїтських богословів** на чолі із самим Петром Скаргою, православну ж сторону мали представляти троє авторитетних уповноважених Константинопольського патріархату. Шляхта кожного руського воєводства направила до Берестя світських депутатів, а також міщан із великих міст.

Єзуїти — члени найчисленнішого католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса».

Православні зібралися у господі, де зупинився руський князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч, меценат Костянтин-Василь Острозький. Їхні противники засідали у міській церкві Святого Миколая. Саме у ній було затверджено рішення про об'єднання церков. Так було створено **Греко-католицьку (уніатську) церкву**.

Унію розглядали як примирення і навернення руських єпископів до Католицької церкви. Було визнано деякі **догми** — основні положення католицького віровчення, зокрема догму про походження Святого Духа від Бога-Отця й Бога-Сина (православні ж визнають, що Дух Святий походить лише від Бога-Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу були як у Православній церкві, а мовою богослужінь стала церковнослов'янська. Варто зауважити, що **церковнослов'янська мова** не була розмовною мовою ні Русі-України, ні інших слов'янських держав. Вона виконувала функції мови літератури (як латина, яку використовували тільки в літературі, науці, офіційній документації тощо у середньовічній Європі).

Король Сигізмунд III Ваза підтримав унію. Відтак у Речі Посполитій греко-католицьке духовенство, як і католицьке, було звільнено

від сплати податків, а уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Проте права брати участь у засіданнях сенату греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Наслідки унії

Після укладення Берестейської унії становище Греко-католицької церкви залишалося непростим, адже уніатські єпископи не мали рівних прав із католицьким духовенством. З одного боку, влада Речі Посполитої підтримувала їх у боротьбі проти Православної церкви. З іншого — православні братства не бажали миритися з передачею православних церков і монастирів новоствореній церковній організації. Їх підтримувало козацтво, яке обороняло південно-руські території, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, від степових орд.

Очільники Греко-католицької церкви докладали значних зусиль, аби поліпшити ситуацію, зокрема наступник Михайла Рогози митрополит Іпатій Потій, якого називають «батьком унії». Цей харизматичний проповідник, письменник-полеміст відстоював права своєї конфесії доволі агресивно: закликав силоміць відбирати православні храми й монастирі. Протилежною була політика наступника Іпатія Потія митрополита Йосифа Вельяміна Рутського. Він прагнув досягти порозуміння із православними, намагався упорядкувати церковне життя. Завдяки ініціативі Йосифа Вельяміна Рутського уніатське чернецтво було об'єднано в один орден — **Василіанський**. Василіани активно займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

М. Щепаньчик.
Іпатій Потій. XVII ст.

Чому, на вашу думку, Іпатій Потій та Йосиф Вельямін Рутський по-різному ставилися до Православної церкви?

Хоча більшість вірян і залишилася вірною православ'ю, Українська православна церква опинилася поза законом. На її захист стали братства. Проте їхню активність ускладнювало питання збереження вищої православної ієрархії, оскільки після укладення Берестейської унії вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський

Гедеон Балабан та перемишльський Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремія Тисаровський, і то завдяки хитрощам, бо зміг переконати короля Сигізмунда III Вазу, що належить до Греко-католицької церкви. Після смерті Єремії постала загроза проголошення Православної церкви як такої, що не існує, через відсутність єпископів. Зарадили ситуації члени Київського Богоявленського братства. Серед них було чимало козаків, які уболівали за збереження та оновлення Православної церкви. За підтримки гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив на митрополита Іова Борецького.

Г. Зорик. Іов Борецький. 2011

Дізнайтеся більше про Іова Борецького.

Петро Могила

Поміркуйте, чому Іов Борецький докладав значних зусиль для піднесення рівня освіти на українських теренах.

Своїм наступником Іов Борецький бачив талановитого та цілеспрямованого **Петра Могили**. Саме Могили вдалося домогтися підписання польським королем Владиславом IV «**Пунктів для заспокоєння руського народу**» у 1632 р. Відповідно до цього документа українцям та білорусам було повернуто втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавали право мати свого митрополита та єпископів, визначали умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо, надавалося право об'єднуватися в церковні братства.

Розгляньте портрет Петра Могили на с. 30, створений, імовірно, у XVIII ст. Який образ митрополита відтворив невідомий художник?

З-поміж досягнень митрополита Петра Могили — важливі **реформи церковного життя**. Насамперед налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Тепер священник мав у неділі та свята проголошувати виховні проповіді для парафіян. Також Петро Могила

Невідомий художник.
Петро Могила.
Перша пол. XVIII ст.

Титульна сторінка Требника
Петра Могили

доклав чимало зусиль, щоб обмежити право магнатів втручатися в церковні справи на територіях їхніх маєтків, оскільки це стримувало розвиток Православної церкви.

Не менш вагомим було оновлення церковної літератури. Відтак друкарня Києво-Печерської лаври стала основним осередком книговидання. У 1646 р. тут було видано **Требник** — одну з найважливіших богослужбових книг, автором якої був сам Петро Могила. Требник містить тексти церковних служб і порядок проведення молитов і таїнств — так званих треб.

Чим декор Требника відрізняється від оздоблення Пересопницького Євангелія?

Разом зі своїми соратниками Петро Могила уклав системний виклад основних засад православного вчення «Православне сповідання віри». Воно було прийняте всіма православними церквами.

Окрім іншого, митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших.

Перегляньте відео — дізнайтеся більше.

Прочитайте уривок із Київського літопису. Визначте причини і наслідки описаної події.

«Року 1620 прибув з Москви святійший патріарх ерусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честью духовними та світськими людьми. Того ж року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного

й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького — на єпископство Полоцьке, Ісайю Копинського, інока монастиря Печерського, — на єпископство Перемишльське, Паїсія Іполітовича — на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича — на єпископство Володимирське».

1. Виконайте онлайн-вправу.
2. Охарактеризуйте основні положення Берестейської унії.
3. Назвіть найважливіші події церковного життя, що передували відновленню православної ієрархії.
4. Визначте основні дати, пов'язані із церковним життям на українських територіях у XVI — на початку XVII ст.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у групи по 3–4 особи. Порівняйте результати SWOT-аналізу, який ви зробили на початку вивчення теми про Берестейську унію, та спільно створіть загальну таблицю для всієї групи. Презентуйте результати у класі на наступному уроці.
- 2 Підготуйте стислий історичний портрет Петра Могили (скористайтеся планом за посиланням у QR-коді).

§ 6. Культурно-освітнє життя. Книговидання

Складна політична та релігійна ситуація на українських теренах наприкінці XVI — на початку XVII ст. значно вплинула на розвиток освіти. У цій царині розгорнулася боротьба за розум і серця молодого покоління.

Прочитайте уривок із праці «Московія» видатного дипломата Антоніо Поссевіно.

«Потрібно навчати народ [латинській] мові, писати книги їхньою говіркою і їхніми буквами, видавати їх у світ, особливо якщо наші люди зможуть влаштуватися в Полоцьку або Дерпті (якщо Лівонія відійде від московського князя), щоб мати змогу з безпечного місця впливати на московитів».

Які способи поширення впливу Католицької церкви застосовували щодо українських земель?

Після Люблінської унії на українських теренах зросла кількість навчальних закладів, які відкрив саме **орден єзуїтів**. Його колегії різнилися за навчальними програмами. Так, п'ятикласні колегії, що давали освіту із **«семи вільних наук»** — граматики, поезики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики — були неповними. Основним предметом стала латина, якою викладали всі інші дисципліни. Латиною учні мали спілкуватися між собою та з учителями.

А от до програм повних колегій входили ще дво- або трирічний курс філософії та чотирирічний курс теології. Філософію вивчали світські студенти, курс теології був призначений для майбутніх священників та членів самого ордену.

Поміркуйте, чому навчання в єзуїтських колегіумах відбувалося латиною.

Поширення ідей Реформації на українських теренах зумовило появу **протестантських шкіл**. Їх було небагато, однак поява таких навчальних закладів та розвиток мережі єзуїтських колегіумів стимулювали українців швидше оновлювати власні школи.

Я. Сварачевський. Василь-Костянтин Острозький. 1883

Центром освіти і науки стала **Острозька слов'яно-греко-латинська школа**. Заснував її у 1576 р. князь Василь-Костянтин Острозький. Велику суму на розбудову академії надала його племінниця — княжна Галшка Острозька.

Портрет Галшки Острозької на с. 33 — перший жіночий портрет на сторінках підручника. Чому, на вашу думку, у розповідях про події в Україні XVI ст. так мало згадок про жінок?

В основу діяльності Острозької академії було покладено вже згадане нами вивчення **«семи вільних наук»**, а також **вищих наук**: філософії, теології (богослів'я), медицини. **Спудеї** Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську,

грецьку, латину. Унікальність цього закладу вищої освіти виявилася у тому, що тут уперше поєдналися два типи культур: візантійська і західноєвропейська.

Спудеї (від грец. σπουδαῖοι – старанний) – назва в Україні в XVI–XVIII ст. учнів братських шкіл, колегій та середніх і нижчих класів Острозької та Києво-Могилянської академій.

В Острозі одночасно з академією відкрили найпотужніше тогочасне українське видавництво – **друкарню Івана Федоровича (Федорова)**. У 1578 р. в ній було видано перший український підручник із читання – греко-слов'янський «Буквар». Тут же вийшов друком і перший український поетичний твір – «Хронологія» поета й перекладача Андрія Римші, який був учнем Острозької академії. Першу слов'янську «Граматику», яку написав іще один колишній учень Острозької академії Мелетій Смотрицький, видали також в острозькій друкарні. А Острозьку Біблію, яку Іван Федорович видрукував у 1581 р., вважають шедевром давньоукраїнської поліграфії.

Першим ректором академії був Герасим Смотрицький – видатний освітній та культурний діяч, педагог, письменник-полеміст, поет. Серед викладачів були відомі дослідники, як-от астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського і Падуанського університетів Ян Лятош; грецький учений і релігійний діяч Емануїл Мосхопуло; майбутній патріарх Константинопольський, видатний богослов Кирило Лукаріс та інші. Незважаючи на це, першочергово в академії вивчали богослів'я.

На жаль, на початку XVII ст. Острозький освітній осередок починає занепадати у зв'язку зі смертю князя. Костянтин-Василь Острозький не подбав про майбутнє започаткованої ним школи. Дослідники вважають, що причина такої ситуації в характері князя – він надто швидко втратив інтерес до розпочатої справи. У цей самий час розпочала свою діяльність Замойська академія, де могли отримувати освіту і православні студенти.

Ю. Нікітін.
Галшка Острозька. 1996

Процес створення Острозької Біблії відтворив сучасний український художник Артур Орльонов. Визначте, кого зображено на полотні. Обговоріть свої припущення з однокласниками й однокласницями.

А. Орльонов. Острозька Біблія. 2018

Братські школи

Поміркуйте, чому братства мусили організовувати власні школи.

Першу братську школу відкрили у Львові у 1586 р. Тут, як і в Острозькій академії, вивчали слов'янську, грецьку мови та латину, опановували «сім вільних наук». Її очільника називали **ректором**. Викладачі мали гарну педагогічну підготовку і дотримувалися взірцевої поведінки. Визначальним було те, що у Львівській братській школі не було станових обмежень — тут могли навчатися всі, незалежно від статків, адже плату за навчання, і то помірну, брали лише «згідно з можливостями кожного», тож діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

За зразком Львівської почали з'являтися братські школи по всій Україні. Тож у всіх них однаково панувала сувора дисципліна.

У 1615 р. почала працювати Київська братська школа. Тут викладали видатні вчені XVII ст. Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Захарія Копистенський. В основу її **статуту** було покладено статут Львівської братської школи.

Статут — зведення правил, що визначають завдання, структуру, функції та порядок діяльності якої-небудь установи, організації тощо.

Прочитайте уривок із грамоти патріарха Йоакима. Про які особливості організації діяльності школи він згадує?

«Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького і слов'янського, щоб не був їх християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи...»

У 1615 р. була заснована школа, якою опікувалося Київське Благовіщенське братство. Створення школи матеріально підтримала Галшка Гулевичівна. У київських **магістратських книгах** записано, що 15 жовтня 1615 р. Галшка подарувала Київському братству свою садибу на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан.

Магістрат — у XIII–XIX ст. узагальнена назва органів станового міщанського самоврядування і суду в деяких європейських державах.

Фундатор — той, хто поклав початок чому-небудь, заснував, організував, створив щось; засновник, основоположник.

Розгляньте марку, яку випустила Укрпошта у серії «Видатні жінки України». Як ви вважаєте, чому було вшановано пам'ять фундаторки Київського Братського Богоявленського монастиря та Київської братської школи? Які способи популяризації знань про видатних історичних діячів могли б зацікавити ваших однолітків?

Марка «Галшка Гулевичівна». 1999

Як і решта братських шкіл, Київська приймала всіх охочих навчатися — без огляду на соціальне походження і статки батьків. Тож тут отримували освіту діти міщан, козаків, духовенства та шляхти. Вони вивчали «слов'яно-росску» (очевидно, йдеться про церковнослов'янську мову), грецьку, польську, латинську мови, граматику, піїтику (поетику), арифметику

(математику), риторичу (красномовство), музику, основи філософії та, вірогідно, початки богослів'я.

У 1632 р. в результаті злиття Київської та Лаврської шкіл за безпосередньої участі та підтримки митрополита Петра Могили було створено **Києво-Могилянський колегіум** (сучасна назва — Києво-Могилянська академія, в оновленому вигляді функціонує і нині). Дослідники вважають, що колегія стала не просто формальним об'єднанням двох шкіл, а фактично новим навчальним закладом, побудованим за моделлю єзуїтських колегіумів. У навчальному процесі викладачі колегії часто застосовували **публічні диспути** — обговорення важливої проблеми у присутності сторонніх людей. Тож для забезпечення високого рівня викладання Петро Могила своїм коштом скеровував майбутніх викладачів на навчання до західноєвропейських університетів та академій.

Книгодрукування

Із якими подіями розвитку книгодрукування пов'язано ім'я Швайпольта Фіоля?

Із розвитком освіти зростала й потреба у книгах. Коли говорять про виникнення друкарства й мистецтво книжкової гравюри на українських теренах, одразу згадують **Івана Федоровича**, який відкрив друкарню спочатку в Москві, де вперше видав друковану богослужбову книгу, що містить частини книг Старого й Нового Завіту, — **«Апостол»**. Переїхав Іван Федорович до Речі Посполитої наприкінці 1566 р. — за однією з версій, через переслідування з боку вищого московського духовенства та боярства.

У вересні 1572 р. Іван Федорович переїхав до Львова, де на зібранні серед люду кошти заснував друкарню. У 1574 р. вийшла у світ перша надрукована в Україні книга — **«Апостол»**. Цікаво, що замість післямови Іван Федорович розмістив тут стислий автобіографічний матеріал. Першодрукар прагнув підняти соціальний престиж своєї справи, розкрити її важливе значення і так створити сприятливі умови для видавничої діяльності.

Також у 1574 р. він уклав і надрукував перший український **«Буквар»**. До нас дійшов лише один примірник цієї давньої граматики — **«Буквар»** знайдено в Римі у 1922 р. і зберігається він у бібліотеці Гарвардського університету в Кембриджі, що у США.

А у 1577 р. славетний друкар заснував друкарню в Острозі, де видав у 1581 р. згадувану вже нами Острозьку Біблію.

 Розгляньте сторінки «Апостола» та «Букваря». Чим малюнки в них відрізняються від книжкових мініатюр?

Сторінки з «Апостола». 1574

Початкова сторінка «Букваря». 1581

 Перегляньте відео — дізнайтеся більше.

1. Визначте основні дати, пов'язані з розвитком освіти на українських теренах у другій половині XVI — на початку XVII ст. Які основні предмети вивчали у школах і колегіумах того часу?
2. Визначте основних діячів освіти та охарактеризуйте їхній вплив на розвиток шкільної системи на українських землях у складі Речі Посполитої.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Уявіть себе учнем/ученицею одного з українських навчальних закладів Речі Посполитої другої половини XVI — початку XVII ст. Опишіть свій навчальний день. Проілюструйте розповідь малюнком чи колажем.

§7. Містобудування, архітектура, образотворче мистецтво XVI — першої половини XVII ст.

Пригадайте визначні пам'ятки культури часів Русі-України. Культура якої держави мала значний вплив на розвиток її архітектури та живопису?

Принципи розбудови міст на українських теренах зазнавали важливих змін під впливом багатьох факторів. Перший — переймання європейської практики, адже до міст з'їжджалися майстри з різних земель, були з-поміж них й іноземці. До того ж у містах формувалося потужне меценатське середовище. Заможні міщани та шляхтичі вкладали кошти в нову культуру. Ці винятково сприятливі умови привели до сплеску творчої активності в архітектурі та образотворчому мистецтві.

Розгляньте зображення Луцького замку XVI ст. Поміркуйте, які нові риси з'явилися у забудові. Що збереглося з попередніх часів? Обговоріть свої припущення з однокласниками й однокласницями.

П. Троневич. Луцький замок у XVI ст. Реконструкція. 2007

Магдебурзьке право і традиції європейського містобудування значно змінили вигляд міських вулиць. Нове будівництво відбувалося за чіткими правилами: було визначено конкретні розміри кварталів, споруд, їх типи і місце розташування. Впливав на вигляд вулиць і багатоетнічний склад населення. Відтак квартали відрізнялися передусім об'ємною просторовістю, композицією і стилістикою церков — православних і католицьких храмів, синагог.

На формування ж внутрішнього простору міст вирішальний вплив мав характер масової житлової забудови. Київщина, Переяславщина, волинські землі зберігали традиційний тип планування — з вільно розташованими будівлями, які утворювали **розірвані простори**, або **прозори**. Такий спосіб давав змогу вигідно виокремити монументальні споруди. Значно впливав на забудівлю і ландшафт.

Мистецтвознавці й архітектори зауважують, що унікальну забудову тих часів до наших днів зберіг історичний центр Львова — найбільшого міста західноукраїнських земель. До речі, історичний центр Львова навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО.

Забудова Львова була доволі щільною. Його оточував подвійний пояс **оборонних мурів** із двома в'їзними брамами: на півночі — Татарською, згодом Краківською, і на півдні — Галицькою з винесеними за рів **барбаканами** — додатковими укріпленнями баштового чи бастионного типу.

Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, скорочено **ЮНЕСКО** — міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка за співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури сприяє ліквідації неписьменності, підготовці національних кадрів, розвитку національної культури, охороні пам'яток культури тощо.

Старе місто — назва історичного центру міста.

Прочитайте текст і віднайдіть на фото старого Львова на с. 40 будівлі, згадані в ньому. Поміркуйте, чому важливо берегти історичні квартали.

«Центром міського життя була площа Ринок з ратушею, численними критими торговельними рядами, міською криницею і житловими будинками. Як свідчать джерела, на той час площа Ринок мала

Львів. Старе місто. Сучасне фото

52 кам'яниці на три вікна кожна, перед якими було облаштовано криті галереї і навіси перед входами, що ставилися на трохи піднесені над рівнем вулиці майданчики, так звані передпоріжжя. Упродовж XV ст. у Львові провадилась активна будівельна діяльність, і вже на початку XVI ст. тут постали головні церковні та громадські споруди: костел Святого Духа з міським шпиталем, кафедральний костел, монастирі францисканців і домініканців, вірменська та руська церкви, синагоги, міські лазні. Найбільш наближеним до центральної ринкової дільниці виявився кафедральний католицький собор. Таке розташування

Невідомий художник.
Костянтин Корнякт.
XVI ст.

Успенська церква
та вежа Корнякта.
Сучасний вигляд

Каплиця Троєх Святителів.
Сучасний вигляд

Палац Корнякта. Фото 1938 р.

Меджибізький замок. Сучасний вигляд

аж ніяк не випадкове, адже саме та забудова, що забезпечувала діагональні точки огляду головного міського храму, властива для міст із прямокутно-перехресною системою планування. Інші собори зводили всередині кварталів і окреслювали місця розселення різних національностей».

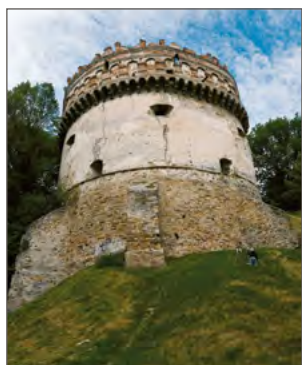
Неповторний архітектурний ансамбль Львова з'явився завдяки праці архітектора італійського походження Павла Римлянина, львівських архітекторів Войцеха Капіноса і Петра Барбона та інших. Низку історичних будівель зведено на замовлення або коштом купця грецького походження та одного з найзаможніших меценатів Львова Костянтина Корнякта.

У XVI ст. зберігалось значення оборонних споруд. Так, вражав масштабністю Острозький замок, розбудова якого припала на кінець XIV–XVI ст. Унікальним був Меджибізький замок, що зберігся до наших днів: збудоване на мисі укріплення нагадує видовжений трикутник із гострим кутом у напрямку місця, де зливаються Південний Буг та Бужок.

Підгорецький замок (сучасна Львівщина) — визначна пам'ятка архітектури епохи пізнього Ренесансу і бароко. На думку дослідників, він є одним із найкращих зразків поєднання ренесансного палацу з бастионними укріпленнями.

У церковному будівництві традиційно використовували і камінь, і дерево. Однак все ж переважало дерев'яне будівництво через доступність цього матеріалу. Проте будівлі з дерева не такі довговічні.

Кругла, або Нова, вежа
Острозького замку.
Сучасний вигляд

Підгорецький замок. Сучасний вигляд

Образотворче мистецтво

У XVI ст. набуло популярності **мистецтво скульптури**, оскільки саме скульптурними композиціями прикрашали кам'яні споруди. Так, львівські будівлі Чорна кам'яниця архітектора Петра Красовського, каплиця Трьох Святителів, Ставропігійна церква Успіння Пресвятої Богородиці (або Успенська церква) та інші прикрашені скульптурними рельєфами і пишним різьбленням. Створювали тоді й розкішні **скульптурні портрети**.

Невідомий скульптор.
Погруддя королеви Варвари
Радзивілл. XVI ст.

Протягом XVI ст. активно розвивався **іконопис** — найпопулярніший і найпоширеніший вид малярства. Від другої половини XVI ст. рами ікон та іконостаси прикрашали декоративним різьбленням, зокрема рослинними орнаментами, обов'язково мальованими та вкритими золотом чи сріблом.

Активним осередком українського релігійного малярства до середини століття був Перемишль. Саме там працював художник Олексій Горошкович — автор першої в історії українського мистецтва ікони з підписом «Успіння Богородиці», що у церкві Архангела Михаїла в Смільнику (нині — лемківське село в Польщі).

Творчість іншого видатного іконописця, представника самбірського іконописного осередку (від назви міста Самбір, що у Галичині), ви вже зустрічали на сторінках цього підручника. Мистецтвознавці вважають, що саме Федуско намалював мініатюри до Пересопницького Євангелія.

Федуско відомий передусім власноруч підписаною іконою Благовіщення, виконаною на замовлення землевласників Мотрі й Іларіона Іваницьких для церкви в Іваничах на Волині. Наразі цю ікону зберігають у Харківському художньому музеї.

На жаль, досліджувати розвиток іконопису непросто, бо до наших днів дійшло мало документів, не усі твори релігійного мистецтва мають авторські підписи або було описано в історичних джерелах. Тому, наприклад, досі тривають дискусії щодо автора чи авторів

Чорна кам'яниця. Львів. 1577.
Сучасний вигляд

Каплиця Боїмів. Львів. 1615. Сучасний вигляд

Каплиця Камп'янів. Львів.
1584–1629. Сучасний вигляд

Федуско.
Ікона Благовіщення. 1579

Невідомий художник. Ікона Введення
у храм Пресвятої Богородиці. 1570-ті рр.

О. Горшкович.
Ікона Успіння Богородиці. 1547

Невідомий художник.
Святий Миколай. XVI ст.

іконостасу церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Наконечне Львівської області — найповнішого збереженого українського іконостасного ансамблю XVI ст. До шедеврів українського мистецтва належить також іконостас Успенської церкви у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники Федір Сенькович та Микола Петрахович.

Від першої половини XVI ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є ікона Святого Миколая з київської церкви Святого Миколая Набережного.

Поміркуйте, чому на українських землях і надалі найактивніше розвивався релігійний живопис.

Активно розвивався у XVI ст. **портретний живопис**. Щоправда, до нашого часу збереглися лише поодинокі оригінальні зразки.

Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках і палацах створювали цілі галереї. Так, галерея замку в Заславі у 1622 р. налічувала майже сто полотен.

Про особливості живопису тієї доби свідчить портрет руського воєводи Івана Даниловича із Жовківського замку. Рідкісною пам'яткою є портрет князя Криштофа Збаразького, на якому його зображено на повний зріст.

Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися.

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку історичного малярства є символічна композиція «Рокош під Сандомиром» (інша назва — «Рокош Зєбжидовського»). Про **батальне малярство** свідчить «Битва біля Клушино» з костелу у Жовкві. Полотно написане львівським художником вірменського походження Шимон Богушовичем на замовлення коронного гетьмана та канцлера Речі Посполитої Станіслава Жолкевського. Картина зображала переможну битву Жолкевського на чолі польсько-козацького війська поблизу села Клушино під Смоленськом у червні 1610 р.

В. Стефановський.
Стефан Баторій. 1576

Невідомий художник.
Криштоф Збаразький. 1622

Львівський митець Войцех Стефановський у 1576 р. на замовлення Львівської ратуші написав портрет короля Речі Посполитої Стефана (Іштвана) Баторія. Ця робота вважається одним із перших портретів світських осіб, виконаних на українських землях. У 1578 р. Стефановський став королівським придворним художником. Він отримав привілейоване становище у наборі помічників, постачанні потрібного товару з-за кордону, підлягав лише королівському суду і не сплачував певних податків та повинностей.

Рокош — повстання проти короля на захист прав шляхти.

Батальний жанр (від франц. *bataille* — битва) — вид образотворчого мистецтва (переважно малярства, меншою мірою різьби та графіки), що відображає воєнні події і життя армії (військові походи, будні обозу).

Гравюри у книгах Івана Федоровича стали зірцем для багатьох поколінь українських

Невідомий художник. Рокош під Сандомир. 1658

майстрів. В острозьких виданнях з'явилися перші зразки виливних прикрас (виливну орнаментику виготовляли з металу таким самим способом, як і друкарський шрифт).

Подальший розвиток гравюри пов'язаний із виникненням осередку друкарства в Києві. Першою багатілюстрованою українською книгою став «Анфологіон» — збірка церковних служб, видана друкарнею Києво-Печерського монастиря в 1619 р.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до збірки ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалісний потреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», виданої у 1622 р. Тут вміщено портретне зображення гетьмана на коні, сцена здобуття козаками турецької фортеці Кафи і постать козака з рушницею (герб Війська Запорозького). Вони мають важливе значення як історичні джерела, адже присвячені подіям з історії українського козацтва.

Імена граверів XVI ст., як і більшості художників, нам не відомі. Збереглися свідчення про такого собі Іллю, який спершу працював у Львові, а згодом — у Києві. Це був майстер, який не втратив зв'язків із народними декоративними традиціями. Уславився гравюрами до Требника Петра Могили та «Києво-Печерського патерика» 1661 р.

Невідомий художник.

Петро Конашевич-Сагайдачний. Гравюра. 1622

Підготуйтеся до узагальнення матеріалу.

1. Визначте основні риси розвитку культури українських земель XVI — першої половини XVII ст.
2. Назвіть імена відомих митців XVI — першої половини XVII ст.
3. Яка з пам'яток архітектури та мистецтва сподобалася вам найбільше? Чому?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Підготуйте розповідь про оборонні споруди XVI — першої половини XVII ст. Проілюструйте матеріал колажем або створіть на його основі постер.

Практична робота

Повсякденне життя представників основних верств українського суспільства XVI – першої половини XVII ст.

Досліджуємо історичні джерела

Невідомий художник.
Ікона Святих Володимира,
Бориса і Гліба. Кін. XVII ст.

С. Шаменков. Одяг селян
XVII ст. Реконструкція. 2014

Дослідники стверджують, що на основі зображення можна більше дізнатися про жупан – верхній довгополий сукняний одяг. Розгляньте ікону Святих Володимира, Бориса і Гліба з м. Ратного, що на Волині. Опишіть жупани, у які одягнені святи.

Прочитайте уривок із позову попавича Стефана Шолухи Дорогостайського до підляського воеводи князя Януша Заславського 1593 р. Про що можна дізнатися з цього документа про життя тогочасного суспільства?

«Жупан червоний адамашковий, підшитий китайкою, доброго кармазину за 60 золотих польських, жупан адамашковий зелений, увесь китайкою підшитий, за 55 золотих справлений, жупан атласовий білий, увесь китайкою підшитий, за 60 золотих польських, жупан півгранатний, шлюмами лисими підшитий, за 50 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, бакгазеєю підшитий, за 25 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, хребтами лисими підшитий, за 35 золотих польських, жупан адамашковий білий за 45 золотих польських...»

Розгляньте зображення селян на малюнку Сергія Шаменкова і прочитайте уривок зі скарги шляхтича. Чи відповідає опис селянського вбрання вашим уявленням?

«У бачманівського селянина Трошки, крім іншого майна, було забрано: два сукмани з лондонського сукна, один зі срібними гудзиками, кролячу шубу, покриту лондонським сукном синього кольору, лондонську жупицю, італійський жупан зеленого кольору зі срібними гудзиками, два лондонські вбрання, дві чоловічі шапки, московинську опанчу білого кольору, кафтан, новий баранячий кожух, чотири чоловічі тонкі сорочки, 15 кіп готових грошей, 16 голів великої рогатої худоби, 15 овець».

Чи зміниться ваша думка, якщо дізнаєтеся, що пограбували не простого селянина, а отамана (сільського старосту)?

Отаман — провідник, керівник, начальник, командир, вождь. **Староста** — адміністративна посада в Україні та сусідніх країнах; представник нижчої адміністрації, місцевого самоврядування; виборна або призначена особа для ведення справ якого-небудь громадського колективу, товариства тощо.

Що ви дізналися про кухню та раціон харчування жителів українських земель у середньовіччі? Чим різнилися страви, які споживали привілейовані верстви, від їжі простого люду? Опишіть сніданок або обід шляхти, міщан чи селянства (на вибір).

Чи любите ви вареники? А чи знате ви, що цій чудовій страві навіть присвячені пам'ятники? Прочитайте про раціон українців XV–XVII ст.

У XV–XVII ст. страва турецької кухні дюш-вара перетворилася на українські вареники, а згодом — на вареники з характерними національними наповнювачами: вишнями, сиром, цибулею, шкварками.

Скульптура «Вареник». Глендон, Канада. 1993

І. Фізер. Пам'ятник варенику. Черкаси. 2006 (демонтовано у 2013 р.)

У цей період також виникли вже класичні борщі, таратути, роз-сольники, страви з пісного тіста та сухофруктів. До речі, відомий український кулінар Євген Клопотенко у 2020 р. офіційно запатентував рецепт червоного борщу як української національної страви.

Не практикували в Україні змішування, подрібнення, перемелювання харчових продуктів. Фаршів, паштетів, котлет, запіканок і пудингів, характерних для західних кухонь, в українській кухні XVI–XVII ст. не було. Оселедці були практично єдиною морською рибою, доступною всім прошаркам населення.

Серед солодких страв на той час були відомі кутя з медом, кутя з маком і горіхами, рис із медом і корицею, кутя з ізіюмом і горіхами, узвар. З малини й журавлини варили узварець.

Прочитайте уривок з опису Львова купця, згодом ченця ордену домініканців Мартіна Груневега. Які висновки про життя міста Львова можна зробити на основі свідчень цього мандрівника?

«Загалом Львів — гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки гонтом (своєрідна дерев'яна черепиця). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею.

Я об'їхав пів Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок, і майже кожний чужинець знайде таке печиво, як у своїй країні, — хліб, струцлі, тістечка, чи як ще їх назвати. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, але й привезеного. А вино їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина — там його склад».

Знайдіть у додаткових джерелах інформацію про життя вашого краю у XV — на початку XVII ст.

Творимо

Створіть постер або колаж на тему «Найважливіші події в історії України другої половини XVI — початку XVII ст.».

Узагальнення і тематичний контроль

- 1** Розгляньте карту. Запишіть у зошит назви позначених цифрами воєводств Речі Посполитої, які розташовувалися на території сучасної України.

- 2** Про які події йдеться в уривках з історичних джерел? Які наслідки для українських земель мали зазначені події?
1. «Ми, Сигізмунд Август, даною грамотою оголошуємо таке: на скликаному цьому сеймі закінчили справу [об'єднання] між князівством Литовським та королівством Польським в братерській любові і за згодою обох народів...»
  2. «Згадані два єпископи прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами Папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший — який знав латинську мову — відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».
- 3** Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

1. У якому році було укладено Люблінську унію?

А 1529 р.

В 1588 р.

Б 1569 р.

Г 1596 р.

2. Якою була позиція зображеного на портреті діяча щодо укладання Берестейської унії?

А підтримував унію як письменник-полеміст

Б очолив опозицію унії

В був ініціатором унії, домогся аудієнції у Папи Римського

Г після 1596 р. провів важливі церковні реформи

3. Прийняття Третього Литовського статуту призвело до

А остаточної заборони Православної церкви.

Б остаточного закріпачення українських селян.

В остаточного об'єднання Польщі і Литви.

Г остаточного об'єднання Католицької і Православної церков.

4. Що було одним із наслідків укладання Люблінської унії?

А ліквідація Великого князівства Литовського

Б гальмування процесів ополячення української шляхти

В послаблення протистояння на релігійному підґрунті

Г включення українських земель до складу Польського королівства

5. Визначна пам'ятка історії та культури, рукописна книга, один із перших перекладів Святого Письма України тогочасною українською мовою під впливом подій європейської Реформації – це

А Остромирове Євангеліє.

В Требник.

Б Острозька Біблія.

Г Пересопницьке Євангеліє.

6. Прочитайте уривок з історичного документа. Визначте, про яку подію у ньому йдеться.

«1. Усім уніатам і неуніатам надається право вільного відправлення свого богослужіння... ремонтувати свої церкви й будувати нові...

2. ...церква Св. Софії київська з підданими, що живуть навколо неї, повинна залишатися за неуніатами й митрополитом, що має посвяту від патріарха константинопольського; він, митрополит, за давніми

правами й звичаями, повинен обиратися з-поміж руської шляхти духовними й світськими обивателями Корони [Польської] і Великого князівства Литовського релігії грецької, що не перебувають в унії і мають привілеї з боку короля... 3. Те ж саме треба розуміти й щодо Львівського, Луцького, Перемишльського й Мстиславського владик й архімандритів Печерського й Унівського...»

А укладення Люблінської унії

Б заснування православних братств і здобуття ними прав на ставропігію

В визнання Православної церкви та легалізація вищої ієрархії

Г визначення прав різних станів Литовськими статутами

7. Установіть хронологічну послідовність подій.

А об'єднання Лаврської та Київської братських шкіл

Б видання Іваном Федоровичем «Апостола» у Львові

В Люблінська унія

Г Берестейська унія

8. Установіть відповідність

між зображеннями історичних пам'яток та їх назвами.

А Підгорецький замок

Б Чорна Кам'яниця

В Острозький замок.

Кругла (Нова) вежа

Г Успенська церква

у Львові

РОЗДІЛ 2

Становлення козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 8. Походження українського козацтва. Козацькі зимівники та поселення. Дмитро Вишневецький. Перші січі

Пригадайте фільми, мультфільми або художні твори, героями яких є козаки. Який образ козака створили в них митці?

М. Дерегус. Козак Голота. 1960

Слово **«козак»** має тюркське походження. Спочатку козаками називали і вартових, і вільних найманців, і вигнанців, і бездомних людей, волоцюг, авантюристів, і навіть розбійників. До прикладу, в історичних пам'ятках кримських татар XV ст. козаками названо як вартових генуезьких колоній, так і степових розбійників. А у записах 1492 р. вже вперше згадано козаків-християн («кияне» і «черкаські»), які в гирлі Дніпра розбійницьки напали на турецький корабель.

Прикметно, що про козаків повідомляють і польські джерела того ж періоду — наприклад, у хроніці XVI ст. Марціна Бельського у статті про події 1489 р. та в актових джерелах (договорах) за 1492 р.

Генуезькі колонії — у Північному Причорномор'ї укріплені торгові центри генуезьких (італійських) купців у XIII–XV ст.

Походження українського козацтва

Хто ж такі козаки і чому дехто з дослідників називає їх «християнськими лицарями у мусульманському вбранні»?

Історик Олександр Бойко називає десять версій походження козацтва. Найпоширеніші з-поміж них шість: **хозарська** (ототожнює козаків із давніми степовими народами — хозарами, або козарами), **чорно-клобуцька** (переконає, що козаки пішли від тюркського племені Чорних клобуків, які осіли свого часу в лісостеповій частині Русі-України), **татарська** (выводить козацький родовід із татарських поселень, що утворилися на Київщині у XIV ст.), **захисна** (пояснює появу козаків як захисників від татарської загрози) та **соціальна** (пояснює появу козаків як наслідок посилення економічного, політичного, національного та релігійного гніту, що призвело до масових втеч селян на вільні землі). Та жодна із цих теорій не дає нам цілковитого уявлення про виникнення козацтва, однак чітко визначає чинники, які робили можливими його формування.

Які фактори із зазначених у таблиці мали найбільший вплив на виникнення і формування козацтва? Аргументуйте свою думку.

Сприятливі фактори виникнення козацтва	Обставини, що сприяли зростанню чисельності козацтва, його ролі у суспільстві
<ul style="list-style-type: none"> • Існування великого масиву вільної землі зі сприятливими для господарювання умовами. • Досвід освоєння південних територій ухадниками, добичниками, бровниками (тими, хто займався промислами: рибалив, полював, торгував сіллю) 	<ul style="list-style-type: none"> • Зростання магнатського землеволодіння. • Поширення фільварків і масове покріпачення селян. • Наростання релігійних та національних протиріч. • Нагальна потреба захисту від нападів турків і татар

Козацькі зимівники та поселення

Козаки не лише охороняли порубіжжя, подекуди вони займалися розбійництвом, тож не варто ідеалізувати їх усіх без винятку. Однак згодом в укладі козаків з'явилася промислово-господарська діяльність на степових уходах (тобто угіддях), а невдовзі — і землеробство. Саме у зв'язку із розвитком господарства на початку XVI ст. виникли **зимівники** — місця для утримання худоби взимку. А ще згодом з'явилися зимові помешкання і для людей. Поступово зимівники

Запорозький зимівник. Малюнок із книги Д. Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу». 1889

перетворилися на хутори, а ті своєю чергою об'єдналися у значні економічні осередки — козацькі села, де застосовували найману працю.

Обговоріть з однокласниками й однокласницями зображення козацького зимівника із книги українського історика Дмитра Яворницького і визначте, які заняття могли давати значні прибутки його власникам.

Варто зауважувати, що козацтво сформувалося на стику цивілізацій: землеробської та кочової, християнської й ісламської. Відтак до козацького вжитку потрапили не лише тюркські слова (як-от кіш, осавул, булава, бунчук, барабан, табір, майдан) та зброя (до прикладу, крива шабля), а й певні побутові предмети (одяг, люльки) та східні страви. Тому термін «протистояння» не зовсім точно відображає характер умов, за яких відбувалося формування козацтва. Та й самі війни із кримськими татарами часто замінювало військово-співробітництво, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно.

Поміркуйте, чи вплинуло сусідство Дикого поля, де розселилися козаки, із Кримським ханством на спосіб життя козацтва.

Дике Поле — це історична назва незаселеної території степу між Дністром на заході і середньою течією Волги на сході. Термін «Дике поле» виник в XV ст., коли розпочалася військово-трудова колонізація цього регіону козацтвом.

Кримське ханство — держава, що утворилася із Кримського улусу Золотої Орди і проіснувала протягом 1440–1783 рр.

Дмитро Вишневецький

Мінливий ритм існування в умовах Дикого Поля, де щомиті спокій міг змінитися війною, вимагав власних правил. Козацька спільнота мусила виживати як суспільство рівних людей. Серед них перевагу мали не найзаможніші чи найродовитіші, а фізично найсильніші,

найвитриваліші та найшвидші. Водночас усі мали виконувати колективну волю козацької спільноти, інакше не можна було врятуватися чи досягти мети через постійну небезпеку.

Такому об'єднанню потрібен був лідер — ним став християнський лицар-герой князь Дмитро Вишневецький, відомий під козацьким псевдо **Байда**, що з татарської означає «безтурботний чоловік». Розум, освіта і схильність до авантур дали змогу Байді стати одним із найвидатніших провідників козацтва. Досвідчений полководець і дипломат, князь прагнув налагодити ефективний захист південного порубіжжя. Для здійснення своїх планів Вишневецький звертався і до польського короля і до московського царя, але марно. Саме його вважають засновником першої Січі у 1556 р.

Невідомий художник.
Дмитро Вишневецький.
XVIII ст.

Розгляньте портрет Дмитра Вишневецького. Що у зображенні вказує на високий статус козацького ватажка і його заможність?

Дізнайтеся про князя Вишневецького більше.

Перші січі

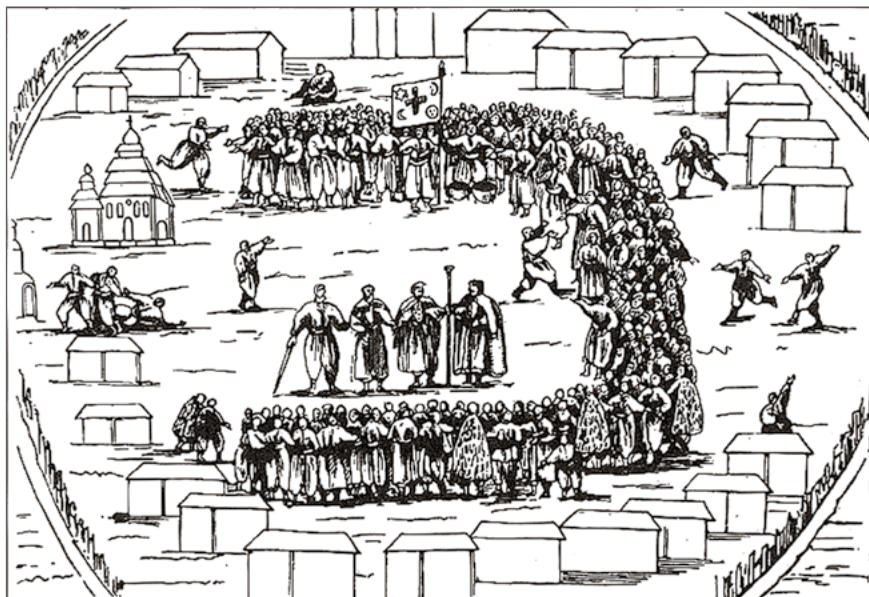
Що ж таке **Січ**? Січ була фортецею, яку зводили за порогами Дніпра (звідси й назва Запорозька Січ) так, щоб природні умови ускладнювали підхід ворога до укріплення. Природні перешкоди (вода, скелі) підсилювали валом і ровом. Вал зміцнювали частоколом із баштами, на яких розміщували бійниці. У середині фортеці був майдан, на якому зводили православну церкву. По периметру майдану стояли великі довгі будинки — **курені**, де жили січовики. Ближче до частоколу розміщували склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла військова **залога** із двох-трьох тисяч козаків, а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках.

Залога — військова частина, розташована в певному населеному пункті або районі зі встановленими межами для охорони та оборони його у мирні та воєнні часи.

Розгляньте гравюру з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі». Поміркуйте, що на ній зобразив художник.

Гравюра з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана. 1786

Протягом XVI–XVIII ст. **Запорозька Січ зберігала ознаки державності**: територію, закони, органи влади, особливий військово-адміністративний устрій, судочинство, дипломатичні відносини з іншими країнами. Частина істориків навіть називає її християнською козацькою республікою. Територія козацької держави — тобто землі **Війська Запорозького** — простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Надазов'ї на сході, а північний кордон лежав уздовж Орелі на Лівобережжі та верхів'їв Інгулу й Інгульця на Правобережжі.

Найвища влада на Січі належала **козацькій раді**. На раду козаки збиралися завчасно, зазвичай на Різдво. Саме рада визначала внутрішню і зовнішню політику, вирішувала питання миру чи війни, чинила суд, обирала козацьку військову **старшину**. Найвищою виборною службовою особою був **кошовий отаман** (або просто **кошовий**), якому належала вища військово-адміністративна та судова влада. Друга особа у владній ієрархії Січі — **військовий суддя**. Була на Січі і своя канцелярія. Очолював її **писар**, який відповідав за документацію

та дипломатичне листування. Помічником кошового у військових та адміністративних справах був **осавул** — один із вищих чинів у козацькому війську.

Поміркуйте, чому Січ називають християнською республікою.

Кіш Запорозької Січі — назва центрального органу управління січової громади; назва козацького військового табору, коли в ньому перебували запорозькі старшини на чолі з кошовим отаманом, які управляли справами Війська Запорозького.

Курінь — військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількох сот козаків; очолював курінь курінний отаман.

Козацька старшина — верхівка козацтва, військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі (кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани).

Козацькі клейноди. Малюнок із дослідження Д. Яворницького «Історія українських козаків». 1892–1897

Запорозьке козацтво мало свої символи-відзнаки влади, або **клейноди**. Як-от корогву (бойовий прапор), бунчук, булаву та печатку з гербом, пірнач, литаври, значки, палиці тощо.

Булава — символ гетьманської влади. **Корогва** — бойовий прапор. **Бунчук** — штандарт полководця. **Пірнач** — різновид булави, що мала металеву головку з гострими виступами, насаджену на держално; символ старшинської влади. **Литаври** — ударний музичний інструмент у полковій музиці Війська Запорозького; засіб зв'язку між козацькими загонами (спеціальними умовними сигналами під час бою передавали накази по війську, кошу тощо).

1. Назвіть основні фактори виникнення козацтва.
2. Як було організовано козацьке господарство?
3. Визначте роль Дмитра Вишневецького у згуртуванні козацтва.
4. Чим устрій Січі відрізнявся від державного ладу Речі Посполитої? Який спосіб управління подобається вам більше? Чому?
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Знайдіть додаткову інформацію про життя козаків на Січі, про їхній побут і традиції. Проілюструйте розповідь малюнком або створіть власний тематичний комікс.

§ 9. Реєстрове козацтво. Становлення козацького стану. Козацькі повстання кінця XVI ст.

Прочитайте уривок із праці видатного українського історика XIX ст. Володимира Антоновича «Про козацькі часи на Україні».

«Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, й уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків... Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів Степан Баторій приміркував середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції... У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місцевий стан».

Які причини створення реєстрового козацтва визначає вчений? Порівняйте власні висновки із твердженням у тексті параграфа.

Реєстрові козаки (реєстровці) — частина українського козацтва, прийнята на військову службу владою Речі Посполитої і записана в окремий список — реєстр, звідси й назва — реєстрові козаки.

Нереєстрові козаки — частина українського козацтва, яка не потрапила до реєстру і тому втратила привілеї, визнані за козацтвом урядом Речі Посполитої.

Виникнення реєстрового козацтва, на думку деяких істориків, пов'язане з потребою у зміцненні південного кордону та проведенні воєнних кампаній проти сусідніх держав. За наказом польського короля Сигізмунда II Августа **гетьман великий коронний** Єжи Язловецький у 1572 р. прийняв на державну службу триста козаків. Очолив новостворений загін призначений королем шляхтич Ян Бадовський. Відтоді уряд Речі Посполитої почав офіційно визнавати лише **реєстрове козацтво**.

Розгляньте малюнок українського художника-реконструктора Сергія Шаменкова. Поміркуйте, чому сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо зовнішнього вигляду козаків. Які слід провести дослідження, аби відтворити життя низових та реєстрових козаків кінця XVI ст.?

Військо Запорозьке Низове (низові козаки) — нереєстрове козацтво Запорозжя другої половини XVI — кінця XVIII ст., яке розміщувалося за порогами Дніпра.

Великий гетьман коронний — одна з головних посад у Польському королівстві до 1569 р. і Речі Посполитій; командир усієї польської коронної армії.

С. Шаменков. Старшина перших реєстровців кінця XVI — початку XVII ст. 2014

Реєстровців було звільнено від сплати податків, вони не підкорювалися місцевій адміністрації, встановлювали власне

судочинство й мали право володіти землею. Їхню окремішність від інших козацьких загонів визначали козацькі клейноди: корогва, бунчук, булава, печатка та литаври. Мали реєстровці і свій шпиталь у Трахтемирівському Успенському монастирі.

Козацьке реєстрове військо Річ Посполита першочергово формувала задля колонізації Подніпров'я та Лівобережжя. А щоб до реєстровців записувалися шляхтичі, роздавала у власність землі, як було прописано у конституції, прийнятій варшавським сеймом у 1590 р.

Чому уряд Речі Посполитої прагнув колонізувати незаселені південні землі?

«Простори пустих місць на прикордонні за Білою Церквою не приносять ніякої користі, ні державної, ні приватної, необхідно мати з них користь, щоб вони даремно не пустували. А тому за дозволом і повноваженням від усіх чинів сейму ухвалюємо, що ми будемо роздавати ті пустелі у приватну власність особам шляхетського стану за заслуги перед Річчю Посполитою по волі і розумінню нашому».

Престиж козаччини досить швидко зростає, і у 1578 р. реєстр уже налічував шістьсот осіб. До королівської служби постійно долучали нових представників — переважно привілейованої верстви українського і польського походження. Тому кількість реєстрових козаків поступово зростала. Козацьку старшину, ймовірно, усе ж становили здебільшого шляхтичі.

Що могло спонукати шляхту доєднуватися до козацтва?

Український історик Дмитро Яворницький зауважував, що козацтво мало доволі складну структуру. Так, вільні козаки, які жили у пониззі Дніпра, за порогами, називалися запорозькими козаками, тобто **Військом Запорозьким Низовим**. Однак до середини XVI ст. називали себе запорозькими і козаки, які жили вище порогів, тобто у містах та селах — так звані **городові козаки**. Вони відокремилися від Війська Запорозького Низового, осіли в українських містах і селах, відтак не мали жодної підстави називатися запорожцями. Та в офіційних документах вони довго зазначалися як **Військо Запорозьке Городове**. Низові ж козаки, назавжди відділившись від городових, стали іменуватися по праву **запорожцями** та **січовиками** й чітко відрізняли себе від городових козаків.

Козацькі повстання кінця XVI ст.

Після закінчення війни Речі Посполитої проти Московського царства у 1581 р. активізувалися козацькі напади на Молдавське князівство, турецьку фортецю Аккерман (нині — м. Білгород-Дністровський, що поблизу Одеси), кримські улуси і навіть на Гезлев (нині — м. Євпаторія у Криму). Це призвело до одного з найбільших татарських набігів на Поділля і Галичину, коли татарська кіннота дійшла до Львова. Лише об'єднавшись зі шляхтою, козакам вдалося спинити наступ. Однак османський султан погрожував новим походом, тому в 1590 р. польський сейм прийняв **«Порядок щодо низовиків та України»**. За цією ухвалою козаки переходили під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним старшого, відтепер ротмістрами й сотниками могли бути тільки шляхтичі. Реєстровці ж мали записатися, що вони без дозволу не перетнуть кордону «ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами, не перейматимуть купців... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшини».

На втілення цього рішення потрібні були кошти і серйозна військова сила, яких Річ Посполита не мала. Відтак серед козацтва наростало невдоволення, і у **1591 р.** через приватний конфлікт за землю представника старшини Криштофа Косинського та білоцерківського старости князя Януша Острозького розпочалося **перше масштабне козацьке повстання**. Косинський захопив Білу Церкву, заволодів зброєю і відступив до Трипілля, — мабуть, готувався оборонятися. Але несподівано його виступ підтримало козацтво Київщини (у Переяславі й Києві козаки захопили замки і забрали з них зброю), Брацлавщини та Волині.

Поміркуйте, чому козацтво відгукнулося на приватний конфлікт Криштофа Косинського.

За свідченнями істориків, князі Острозькі намагались отримати допомогу від короля Сигізмунда III Вази, однак той вважав конфлікт особистою справою Косинського та Острозьких. Тож на початку 1593 р. князі Острозькі самотужки зібрали **надвірне**

Пам'ятник повстанню Косинського у Білій Церкві. 1979

(тобто приватне) військо та шляхетське **ополчення** і пішли наступом на козаків. У лютому 1593 р. під містечком П'ятки (нині — с. П'ятка на Житомирщині) відбулася битва, у якій Криштоф Косинський зазнав поразки і втратив гетьманство, а у травні 1593 р. — загинув. Однак це не спинило козацького повстання, і воєвода руський князь Ярема Вишневецький змушений був визнати традиційні козацькі права. У жовтні того ж року повстанці виступили на Київ і домоглися подібного від київського уряду. Так козаки фактично відновили свій вплив на Придніпров'ї, після чого майже повністю зосередилися на боротьбі проти турків і татар.

Простежте хід повстання за картою. Поясніть, чому козакам вдалося так довго і успішно протистояти польській владі.

Королівська влада не відреагувала на порушення козаками сеймової ухвали щодо низовиків, бо жваво обговорювала ідею антиосманської коаліції, що формувалася для участі в австро-турецькій війні. І певну ставку на боротьбу з турками робила саме на козацькі сили, які з кінця XVI ст. привертала чималу увагу Європи.

Восени 1594 р. до України прибув спеціальний посол Папи Римського Алессандро Комулович, аби умовити Костянтина-Василя Острозького взяти участь у війні. Однак переговори були невдалими, і Комулович вирішив зустрітися з одним із козацьких ватажків. Імовірно, ним був Северин Наливайко.

Чому, на вашу думку, прихильники антиосманської коаліції прагнули заручитися підтримкою козацтва?

Северин Наливайко

Про Северина Наливайка нам відомо небагато. Традиційно його вважають сином густинського ремісника, але вчені схилиються до думки, що це данина тогочасній польській традиції, яка називала козаків хлопством і збунтованою черню, хоча насправді більшість старшини походила зі шляхти.

Северин Наливайко був учасником походів на Молдавське князівство та Королівство Угорське. Його загін здійснив рейд білоруськими землями за маршрутом Луцьк — Случьк — Бобруйськ — Могильов — Річиця й установив повний контроль над Волинню, де було введено козацький суд і стягування податків на користь Війська Запорозького.

Н. Павлусенко.
Северин Наливайко. 2005

Покозачення — самовільне набуття козацьких прав представниками інших соціальних груп і верств українського соціуму.

Присутність козаків на Волині спричинила стрімке зростання селянських втеч і **покозачення населення**. Однак більшість козацьких ватажків не мала чіткої мети і розглядала свої дії як підготовку до нових походів проти турків. А от Наливайко планував так звані походи за православною віру проти османів. Однак Річ Посполита не збиралася воювати із султаном, ба більше, заради відновлення миру з Османською імперією козакам заборонено було виступати проти турків. Відтак багатотисячне козацьке військо спрямувало своє невдоволення проти польського уряду і шляхти загалом. У результаті у лютому 1596 р. королівське військо під командуванням коронного гетьмана Станіслава Жолкевського розпочало каральний похід проти козаків, і **28 лютого 1596 р.** у с. Мацієвичі (нині — Хмельницька область) відбувся **перший в історії бій між козаками й урядовими військами**.

Після цього було ще кілька збройних сутичок, найбільшою з яких стала битва під Білою Церквою навесні 1596 р. Незважаючи на втрати, козаки вистояли й відступили за Дніпро до Переяслава, а у середині травня коронне військо перейшло Дніпро, наздогнало та розгромило

обоз повстанців під Лубнами біля річки Солониця. Почалася дво-тижнева облога **козацького укріплення** — табору, зміцненого чотирма рядами возів, ровами й насипними валами. Під безперервним гарматним обстрілом козаки погодилися видати провідників повстання полякам. Умовою їхньої капітуляції була обіцянка Жолкевського, що після складення зброї козаків відпустять неушкодженими. Але поляки не дотримали обіцянок.

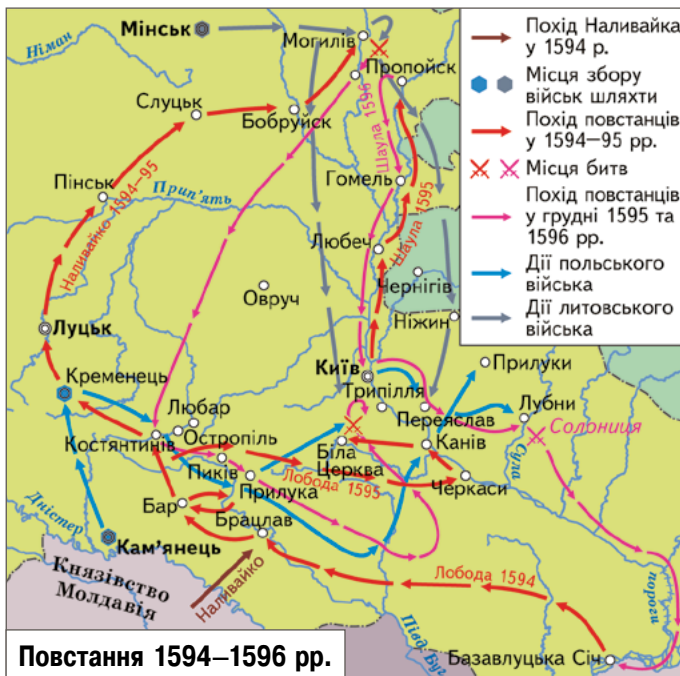
Так завершилося повстання 1594–1596 рр., або, як пише Наталя Яковенко, «перша справжня війна Корони Польської з козаками». Ватажків повстання було страчено того ж літа у Львові, а Наливайка після майже річного слідства показово скарали на смерть у Варшаві. Описуючи страту Наливайка, хроніст Йоахим Бельський зазначив: «Була то особа красна, до того ж і воїн не останній...»

1. Визначте найважливіші дати з історії козацтва у XVI ст.
2. Які причини і наслідки утворення реєстрового козацтва?
3. Поміркуйте, чому повстання під проводом Косинського та Наливайка зазнали поразки.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Знайдіть на карті місця найбільших сутичок.

Домашнє завдання

Визначте пункти, за якими можна порівняти козацькі повстання під проводом Косинського та Наливайка. Складіть на їх основі таблицю, висновком до якої буде підсумок визначення спільних і відмінних рис.

§ 10. Походи козаків першої чверті XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна

Протягом 1596–1625 рр. найяскравішими постатями з-поміж козацьких ватажків були легендарний **Самійло Кішка** та ушлявлений **Петро Конашевич-Сагайдачний**.

Прочитайте матеріал про Самійла Кішку. Чому, на вашу думку, його позицію з козацького питання називали поміркованою?

Петро Конашевич-Сагайдачний

Значний вплив на історію козацтва початку XVII ст. здійснив Петро Конашевич-Сагайдачний.

Розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного. Поміркуйте, якими рисами був наділений козацький ватажок, якщо його сучасник Якуб Собеський, батько майбутнього короля Яна III Собеського, характеризував гетьмана так:

«Цей Петро Конашевич, муж рідкісної мужності й зрілості у судженнях, винахідливий у словах і вчинках... в очах майбутнього потомства гідний стати поряд з найвизначнішими в Польщі людьми свого часу».

Н. Павлусенко. Петро Конашевич-Сагайдачний. 2005

Відомості про походження та молоді роки гетьмана дуже обмежені. Учені вважають, що він народився у 1570 або 1578 р. у родині руського шляхтича з-під Перемишля. Імовірно, протягом 1589—1592 рр. Конашевич-Сагайдачний навчався в Острозькій академії, а у другій половині 1590-х років нібито служив у київського земського судді Яна Аксака. Перша достовірна згадка про Конашевича-Сагайдачного як

Невідомий художник. Козаки здобувають Кафу. Гравюра. 1622

козацького полковника зафіксована в джерелах за березень 1615 р. На Запорозжя він прийшов, імовірно, у 1600 р. А от початок його гетьманування припадає на період між 1605 і 1610 рр. Ще більше авторитет Сагайдачного серед козацтва зріс після 1614 р., коли під його проводом відбулося кілька гучних морських походів: у 1614 р. — на малоазійський порт Синоп; у 1615 р. — до околиць Стамбула; у 1616 р. — на Кафу (нині — м. Феодосія у Криму), Трапезунд (нині — м. Трабзон у Туреччині) та Босфорське узбережжя.

Розгляньте гравюру із книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» та сучасну реконструкцію зображеної на гравюрі події Артура Орльонова. Які епізоди походу відображені на ілюстраціях?

А. Орльонов. Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу. 2010

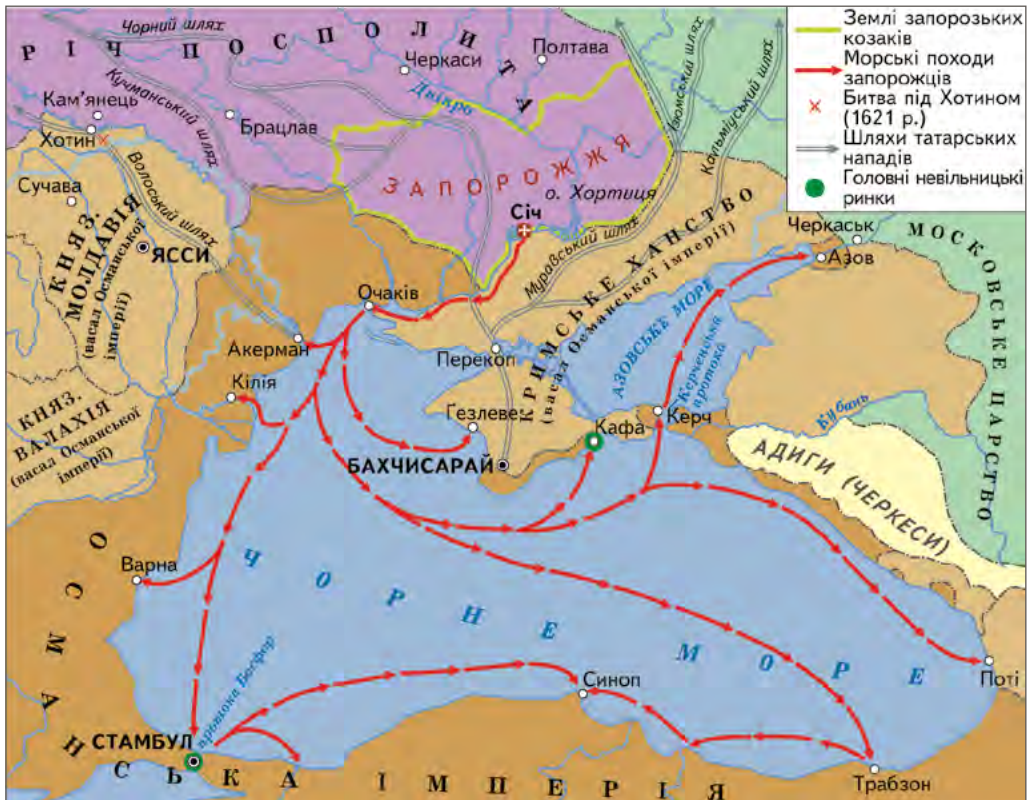
Прочитайте, як описує події 1616 р. поблизу Кафи та Трапезунда дослідниця українського козацтва Олена Апанович. Визначте найважливіші подробиці описаних подій.

Інформація про козацькі успіхи поширювалася в Європі завдяки європейським дипломатам, що перебували в Стамбулі. Перемоги козацького війська трактували як тріумф християнського духу над начебто непереможною мусульманською імперією. Щодо українських земель, то на них завдяки рішучості і зв'язі запорожців стали поширюватися перекази, головним персонажем яких був героїчний лицар-козак.

Розгляньте карту. Покажіть найважливіші походи початку XVII ст.

Із владою Речі Посполитої Сагайдачному вдалося зберігати відносний спокій. По-перше, гетьман суворо карав запорожців за непослух. По-друге, він провадив компромісну політику, завдяки якій козацтво отримало легальне положення у державі. Сагайдачний уміло

маневрував між противниками козацтва серед урядовців та радикально налаштованими низовиками. Наприклад, спочатку він поступався вимогам королівських комісарів щодо скорочення кількості реєстрових козаків і спалення свого флоту. Але невдовзі Військо Запорозьке знову отримувало раніше здобуті права, оскільки Річ Посполита вже не могла відмовитися від потужного, гарно озброєного козацького війська.

У 1617–1618 рр. король польський і великий князь литовський Владислав IV Ваза, який претендував на московський престол, зробив останню спробу захопити Москву. Однак шляхта, що брала участь у поході, відмовилася воювати, посилаючись на свої привілеї. Тоді король звернувся по допомогу до Сагайдачного. Згоду на участь у поході до Московського царства гетьман обумовив вимогою розширити козацькі права. Додалася, на думку дослідниці Олени Апанович, ще й неприязнь багатьох козаків до царського уряду Михайла Романовича (Михайла Федоровича). Його дипломати спонукали Османську імперію та Кримське ханство до нападів на Річ Посполиту з півдня, що загрожувало насамперед Україні.

Навесні 1618 р. Сагайдачний із двадцятитисячним військом вирушив з України до Московського царства — і козаки здобули міста Ливни, Єлець, Михайлов, захопили московське посольство, яке їхало до Криму, розбили військовий загін князів Пожарського та Волконського, знищивши біля Донського монастиря рать, що виступила з Москви. Сагайдачний майже без перешкод підійшов до царської столиці й розпочав її облогу. Вже визначено було час наступу — ніч проти свята Покрови. Однак коли козаки кинулися в атаку, Сагайдачний несподівано звелів її припинити.

Поміркуйте, що могло стримати гетьмана.

Існує версія, що два найманці-французи перебігли до московитів і розкрили польський задум підірвати вночі Тверські й Арбатські ворота — входи до Москви. Тож коли підричники прибули на місце, пролунав дружний гарматний залп. Так було провалено план захоплення Московського царства. Та вже у грудні 1618 р. було укладено **Деулінське перемир'я**, за яким Московія змушена була поступитися Речі Посполитій Смоленськом, Черніговом, Новгород-Сіверським, Стародубом та іншими містами. Сагайдачний же з козаками повернувся до України.

Хотинська війна

Важливу роль відіграло козацтво й у **Хотинській війні 1620–1621 рр.** У відповідь на зухвалі козацькі походи до Речі Посполитої вирушило стоп'ятдесятитисячне регулярне військо Османської імперії. У липні 1621 р. турки перейшли Дунай. А наприкінці серпня вони зустрілися під Хотином із тридцятип'ятитисячною королівською армією, до якої в останню мить приєдналося близько сорока тисяч козаків на чолі із Сагайдачним. Виснажливі бої, основний удар яких прийняли на себе козацькі формування, тривали протягом усього вересня. І лише на початку жовтня було укладено мир.

Сучасник тих подій вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського залишив такі свідчення: «Якби козаків не було [під Хотином], один Бог знає, чи не були б поляки знищені за три-чотири дні».

Проте допомога козаків у важкому протистоянні мало вплинула на їхні відносини із владою Речі Посполитої. Тож після смерті Петра Сагайдачного у 1622 р. від поранення, отриманого у Хотинській кампанії, конфлікт знову загострився.

1. Визначте основні досягнення козаків під час морських походів початку XVII ст.
2. Поміркуйте, чому початок XVII ст. називають «добою героїчних морських походів».
3. Стисло охарактеризуйте діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

Ю. Брандт. Битва під Хотиніом. 1857

Домашнє завдання

- 1 Намалюйте ілюстрацію до теми «Героїчні морські походи козаків».
- 2 Складіть історичний портрет Петра Конашевича-Сагайдачного.

§ 11. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст. «Ординація Війська Запорозького реєстрового»

На початку 1620-х рр. учергове загострилися відносини козацтва з урядом Речі Посполитої, адже за умовами мирного договору 1621 р., укладеного після Хотинської битви, козакам було заборонено судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море. Окрім того, польський уряд не виплатив зароблених грошей, ще й скоротив реєстр. У відповідь козацтво продовжило походи на володіння кримського хана й османського султана, порушуючи умови мирного договору. А коли королівський посол на Запорожжі дорікнув козакам, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

Частина учасників Хотинської війни повернулася до шляхетських маєтків, але відмовилася виконувати повинності — особливо у Київському воєводстві, де чимало місцевих жителів покозачилося, тобто самовільно проголосило свою належність до козацького стану.

Марко Жмайло. Михайло Дорошенко

Для придушення козацько-селянського руху на Київщині в 1625 р. було спрямовано тридцятитисячне військо коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Проти шляхти виступили об'єднані сили місцевих повстанців та запорожців (майже двадцятитисячне військо) на чолі з гетьманом Марком Жмайлом. Найбільша битва відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера. Жодна сторона не могла перемогти. Тож старшина вирішила усунути від влади Марка Жмайла і передала гетьманську булаву Михайлові Дорошенку, який уклав **Куруківський договір**. Згідно із цим договором усіх повстанців було амністовано (помилувано), козацький реєстр збільшився удвічі — із трьох до шести тисяч, а щорічна плата реєстровцям виросла до шістдесяти тисяч злотих. Однак козакам було заборонено втручатися в релігійні справи на українських землях, здійснювати морські походи і мати відносини з іноземними державами.

А. Томін.
Михайло Дорошенко. 2012

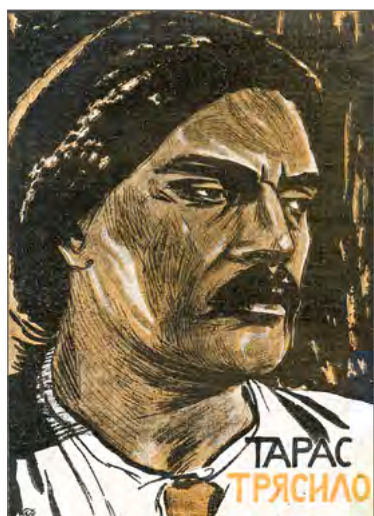
Знайдіть на карті місце укладання козацько-польської угоди 1625 р.

Тарас Трясило

Після закінчення війни зі Швецією 1626–1629 рр. польський уряд значну частину своїх військ розмістив на утримання в Україні, що призвело до невдоволення селянства, адже польські **жовніри** грабували місцевих, до того ж зростали релігійні утиски.

Жовніри — солдати польської армії.

Постер до кінофільму «Тарас Трясило». 1926

Так початком нового козацького повстання стала відмова запорожців коритися гетьману реєстровців Григорію Чорному. У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили із Січі. Повстання швидко охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Цікавий факт: Тарас Трясило першим серед козацьких ватажків звернувся з універсалами до всіх, хто був колинебудь козаком і хто хоче ним стати, закликаючи битися за віру і давні вольності. У відповідь до нього приєднувалися **випищики** (козаки, вилучені з реєстру), міщани й покозачені селяни. Коли Трясило з військом підступив до Корсуня, на його бік перейшла більшість зосереджених там реєстровців.

Невдовзі козаки підійшли до Переяслава. Проти повстанців знову було кинуте війська коронного гетьмана Конецпольського. Майже три тижні тривали кровопролитні бої. Ніч, коли невеликий загін повстанців знищив **Золоту роту** — добірне шляхетське формування, що охороняло штаб Конецпольського, увійшла під назвою **«Тарасова ніч»**.

Прочитайте уривок із поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч».

Лягло сонце за горою,
Зірки засяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,

Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Який епізод повстання, на вашу думку, поетично описав Кобзар?

Зазнавши значних втрат, коронний гетьман змушений був піти на переговори. Козацько-старшинська верхівка знову усунула ватажка від керівництва, і Тарас Трясило мусив із частиною прибічників повернутися на Запорожжя. Старшина ж уклала компромісну **Переяславську угоду 1630 р.**, за якою зберігалася дія основних пунктів Куруківської угоди, а козацький реєстр виріс до восьми тисяч осіб.

Порівняйте хід повстання 1625 р. з подіями 1630 р., використовуючи карту.

Хоча Тараса Трясила й усунули від керівництва повстанням, він, як стверджують дослідники, і надалі відігравав помітну роль в історії козацтва. Імовірно, у 1631–1632 рр. Тарас Трясило організував морські походи, а згодом був учасником Смоленської війни. Збереглися уривчасті свідчення про участь Трясила у виступі під проводом Івана Сулими.

Якими рисами характеру, на вашу думку, визначався Тарас Трясило?

Іван Сулима

Н. Павлусенко.

Гетьман Іван Сулима. 2013

У 1635 році поляки завершили будівництво Кодацької фортеці на Дніпрі, яка заблокувала рух утікачів на Запорозжжя та рейди запорожців у верхів'я Дніпра. Того ж року гетьман Іван Сулима на чолі загону січовиків знищив кодацький гарнізон та зруйнував фортечні мури. Але козацького ватажка було підступно схоплено реєстровцями і видано польській владі.

Оскільки інформації про виступ Івана Сулими в історичних джерелах надзвичайно мало, історики по-різному визначають масштаб і наслідки цього повстання. Однак про його серйозний розмах свідчить залучення майстрів із «козацької дипломатії» — польських комісарів Лукаша Жолкевського та Адама Киселя. Вони швидко «майже цілком розсипаною шкатулкою» із грошима переконали реєстрову старшину залишитися лояльною до уряду.

Розгляньте карту. За підписом визначте, на які етапи історики поділяють повстання. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Повстання під проводом Остряниці

Новим масштабним виступом стало козацьке повстання 1637–1638 рр., яке очолили Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня та Яків Остряниця (Яків Острянин, Іскра Яцко). На початковому етапі лідером повстання став гетьман нереєстрового козацтва Павло Бут, який зібрав під свої знамена майже десять тисяч осіб. Повстання поширило свій вплив на все Подніпров'я. Наприкінці 1637 р. під Кумейками поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо зазнало поразки, а невдовзі після невдалого бою біля Боровиці гетьману Миколі Потоцькому було видано Павла Бута та інших ватажків.

Невідомий художник.
Яків Остряниця. XVII ст.

Однак поразка не зупинила повстанців, і вже навесні 1638 р. козаки знову виступили проти польських військ. Спочатку повстання очолив Яків Остряниця, потім — Дмитро Гуня. Та сили були нерівними, особливо коли на допомогу полякам прийшли жовніри магната Яреми Вишневецького. Після поразки в бою під с. Жовнин (нині — с. Жовнине Черкаської області) повстанці змушені були капітулювати. Яків Остряниця із залишками свого війська перейшов кордон Московського царства та оселився у **Слобідській Україні**.

Слобідська Україна, або **Слобожанщина**, — історико-географічний край у східній частині України та прикордонних областях Російської Федерації. У нинішніх межах охоплює частину Луганської, Сумської, Харківської областей України та частину Воронежської, Білгородської, Курської областей Російської Федерації.

«Ординація Війська Запорозького реєстрового»

На козацьких радах 1638 р. у Києві та Масловому Ставі на Канівщині реєстровці під тиском польського уряду визнали ухвалену сеймом постанову «**Ординація Війська Запорозького реєстрового**»,

за якою було скасовано козацьке самоврядування, число реєстрових козаків зменшилося до шести тисяч. Козаки мали право селитися лише у трьох старостах — Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара. Нереєстрові козаки переходили до стану посполитих.

Прочитайте текст присяги, яка міститься у положеннях «Ординації Війська Запорозького реєстрового». Які обмеження мали визнати козаки?

«Я, [такий-то], присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю... сваволю козацьку по моїй можливості буду заспокоювати, задалегідь запобігати бунтам і про останні гетьмана коронного вчасно повідомляти, чинити справедливість потерпілим від козаків, а козакам кривд і несудових присудів не чинити. Буду додержуватися всіх вказівок і в усьому коритися наказам гетьмана...»

Повстання 1620–1630-х років не досягли бажаного успіху, вони свідчили про великі проблеми в економічному, релігійному та соціальному розвитку на південно-східних теренах Речі Посполитої. Становлення козацтва як окремої суспільної верстви і боротьба за свої права і привілеї, зокрема через повстання, давали унікальний досвід. Саме цей досвід робив неминучим нове велике повстання.

1. Стисло охарактеризуйте причини повстань 1620–1630-х років.
2. Поміркуйте, чому козакам не вдалося досягти бажаного.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть хронологічну задачу на основі дат, які зустріли в параграфі, та найважливіших подій історії українських земель другої половини XVII ст.
- 2 Заповніть таблицю. Зазначте час повстання, характеристику виступу та його наслідки.

Козацькі повстання 20–30-х років XVII ст.

Час повстання	Характеристика виступу	Наслідки повстання

Практична робота

Опис на основі джерел військового мистецтва, традицій та побуту козацтва

Досліджуємо історичні джерела

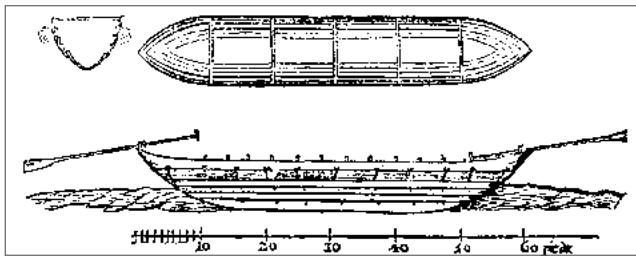
Прочитайте уривки із книги інженера і військового картографа французького походження Гійома Левассера де Боплана «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (1660).

1 «Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі (табори — це вози, якими козаки прикриваються, коли рухаються по відкритому степу) під прикриттям возів...

Однак правда й те, що сотня цих козаків під прикриттям табору не поборються і тисячі поляків чи навіть [кількох] тисяч татар. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними...»

Які сильні і слабкі сторони козацької військової майстерності визначив Гійом де Боплан? Які риси козаків-воїнів зауважив автор книги?

Г. де Боплан. Козацька «чайка». 1660

2 «Вони вирушають до Військової Скарбниці [Sczabenisza Worskowa], місця свого збору, і будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки

і до однієї стопи завширшки, які прибиті [дерев'яними] цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки [човен] не досягне 12 стіп у висоту і 60 у довжину, розширюючись у міру підвищення. Та це зрозуміліше на рисунку, який я в загальних рисах накидав... Звичайно, з кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони [козаки] напинають досить невправно зроблене вітрило; використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати, їхні човни не мають верхньої палуби, і коли наповнюються водою, очерет, прив'язаний довкола човна, не дає йому затонути».

Поміркуйте, чому козаки споруджували такі прості човни.

Прочитайте опис козака з дослідження професора Володимира Голобуцького.

«Заможні козаки вбиралися в дорогі каптани або жупани з червоного і синього єдвабу чи сукна, що застібались до самого підборіддя, в сукняні кунтуші з відкритими рукавами, оздоблені золотим або срібним позументом і гудзиками, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперізувався довгим шовковим паском, що кілька разів обмотувався навколо стану. На голові носили сукняну шапку з довгим звислим верхом із китицею на кінці, пообшивану дорогим хутром, або смушкову шапку, сукняний верх якої був прикрашений золотим або срібним позументом. Взувались заможні козаки в червоні сап'янці, часто підбиті срібними підковами».

Прочитайте уривок з «Думи про Феська Ганжу Андибера». Поміркуйте, чим була зумовлена різниця в описі козацького вбрання у різних джерелах.

На козаку, бідному нетязі,
Три сиром'язі,
Опанчина рогозоя,
Поясина хмельювая.
На козаку, бідному нетязі,
сап'янці —
Видно п'яти й пальці,
Де ступить — босої ноги слід пише.

А ще на козаку, бідному нетязі,
шапка-бирка —
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має —
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку
підбита...

Чи зустрічали ви назви козацьких страв? Прочитайте про козацьке меню, описане Гійомом де Богланом. Дослідники вважають, що тут автор згадує одну з найвідоміших перших страв — козацьку тетерю. Відомо, що тісто з житнього борошна козаки в морських походах возили із собою в діжках разом із кашею з пшона. Це слугувало їм єдиною поживою на човнах або на чатах, коли не можна було розводити вогню, щоб не відкритися ворогам.

«Мороз не менш пекучий і по-руйнівному всесильний... На них [страждання від морозу] швидше наражаються тоді, коли не п'ють і не їдять ніякої гарячої страви. Вони [тутешні мешканці], як правило, споживають її тричі на день; вона складається з гарячого пива з невеликим додатком масла, перцю та хліба, що заміняє їм суп і оберігає нутрощі від холоду».

Поміркуйте, чим були зумовлені особливості козацької кухні. Знайдіть додаткову інформацію про традиції козаків. Представте результати своєї роботи у вигляді постера чи презентації.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1 Розгляньте карту. Які події можна охарактеризувати за її допомогою? Визначте наслідки подій, позначених на ній.

- 2** Прочитайте уривок зі свідчень хроніста Йоахима Бельського. Визначте дату і місце описаних подій. Які наслідки мали ці події для козацтва?

«Козаки отаборилися в чотири ряди возів і навколо облаштували рів і вал, аж возів видно не було... Отже, нашим важко було заподіяти штурмом. Вони лише на них звідусіль нападали й звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони нікуди на випас випустити і через те помирали з голоду... Козаки, неминучу загибель свою бачачи, хотіли видати проводирів своїх — Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав із полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Козаки, схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його й самі привели до гетьмана коронного; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю й принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та не схотів гетьман їм обіцяти... Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї...»

- 3** Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

- Першу Запорозьку Січ було засновано
А 1514 р.   Б 1556 р.   В 1588 р.   Г 1590 р.
- Кому належала найвища влада в Запорозькій Січі?
А кошовому отаману   В січовій раді
Б курінному отаману   Г військовій старшині
- Коли було укладено перший реєстр, відповідно до якого Сигізмунд II Август створив наймане козацьке формування?
А 1556 р.   Б 1572 р.   В 1578 р.   Г 1596 р.
- Затвердження у 70-х роках XVI ст. урядом Речі Посполитої реєстрового війська стало політичним і правовим
А зрівнянням у правах польської шляхти та козацтва.
Б визнанням козацтва як нового соціального стану.
В припиненням масового покаяння селян і міщан.
Г вирішенням релігійного конфлікту.
- Укажіть роки повстання під проводом Криштофа Косинського.
А 1588–1590 рр.   В 1590–1592 рр.
Б 1589–1591 рр.   Г 1591–1593 рр.

6. Яку турецьку фортецю розгромили козаки у 1616 р. та звільнили тисячі бранців з її невольничого ринку?

А Кафу   Б Варну   В Кілію   Г Азов

7. Наслідком яких подій стало прийняття документа, уривок із якого наведено?

«Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч із зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Із числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».

А походу Петра Конашевича-Сагайдачного до Московії
на підтримку королевича Владислава

Б козацького повстання 1625 р.

В страти Івана Сулими

Г поразки польських військ під Цецорою

8. Установіть відповідність між подією та її наслідками.

1 повстання під проводом Марка Жмайла   А зруйнування Кодацької фортеці

2 повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом)   Б Куруківська угода

3 виступ Івана Сулими   В Переяславська угода

4 повстання 1637–1638 рр.   Д поразка козаків у битві під Кумейками

9. Чим уславився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний? (Укажіть три відповіді.)

1 сприяв відновленню вищої ієрархії православної церкви на українських теренах

2 очолював вдалі морські походи козаків проти Османської імперії

3 знищив фортецю Кодак, збудовану поляками для контролю над Запорозькою Січчю

4 збудував першу Запорозьку Січ на о. Мала Хортиця

5 навчався у Краківському університеті

6 відстоював інтереси української шляхти на Люблінському сеймі

7 відіграв вирішальну роль у перемозі польсько-козацького війська в битві під Хотиним

РОЗДІЛ 3

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 12. Причини та початок Національно-визвольної війни. Події 1648–1649 рр.

Розгляньте схему і накресліть її у зошиті. Прочитайте матеріал параграфа і заповніть пусті поля.

Причини Національно-визвольної війни

Посилення визисків з українського селянства

У середині XVII ст. на українських територіях, що входили до складу Речі Посполитої, суттєво ускладнилася соціально-економічна ситуація. Так, під час Тридцятилітньої війни саме Річ Посполита була одним із головних експортерів хліба. До прикладу, найбільший польський порт Гданськ протягом 1583–1648 рр. у два з половиною рази збільшив відвантаження зерна. Аби експортувати стільки хліба, земельні магнати збільшували і розширювали фільварки, — як наслідок, посилювалося кріпацтво, збільшились обсяги панщини. У Східній Галичині та на Волині панщина становила п'ять-шість днів на тиждень. За свідченням очевидця тих подій Гійома де Боплана, багатьом українським селянам жилося «гірше, ніж галерним невільникам».

У непростій ситуації опинилося й міщанство, особливо в тих містах, які перебували в приватній власності феодалів, адже воно виконувало повинності, сплачувало податки, ще й церковну десятину.

Увага! Відео до кожного параграфа можна знайти за посиланням у цьому QR-коді. Розвивайте навички пошуку інформації.

Козацтво теж було незадоволене своїм становищем. У середині XVII ст. авторитет, вплив, активність та слава козацького війська невинно зростали, а права дедалі більше обмежувалися.

Перебувала у скрутному становищі й Православна церква, тоді як Католицьку уряд Речі Посполитої всіляко підтримував. Один за одним на українських територіях виростили **костели**, колегіуми та школи єзуїтів, дедалі більше поширювалося захоплення й передавання католикам, а то і руйнація православних культових споруд, посилювалися утиски православних.

Костел — римо-католицька церква.

Незважаючи на так зване десятиліття золотого спокою, «стоглова козацька гідра, у якої, — за висловом польського магната коронного гетьмана Миколи Потоцького, — замість відтятої голови негайно виростає друга, лише завмерла в очікуванні миті, коли найменший випадок стає іскрою, з якої вибухне полум'я». Такою іскрою, а потім і лідером запорожців став Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький

Народився Богдан (Зіновій) Хмельницький у 1595 р. в Суботові поблизу Чигирини (нині — село у Черкаській області) у родині дрібного українського шляхтича. Освіту здобув, імовірно, в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Хмельницький володів кількома мовами, знався на історії, юриспруденції, військовій справі. З юнацьких років був на військовій службі. Брав участь у походах проти Кримського ханства, під час повстань 1630-х років виступав на боці козаків.

Під час національно-визвольних змагань виявив себе видатним державним діячем, досвідченим полководцем, тонким дипломатом.

Чимало істориків дискутує, що послугувало приводом участі Богдана Хмельницького у Національно-визвольній війні. Можливо, особиста драма? Відомо, що у 1647 р.

Н. Павлушенко.
Богдан Хмельницький. 2016

чигиринський підстароста Данило Чаплинський наскочив на Суботів, сильно побив канчуками сина Хмельницького — Остапа, від чого хлопчик і помер. Коли ж Хмельницький пішов шукати правди у короля, той, як стверджують перекази, відповів: «Хіба у тебе, дурню, немає шаблі?»

Поміркуйте, як особиста трагедія вплинула на Хмельницького.

Існує припущення, що Хмельницький з однодумцями мав намір восени 1647 р. раптово вдарити по **ставці** урядового козацького комісара Яцека Шемберка в Трахтемирові, щоб захопити зброю та клейноди. Проте їх викрили, Хмельницького арештували, і лише завдяки товаришам майбутній гетьман зміг втекти та дістатися до Січі.

Ставка — орган вищого військового управління.

Битва біля Жовтих Вод

На початку 1648 р. Богдан Хмельницький зібрав перший повстанський загін, налагодив зв'язок із козаками на Січі і лише за два дні — 24–25 січня — захопив січові човни та провіант і заволодів фортецею. Хмельницького одразу ж обрали гетьманом Війська Запорозького. Заручившись підтримкою Османської імперії, у лютому — березні 1648 р. у Бахчисараї козаки домовилися із кримським ханом Іслам-Гереєм III про надання військової допомоги у боротьбі проти Речі Посполитої. Така

угода була важливою, оскільки козакам бракувало власної кінноти, до того ж забезпечувала тил від раптового нападу.

Як ви вважаєте, чому кримський хан підтримав козацтво?

Розгляньте карту на с. 87. Знайдіть у тексті параграфу описи найважливіших битв 1648 р.

У **квітні 1648 р.** розпочався козацький похід. Назустріч повстанцям вирушило польське військо на чолі з Миколою Потоцьким. **5–6 травня 1648 р.** відбулася перша переможна для козаків

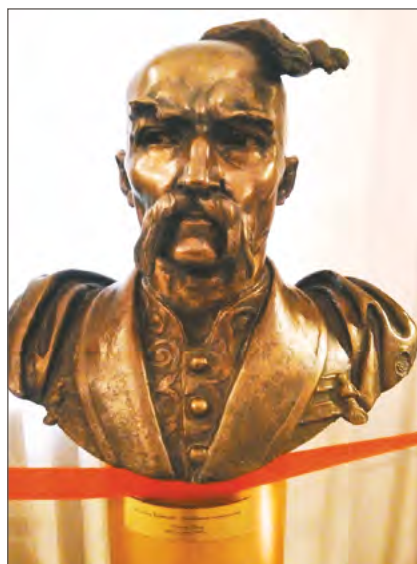

битва в урочищі **Жовті Води** (нині — Дніпропетровська область). Наприкінці квітня невеликі загони сина Потоцького — Стефана підійшли до верхів'я річки Жовті Води, де вперше зіткнулися з козаками й татарами. Поляки, не приймаючи бою, укріпилися табором і тримали облогу. Хмельницький же залишив частину війська блокувати Потоцького і вирушив навперейми реєстровому козацтву, яке виступало на боці поляків. Реєстровці перейшли на бік Хмельницького. Дізнавшись про це, поляки погодилися на капітуляцію, однак за умови, що зможуть вийти неушкодженими з облоги. Та сталося по-іншому: 14 травня Стефан Потоцький спробував урятувати становище відчайдушним проривом і розпочав штурм козацького табору, однак у ніч на 16 травня козаки оточили й розгромили його загони.

Корсунська битва. Пилявецька битва

У той час, коли одна частина козаків тримала в облозі військо Стефана, друга разом із реєстровцями під проводом Хмельницького виступила до Корсуня, куди відступило двадцятитисячне польське військо на чолі з великим коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським. 14 травня загони Хмельницького вже були на місці. Гетьман наказав черкаському полковникові Максиму Кривоносу влаштувати засідку, до якої і потрапило польське військо. Відбувся запеклий бій, який 16 травня закінчився повним розгромом загонів Потоцького та Калиновського.

А. Куц. Максим Кривоніс. 1995

До кінця липня 1648 р. з-під влади поляків було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця літа — Брацлавське, Київське, Подільське воєводства на Правобережжі, а також східні й південні частини Волині.

У вересні 1648 р. польське й козацьке війська вирушили назустріч одне одному. Польська армія мала величезний обоз: шляхта, як писав один з очевидців, легковажно ставилася до майбутньої битви, «вибралася на війну, немов на весілля». Військо Хмельницького завчасно укріпилося на річці Іква. Під час Пилявецької битви у вересні 1648 р. козаки фактично знищили ворожу піхоту на вузькій дамбі. Урешті спочатку командири, а потім усе польське військо розбіглися. На ранок порожній табір з обозом дістався у здобич козакам.

Зборівський договір

У результаті перемоги козаків було звільнено Волинь і Поділля, активізувався селянський рух у Галичині. Козацьке військо через Збараж і Зборів підійшло до Львова і почало його облогу. Гетьман погодився на виплату великого викупу мешканцями міста та наказав вирушати до Замостя. Ян II Казимир, який щойно став новим королем Речі Посполитої, розпочав із Хмельницьким переговори.

Гетьман погодився на мирні домовленості, зважаючи на наближення зими, епідемію чуми, від якої помер Максим Кривоніс, та закінчення Тридцятилітньої війни між католиками і протестантами, у якій брала участь і Річ Посполита. Тож наприкінці листопада Хмельницький зняв облогу Замостя і повів армію у Придніпров'я, а у грудні 1648 р. увійшов до Києва.

Розгляньте картину Миколи Івасюка «Вїзд Богдана Хмельницького до Києва у 1649 році». Художник прагнув відобразити урочистий дух того дня. Які деталі полотна вказують на задум митця?

М. Івасюк. Вїзд Богдана Хмельницького до Києва у 1649 році. 1912

Церемонія передбачала вїзд гетьмана до міста через Золоті Ворота. Спудеї Київської академії вітали його в промовах як «Мойсея, спасителя, освободителя й визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом — від Бога даним».

На початку 1649 р. Богдан Хмельницький окреслив свої плани у війні проти Речі Посполитої під час переговорів із королівськими послами в Переяславі. Промову гетьмана у відповідь на запропоновані поляками умови перемир'я історики називають **програмою розбудови української державності**. Гетьман захищав право українців

на створення власної держави у межах етнічного проживання, вважав козацьку Україну спадкоємицею Русі-України.

Прочитайте уривок із промови Хмельницького. Які слова вказують на зміну політичних планів гетьмана?

«Правда то є, що я — лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським [Русі-України]... Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський [український]. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».

Ні козаки, ні поляки не дотримували умов перемир'я і навесні 1649 р. відновили воєнні дії. Війська Хмельницького оточили містечко Зборів. Оскільки козаки мали значні переваги, поляки провели таємні переговори із кримським ханом і щедрими обіцянками спонукали його натиснути на Хмельницького щодо укладання мирного договору.

Зборівський договір 1649 р. передбачав перехід під владу гетьмана земель Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств. Польський уряд не мав права розміщувати своє військо на цих територіях, державні посади могли обіймати лише православні. До реєстру включали сорок тисяч козаків. Усіх учасників війни амністували. Шляхта отримала назад свої володіння, а селяни мусили повернутися до виконання довоєнних повинностей.

1. Визначте основні наслідки подій 1648–1649 рр.
2. Поміркуйте, які фактори дали змогу Хмельницькому перемагти шляхетське військо у 1648 р.
3. Чому під Зборовом татари примусили гетьмана укласти мирний договір?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Позначте на контурній карті, кому відійшли українські території за умовами Зборівського договору. Поміркуйте, чому Річ Посполита не визнавала влади гетьмана на всіх українських землях.
- 2 Накресліть схему або створіть постер, які проілюструють найважливіші події 1648–1649 рр.

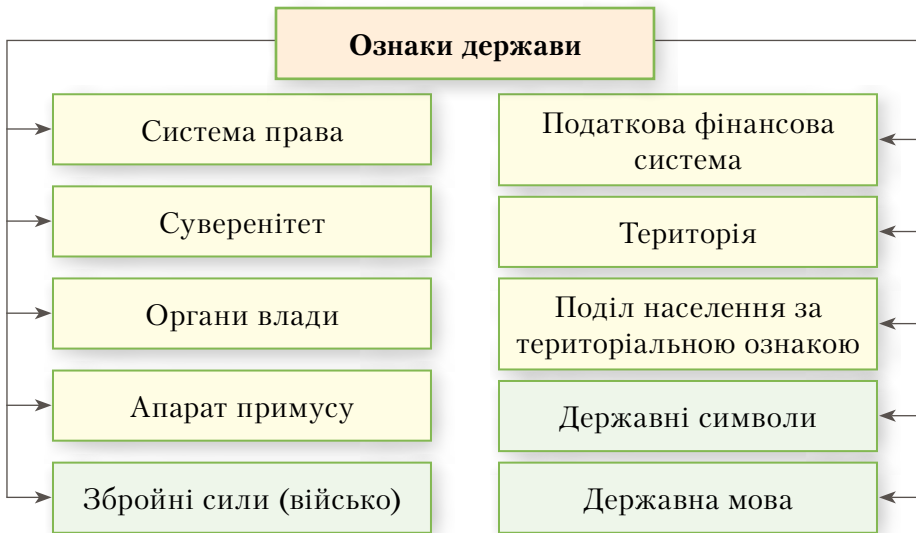
§ 13. Утворення української козацької держави — Гетьманщини

Гетьманщина — від середини XVII ст. до 1764 р. назва значної території України (Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля), на яку поширювалося владарювання гетьманського уряду.

Хоча умови Зборівського договору 1649 р. і не влаштували Хмельницького, положення мирних домовленостей зумовили активізацію його державотворчої діяльності.

Розгляньте схему «Ознаки держави». Вона демонструє сучасні ознаки. Але і в XVII ст. важливими були кордони та територіальний устрій, закони, наявність органів державної влади, визнання іншими державами. На основі тексту параграфу проілюструйте кожну з ознак прикладами або поясніть, як ви це розумієте.

Розбудова Гетьманщини передбачала запровадження власного територіального поділу, створення та діяльність органів публічної влади; запровадження власної податкової системи. Так, за часів Хмельниччини територія Війська Запорозького охопила Лівобережжя, частину Правобережжя та Степу. На цих теренах жили понад три мільйони осіб.

Адміністративний поділ визначено відповідно до того, як було влаштовано військо. Територію держави було поділено на полки та сотні, що давало змогу за потреби згуртувати та мобілізувати козацтво, селян,

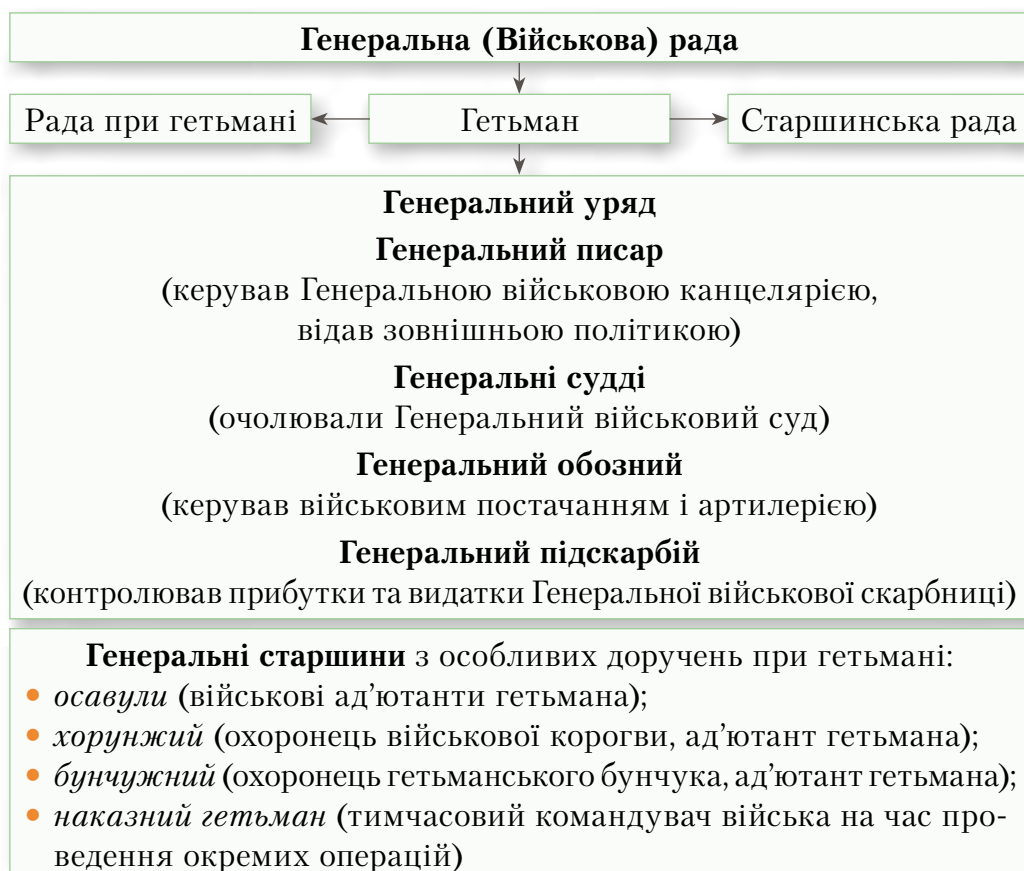
міщан і частину шляхти. Кількість полків не була сталою: наприклад, у 1649 р. їх налічувалося шістнадцять, а в 1650 р. — уже двадцять.

Такому поділу відповідала система органів влади. Вона фактично повторювала модель управління Запорозької Січі. Формально основним органом влади була Військова (Генеральна) рада, яка вирішувала військові, політичні, господарські, правові та інші питання. Проте вона не діяла постійно. До того ж Богдан Хмельницький з метою зміцнення гетьманської влади частіше скликав старшинську раду, до якої незабаром перейшла вся повнота влади в державі.

Гетьман був главою і правителем Гетьманщини. Він очолював такий орган влади, як уряд, і державну адміністрацію, був головнокомандувачем, скликав ради, видав фінансами, керував зовнішньою політикою, мав право видавати загальнообов'язкові для всіх акти — **універсали**.

Поясніть на основі схеми, як відбувалося управління козацькою державою.

Система органів публічної влади мала три рівні: генеральний, полковий і сотенний. Вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман та генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди. Полковий уряд обирала полкова старшина. Він складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — із сотника та його помічників. Великими містами управляли магістрати, малими, але привілейованими — отамани.

Фінансову сферу держави гетьман спочатку контролював особисто, а з 1654 р. було введено посаду **гетьманського підскарбія**, який контролював прибутки та видатки військової скарбниці. Поповнення державної скарбниці здійснювали із земельного фонду, із прикордонного торгового мита, з доходів від промислів, торгівлі та податків.

Яку роль відігравало військо у боротьбі за створення держави?

Певним гарантом успішної розбудови козацької держави було сильне військо. Воно сформувалося і зросло на організаційних принципах Запорозької Січі. Ядро становило реєстрове та запорозьке козацтво, навколо якого об'єдналося покозачене селянство та міське населення.

З'явилася ціла когорта талановитих воєначальників, до якої входили Максим Кривоніс, Іван Богун, Данило Нечай та ін.

Внутрішня політика Гетьманщини

Українська держава доби **Хмельниччини** базувалася на двох принципових засадах, які часто протирічили одна одній, — **народовладдя** та посилення впливу гетьмана. На початку Національно-визвольної війни переважали демократичні засади, про що свідчить існування таких суспільних явищ та норм:

- функціонування Військової (Генеральної) ради, у якій право голосу мала вся чернь, тобто все військо;
- виборність усіх посадових осіб від сотника до гетьмана;
- можливість міщан та селян покозачитися.

Хмельниччина — назва Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, під час якої Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних територій, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом.

М. Самокиш. Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. 1934

Імовірно, із часом Богдан Хмельницький і його оточення схилилися до ідеї посилення влади гетьмана та старшини. На думку істориків, про це свідчать:

- поступове обмеження впливу **чорних рад** та витіснення їх старшинською радою;
- зосередження всієї повноти влади в руках гетьмана;
- встановлення спадкового гетьманату, тенденція до переростання гетьманської влади в монархічну.

Чорна рада — козацька рада, у якій, крім старшини, брала участь велика кількість рядових козаків.

Чернь — так старшина окреслювала рядових козаків, а також нижчі стани суспільства.

Наслідки політичного протистояння з Річчю Посполитою впливали на соціально-економічну політику Богдана Хмельницького. Так, умови Зборівського договору передбачали відновлення магнатського та шляхетського землеволодіння. Тож лише після перемоги в битві під Батогом у 1652 р. на території Гетьманщини було остаточно ліквідовано фільварково-панщинну систему господарювання, велику земельну власність польських та українських магнатів і шляхти. Відтак у Гетьманщині утверджувалася козацька власність на землю.

Однак траплялися й негативні моменти, яких не варто замовчувати: були випадки вбивств мирного населення (євреїв-юдеїв, поляків-католиків, русинів (українців) — греко-католиків за релігійною та становою ознаками).

На аграрну політику Хмельницького активно впливала козацька старшина, яка прагнула отримати великі землеволодіння. Та гетьман усвідомлював, що вагома сила Національно-визвольної війни — це селянство, тож намагався стримувати виникнення нових соціальних конфліктів і як міг гальмував зростання землеволодіння новітньої еліти.

Зовнішня політика Гетьманщини

Козацька держава активно діяла на міжнародній арені, про що свідчать численні дипломатичні контакти з Московією, Османською імперією, Кримським ханством, Молдавським князівством, Валахією, Трансільванією, Швецією та іншими державами.

Яке враження справляв гетьманський уряд на іноземців? До прикладу, Альберто Віміна, який улітку 1650 р. вів переговори з гетьманським урядом про можливий союз Гетьманщини з Венеційською республікою у боротьбі з Османською імперією, так описав козаків: «Із цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони [козаки] можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

Отже, ідеї формування Гетьманщини були знайомі європейцям. Але ставилися до них політики залежно від того, яку сторону конфлікту підтримували. Венеція вбачала у козацтві союзника, тому позитивний відгук є цілком логічним.

Т. Калинський.

Козацький полковник. 1847

1. Визначте основні характерні риси розвитку Гетьманщини.
2. Яку роль у розвитку держави відігравала козацька старшина?
3. Чому для розвитку державності було важливим вирішити селянське питання?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте недоліки та переваги республіканського й монархічного правління у козацькій державі.
- 2 Поміркуйте, які питання і чому першочергово мали вирішувати органи влади нової козацької держави.

§ 14. Події 1650–1651 рр.

Які умови Зборівського договору не влаштовували Богдана Хмельницького? Чому дослідники стверджують, що ні козацтво, ні поляки не сприймали домовленостей?

Серед шляхти не було єдиного бачення політики щодо козацтва. Особливо жорстко закликав діяти коронний гетьман Микола Потоцький: воювати із Хмельницьким, доки «вся земля не почервоніє від козацької крові». Потоцький прагнув помсти за смерть сина Стефана та мав чимало однодумців, тому наприкінці 1650 р. військові сутички стали частішими. Тож сейм схвалив рішення про збільшення коронного війська до тридцяти шести тисяч, литовського — до п'ятнадцяти тисяч осіб. У результаті у 1651 р. шляхта мала бути мобілізована до оборони.

Готувався до відновлення воєнних дій і козацький гетьман. Хмельницький зібрав військо у сто тисяч осіб. Майже половину цього війська становили козаки, решту — добровольці з міщан та селян. У травні вони підійшли до Збаража й очікували на союзника — татарську кінноту на чолі з ханом Іслам-Гереем III.

Армії Речі Посполитої та Хмельницького зійшлися на околиці Берестечка. Перші два дні не виявляли явного переможця, однак третього дня під звуки сурм і барабанів пішла у наступ на козаків кіннота князя Яреми Вишневецького. Після цього польське військо здійснило прорив до пагорба, де розташувалася ставка хана. У результаті вибуху було поранено самого Іслам-Герея.

Налякані татари втекли. Хмельницький прибув до ставки хана, аби переконати його не здавати позицій. Та все було марно — Іслам-Герей відступив, ще й захопив у полон самого гетьмана, і козацьке військо залишилося без керівника аж до липня 1651 р.

Розгляньте малюнок. Поміркуйте, який епізод битви на ньому зображено.

Себас. Битва під Берестечком. Гравюра з малюнка Вернера. XVII ст.

Армія Хмельницького відступила до річки Пляшівка, швидко вирила окопи й насипала земляні укріплення, що перетворило табір між річками Пляшівка й Пліснява на своєрідну фортецю. Десять днів козацьке військо тримало оборону, постійно здійснюючи бойові вилазки. А старшина все не могла дійти згоди щодо подальших дій.

Наказний гетьман **Іван Богун** спланував-таки прорив. Однак до нього потрібно було підготуватися. Тож він організував переправу через річку й навколишні болота. Шлях до відступу готували вночі, вимощуючи переправу возами, наметами, сідлами, кожухами та військовим спорядженням. Спершу Богун вивів козацьку кінноту, щоб забезпечити збройне прикриття прориву. Та селянська частина війська вирішила, що старшина тікає і залишає її один на один з ворогом. Натопи

Я. Мадеевський.
Іван Богун. Літографія. 1884

Г. Даміан.

Ярема Вишневецький. 2017

рушив до переправи, люди в паніці руйнували зведені зі значними труднощами мости. У цьому хаосі Богуну вдалося вивести без втрат лише двадцятитисячний корпус кінноти і частково врятувати артилерію. Частина війська загинула, поляки знищили козацький підрозділ, що прикривав відступ. Проте перемога під Берестечком не гарантувала полякам успіху. Просування польського війська до Києва ускладнював голод і спалах епідемії чуми. Ще й помер Ярема Вишневецький.

На допомогу полякам із півночі до Києва просувалося литовське військо під командуванням великого гетьмана литовського Януша Радзивілла. Наступу з півночі протидіяли загони Филона Гаркуші й Антіна Ждановича. Козакам вдалося утримати і виснажити ворога, але для стримування наступу сил було замало.

На початку липня 1651 р., як писав очевидець, «київські міщани свої пожитки з Києва вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнім. Утікаючи й пожитки вивозячи, з великого страху одні одних топтали...»

Чому наближення литовських військ викликало паніку серед жителів Києва?

Д. Шульц Молодший.
Януш Радзивілл. 1652

Наказний гетьман і київський полковник Антін Жданович приготувався обороняти Київ, однак вище православне духовенство закликала його не вступати у бій з литовським військом. Оскільки міська верхівка та священники ніяк не могли порозумітися щодо дій, полковник із козаками відійшов від Києва, про що одразу ж повідомив Хмельницького. Скориставшись ситуацією, київський митрополит послав Радзивілла запрошення увійти до міста із проханням не чіпати церкви й міщан.

Сили захисників Києва і литовського війська були нерівними. Тож Антін Жданович

вирішив вдатися до хитрощів. Спочатку наказав своєму війську, так званій печерській сотні, відступити на південь. Дії київського полковника були досить розважливими: краще впустити ворога до безлюдного Києва і примусити оборонятися в мало придатному для цього місті. Було ризикованим втратити військо в нерівній битві і відкрити шлях Радзивілла не лише на Київ, а й углиб козацької України, де Хмельницький після звільнення з татарського полону мобілізував нову армію. Відтак **25 липня 1651 р. Януш Радзивілл тріумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва**, як три роки тому Богдан Хмельницький.

Військо Радзивілла перші дні у Києві поводитися розсудливо, та згодом перейшло до грабунків, насильств, пљондрування церков і монастирів. Місто зазнало величезних збитків, однак у ньому було заблоковано литовське військо, що дало час Хмельницькому зібрати нові сили й затримати загони Потоцького поблизу Фастова і не допустити їхнього з'єднання з військами Радзивілла.

Литовське військо утримувало Київ до початку вересня 1651 р., аж поки не відступило з міста для з'єднання з польським військом. Адже активізація козаків на півночі ставила під загрозу можливість відходу Радзивілла до литовських земель.

Виграний час дав змогу Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовському війську численні козацькі

А. ван Вестерфельд. Вступ литовських військ до Києва в 1651 році. 1651

полки. Так, військовий табір було закладено у Білій Церкві, де у другій половині серпня зібралося понад двадцять п'ять тисяч козаків і шість тисяч татарського війська. На Лівобережжі навпроти Києва стояло два полки, що налічували до чотирьох тисяч осіб. Для Миколи Потоцького це було неочікувано, адже противник швидко наростив і перегрупував сили, тоді як польське військо потерпало від голоду, чуми й загальної втоми. Тож потрібно було сідати за стіл переговорів із козаками.

Поляки наполягали на зменшенні реєстру до дванадцяти тисяч осіб, звільненні шляхетських маєтностей від козаків, розірванні союзницьких стосунків Війська Запорозького із Кримським ханством. А Хмельницький вимагав підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р. Урешті було укладено **Білоцерківський договір**, згідно з яким:

- реєстрове козацтво мало налічувати двадцять тисяч осіб, а написані з реєстру козаки були зобов'язані повернутися до попереднього соціального стану;
- гетьман контролював тільки Київське воєводство, тож із Брацлавського і Чернігівського воєводств реєстрові козаки мали виселитися;
- шляхта одержала дозвіл повернутися до своїх маєтків, навіть до розміщених на козацькій території;
- українську сторону було позбавлено права дипломатичних відносин з іноземними державами.

Тож у підсумку Білоцерківський договір 1651 р. спричинив значне загострення соціальної напруги в Україні.

1. Визначте причини поразки козацького війська під Берестечком.
2. Як ви вважаєте, чи вдалося литовському війську досягти бажаних результатів у протистоянні з козаками?
3. Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського мирних договорів: визначте їх спільні та відмінні риси.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет Івана Богуна. Знайдіть додаткові відомості про Ярему Вишневецького або Януша Радзивілла та порівняйте їхню діяльність як військових керівників із діяльністю Богуна.
- 2 Визначте основні наслідки подій 1650–1651 рр. для України.

§ 15. Воєнно-політичні події 1652–1653 рр.

Аби Білоцерківський договір, укладений Богданом Хмельницьким і Янушем Радзивіллою, набрав чинності і вступив у дію, потрібно було, щоб його затвердив сейм Речі Посполитої. Однак цього не сталося, бо один із шляхтичів на засіданні сейму застосував **право вето** (наклав заборону на договір). Хмельницький швидко оцінив ситуацію і у квітні 1652 р. сповістив козацьку старшину про підготовку до нової війни.

З-поміж своїх союзників у боротьбі проти поляків Хмельницький бачив **молдавського господаря** Василя Лупула. А щоб Лупул не порушив домовленостей із козаками, гетьман вирішив укласти династичний шлюб між своїм старшим сином Тимошем Хмельницьким та дочкою Василя Лупула — Розандою, і навесні 1652 р. загін Тимоша вирушив до Молдавського князівства, а згодом слідом за ним — п'ятдесятитисячне козацьке військо Богдана Хмельницького із союзниками.

Господар — слов'янський титул правителя, яким називалися монархи Східної Європи — правителі Русі-України, Великого князівства Литовського, Московії, Волощини і Молдавського князівства. У московських документах XVII ст. поступово витіснений титулом **государ**.

Битва під Батогом

Польський уряд, дізнавшись про плани гетьмана і молдавського господаря, наказав **уряднику** Мартину Калиновському знищити загін Тимоша. Тож Калиновський на шляху, як він думав, невеличкого козацького загону влаштував засідку: поблизу гори Батіг неподалік міста Ладижин він розмістив табір із двадцятитисячним військом, у якому було багато іноземних найманців.

Урядник — посада королівського чи магнатського урядовця-намісника у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій; командир військового загону.

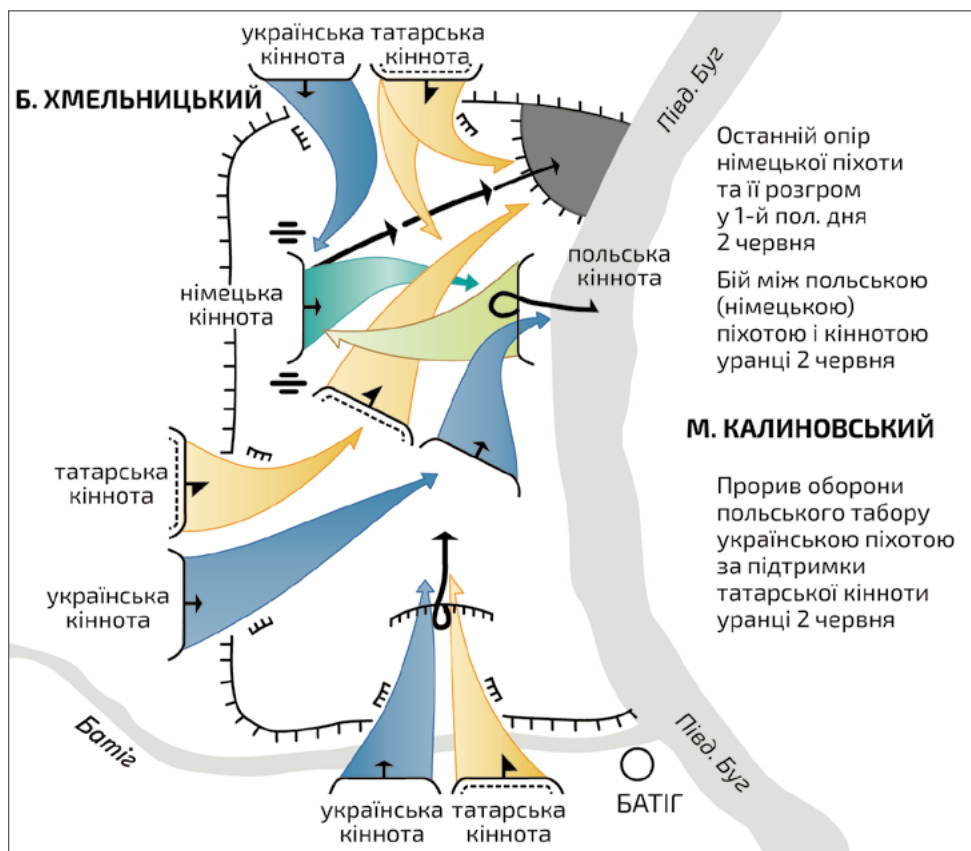
Оскільки урядник розраховував легко розбити загін Тимоша, його військо не надто дбало укріпити свої позиції, до того ж Калиновський

вибрав невдале розташування: перед табором — річка, на флангах — ліси й болота, за табором — гора. Тож раптова поява татарської кінноти й козаків на чолі з Богданом Хмельницьким стала для польського командира повною несподіванкою. Вже до вечора табір Калиновського було оточено, а на другий день розпочався його штурм, у якому полягло близько восьми тисяч польських вояків і винищено половину знаменитої шляхетської **крилатої гусарії**. Загинув і сам Калиновський, і багато інших воєначальників, а ще більше потрапило в полон до татар. Цей бій дослідники часом називають кривавим реваншем за Берестечко.

Крилата гусарія (крилаті гусари) — лицарська кіннота Речі Посполитої, що спеціалізувалася на «проламуванні» бойових порядків ворожої кінноти або піхоти скерованим та точним кавалерійським ударом.

Розгляньте схему. Поміркуйте, як козакам вдалося захопити польський табір.

На думку дослідників, недарма перемогу Богдана Хмельницького під Батогом сучасники порівнювали з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римськими легіонами у битві під Каннами. Адже Хмельницький уже вкотре залишив Річ Посполиту без війська, значно послаблюючи її позиції не лише на теренах України, а й у Європі загалом.

Жванецька облога

Поразка під Батогом, однак, ніяк не вплинула на польських сенаторів — сейм усе одно відхилив пропозицію Хмельницького про офіційне поновлення Зборівської угоди 1649 р. і Білоцерківського договору 1651 р. щодо кількості реєстрового козацтва та його привілеїв. Навпаки, зросла чисельність польського війська, яке у липні 1653 р. почало зосереджуватися у Глинянах під Львовом під проводом самого Яна II Казимира. Хмельницький неодноразово пропонував королеві сісти за стіл переговорів, однак усі його пропозиції було демонстративно відкинуто.

А в березні 1653 р. загони під проводом **коронного обозного** Стефана Чарнецького пронеслися Брацлавщиною, сіючи смерть та руїну, і врешті отаборилися у Жванецькому замку (нині — село у Хмельницькій області). Їх чисельність досягала сорока тисяч осіб. Приблизно стільки ж налічувало козацьке військо, яке разом із татарами наприкінці жовтня взяло в облогу Жванецький замок, розгромивши підкріплення, що поспішали на допомогу Чарнецькому.

Коронний обозний — командир загонів кінноти й артилерії.

Затяжна облога виснажувала обидві армії, адже до непогоди додалися голод і нестача фуражу. Сил для вирішальної битви не вистачало ні у козаків, ні у поляків. Тоді Іслам-Герей III почав схилити сторони до переговорів. Зауважте, що хан був не зацікавлений у посиленні жодної зі сторін.

Переговори розпочалися наприкінці листопада 1653 р. На них кримський хан вимагав відновлення Зборівського договору 1649 р., сплати данини татарам та дозволу вибирати **ясир** на території Речі Посполитої. Ця домовленість була усною — без підписання договору. Тому хан отримав найбільшу вигоду: виснажені сусіди, величезні данина та ясир.

Ясир — бранці, полонені, набрані кримськими татарами й турками на території Речі Посполитої та Московії під час війн або спеціальних людоловських набігів.

Воєначальники Речі Посполитої сприймали перемир'я як чергову змогу посилити своє військо. А от Богдан Хмельницький вів найскладнішу дипломатичну гру, адже він знав, що на початку жовтня Земський собор Московії ухвалив прийняти Військо Запорозьке «з городами їх і землями під государя високою руку». Тож тепер до протистояння додалася ще одна сторона — Московське царство.

1. Визначте основні наслідки подій 1652–1653 рр. для України.
2. Поміркуйте, чому Богдан Хмельницький звернувся по підтримку до Московії.
3. Як ви вважаєте, чи досяг бажаного кримський хан?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть хронологічну задачу за матеріалами параграфа.
- 2 Охарактеризуйте причини успіхів та невдач козацької армії у 1652–1653 рр.

§ 16. Міжнародні відносини. Українсько-московський договір 1654 р.

З якими державами мали дипломатичні відносини козаки?

В умовах війни Богдан Хмельницький та його найближче оточення мали маневрувати між трьома потужними сусідами, які впливали на ситуацію в козацькій державі. Так, Річ Посполита не визнавала окремішності Гетьманщини, а Османська імперія та Московське царство мали свої **геополітичні інтереси**. Щоб вплинути на ситуацію, гетьман намагався залучити на свій бік менші сусідні держави — Кримське ханство, Молдавське князівство, Волощину і Трансільванію.

Геополітика — використання політичної влади над певною територією.

Найперше склалися союзні відносини із кримськими татарами. Хоча може видатися, що союз між козацтвом і південним сусідом був нелогічним через досвід протистояння і різну релігію, аргументи на підтримку таких домовленостей наводить сам Богдан Хмельницький у розмові із представником грецького духовенства: «Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі стосунки і спілку. Тільки ж зараз... настав такий час держати з бусурманами братство і єднання. Вони, православні християни, держать з ними [татарами] братство для того, щоб святі Божі церкви і православну християнську віру від польських та від єретичних рук визволити». Відтак для успішної війни з Річчю Посполитою потрібно було мати мир із Кримом. Інакше татари могли вдарити в тил козакам із півдня.

Невідомий художник.
Іслам-Герей III. Гравюра. XVII ст.

Польські дослідники часом характеризували відносини Хмельницького з татарами як підданство ханові. Насправді ж Іслам-Герей ставився до гетьмана як до рівного і в листах вітав його з належною пошаною: «Мій вельми милостивий пане Хмельницький, мій милостивий пане і приятелю». Однак такі приязні стосунки між гетьманом і ханом ніяк не впливали на загоны татарської кінноти, які за своїм звичаєм грабували українські села і містечка та вивозили людей у полон. Ця обставина суттєво псувала відносини між союзниками.

Як складалася співпраця між Гетьманщиною і Кримським ханством протягом 1648–1653 рр.?

Так само прагнув Хмельницький заручитися підтримкою султана Османської імперії Мехмеда IV. Імовірно, перше козацьке посольство відбуло до Стамбула у 1648 р. Однак серед оточення Мехмеда IV були противники протиборства з Річчю Посполитою, які зауважували, що для Османської імперії вигідніше зберегти мирні стосунки з поляками. Їхні ж опоненти наголошували на перспективах укладення угоди з українським гетьманом. Прихильників союзу з Україною підтримувала і мати неповнолітнього султана, яка була регентом Мехмеда IV, до того ж русинкою, тобто українкою.

Невідомий художник.
Мехмед IV. XVII ст.

Регент — тимчасовий правитель монархічної держави, якого призначають у разі відсутності, хвороби, неповноліття тощо монарха, а також коли престол лишається незайнятим протягом тривалого часу.

Переговори тривали протягом 1651–1653 рр. і були доволі успішними:

- Стамбул обіцяв гетьману широкі права;
- обмежувалися зносини Гетьманщини з ворожими Османській імперії державами;
- козаки мали сплачувати до скарбниці Османської імперії щорічну данину;
- султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога.

Поміркуйте, як поставилася до потенційного союзу з Османською імперією козацька старшина.

Союз з Османською імперією для частини полковників був доволі прийнятною перспективою. Але у боротьбі за молдавський престол козаки підтримали не турецького ставленика Георгія Штефана, а його противника Василя Лупула. Це значно ускладнило відносини між Османською імперією та Гетьманщиною.

Молдавські походи козаків

Господар Молдавського князівства Василь Лупул вів хитру зовнішню політику: одночасно підтримував зв'язки з Гетьманщиною та передавав шпигунську інформацію до Речі Посполитої. Знаючи про це, Богдан Хмельницький як союзник хана підтримав татар у поході на Молдавське князівство, і у вересні 1650 р. загони гетьмана захопили його столицю — Ясси. Козацький ватажок вимагав укладення союзу, підтвердженням якого мав стати шлюб дочки молдавського господаря Розанди із Тимошем Хмельницьким, про що ми вже говорили раніше.

Однак після поразки козаків під Берестечком Василь Лупул відмовився виконувати свої зобов'язання за договором із Гетьманщиною. Тому наприкінці липня 1652 р. козацький загін Тимоша

Хмельницького продовжив похід. Вінчання відбулося в Яссах, а на початку вересня Тиміш із молодію дружиною повернувся на батьківщину. Та цей союз обернувся для гетьмана трагедією. У 1653 р. у Молдавському князівстві почалося чергове повстання. Тиміш підтримав Василя Лупула, але не зупинився на звільненні столиці й намагався узяти під контроль частину Волощини. В одному з боїв його було серйозно поранено — і Тиміш помер.

Українсько-московський договір 1654 р.

Питання, чому Хмельницький звернувся до Московії і чи передбачав він усі наслідки своїх дій, хвилювало не одне покоління українців. Проте на той час дії гетьмана були логічними: Московське царство набирало могутності, контакти з ним налагодив ще Дмитро Вишневецький. Дехто з дослідників стверджує, що у XVI ст. за царським розпорядженням з Московії на Січ постачали порох, зброю та харчові припаси. Плідною була співпраця з донськими козаками, зокрема у 1637 р. відбувся знаменитий спільний похід на турецьку фортецю Азов (нині — Ростовська область Росії).

Уперше Богдан Хмельницький звернувся до московського царя у 1648 р. з тактичною метою — відмовити Олексія Михайловича направляти військо для боротьби з татарами — союзниками гетьмана і заохотити напасти на Річ Посполиту, що змусило б польське військо битися на два фронти. До того ж з'являвся шанс відвоювати назад території, які Московія втратила у Смоленській війні 1633–1634 рр. Але московський цар тривалий час пропонував бути лише посередником між Річчю Посполитою і Військом Запорозьким.

Як ви вважаєте, чому Московія не втручалася у перебіг Національно-визвольної війни?

Дослідниця Наталя Яковенко розмірковує, що певний вплив на позицію гетьмана могло здійснити вище православне духовенство, яке брало участь у посольствах. Воно

Невідомий художник.
Цар Олексій Михайлович
Романов. XVII ст.

О. Ківшенко. Переяславська рада 1654 року. 1880

гостро засуджувало союз козаків з татарами й турками, схияло старшину до спілки з володарем-одновірцем задля спільної боротьби за православну віру.

А що могло змусити московського царя змінити позицію невтручання у справі України? Безумовно, послаблення Речі Посполитої. Окрім того, дуже активізувалися татари, тож не можна було зволікати. І **1 жовтня 1653 р.** московський Земський собор вирішив **«гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами і землями прийняти»** й розпочати війну проти короля Яна II Казимира.

До Гетьманщини попрямувало велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали пройти в Переяславі. 8 січня 1654 р. на майдані Переяслава відбулася військова рада. За підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько двохсот представників старшини та козацтва, зокрема дванадцять полковників. Рада винесла ухвалу про укладення договору з Московським царством. Після оголошення царської грамоти старшина й послі пішли до Успенського собору, де мали скласти присягу цареві Олексію. У церкві Богдан Хмельницький вимагав, щоб московські

пошли першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман мотивував європейською традицією, згідно з якою присягу складали обидві сторони. Однак Бутурлін категорично відмовився присягати від імені царя, мовляв «царське слово, раз дане, не міняється». А от Богдан Хмельницький після наради зі старшиною та послами вирішив скласти присягу.

Після закінчення переговорів Бутурлін та інші учасники московського посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня — лютого 1654 р. на території сімнадцяти полків присягло понад ста двадцяти семи тисяч осіб, зокрема шістьдесят чотири тисячі козаків. Від присяги відмовилися вище духовенство, посилаючись на те, що не було дозволу Константинопольського патріарха, та Уманський, Брацлавський, Полтавський і Кропив'янський полки. За деякими даними, до травня зволікала із присягою і Запорозька Січ. Проте цей опір був, на думку Наталі Яковенко, несуттєвим, бо люди, виснажені війною, сприймали договір з Московією як порятунок від воєнних злигоднів. Хоча насправді наближалася війна масштабніша, заради якої, власне, і уклали Переяславську угоду.

Які причини, на вашу думку, були основними в укладенні Хмельницьким договором з Московією?

Умови договору

Українсько-московський договір 1654 р. — це пакет документів від кожного з тогочасних станів: окремі угоди від духовенства, міщанства, козаків. Лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою — частково, а православні ієрархи всі відмовилися від вимог Москви.

Козацька угода складалася із двадцяти трьох статей від імені гетьмана і Війська Запорозького. Згідно з **Березневими статтями** (так називають узгоджені сімнадцять статей):

- гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді;
- українська адміністрація та суд лишалися самостійними й не підпорядковувалися Москві;
- збирання податків було обов'язком українського Військового скарбу;

- кількість козацького війська становила шістдесят тисяч осіб;
- козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок та не підтримувати самостійних дипломатичних відносин з Річчю Посполитою й Османською імперією.

У разі дотримання договору обома сторонами його умови були взаємовигідними. Водночас ці домовленості чимало дослідників вважає незавершеними, недосконалими, такими, що діяли нетривалий час (кілька років). Незабаром через недотримання умов договору московською стороною Березневій статті 1654 р. фактично втратили чинність. За своїми формально-правовими ознаками договір можна вважати встановленням **протекторату**.

Протекторат — форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протеговоаної), здійснює захист її території та ставить під свій контроль її внутрішні справи.

1. Визначте основні напрями зовнішньої політики Богдана Хмельницького.
2. Які наслідки для Гетьманщини мали молдавські походи?
3. Чи можна вважати взаємовигідними умови Березневих статей 1654 р.?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте умови Березневих статей та Зборівського і Білоцерківського договорів.
- 2 Підготуйте додаткову інформацію про дипломатичні відносини Гетьманщини з іншими державами.

§ 17. Воєнно-політичні події 1654–1657 рр.

- Розгляньте офорт Тараса Шевченка «Дари в Чигирині» на с. 111. Поміркуйте, кого і чому зобразив художник.

Навесні 1654 р. розпочалися воєнні дії між об'єднаними козацько-московськими силами та військом Речі Посполитої. Головні сили царської армії рушили на Білорусь і восени взяли під контроль Полоцьк,

Вітебськ та Смоленськ. А козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка, який брав активну участь у цій кампанії, мав у цей самий час піти наступом на Волинь. Однак Богдан Хмельницький не підтримав наміру Золотаренка. Гетьман був заклопотаний безпекою південного прикордоння, адже ситуація там щодень ускладнювалася після того, як у червні 1654 р. Річ Посполита уклала договір із Кримським ханством. Тож природно, що Хмельницький передбачав спільні дії нових союзників проти Москви та козацької України.

Т. Шевченко. Дари в Чигирині. 1844

У жовтні 1654 р. тридцятитисячна польська армія під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького захопила Брацлавщину, а татарські загони рушили до Умані. Наприкінці 1654 — на початку 1655 р. цілі райони Поділля стали пустою, бо місцеве населення втекло до Молдавського князівства. Лише в січні 1655 р. у бою під Охматовом (нині — село у Черкаській області) ціною величезних утрат наступ польської армії було зупинено.

Не дивлячись на це, зовнішньополітична ситуація складалася все ж не на користь Речі Посполитої, бо шведський король Карл X Густав вирішив скористатися нагодою й узяти під контроль балтійське узбережжя Східної Пруссії та Лівонії (нині — Латвія). І вже у липні 1655 р. король Ян II Казимир урятувався втечею до Силезії (нині лежить у кордонах трьох держав: Польщі, Чехії та Німеччини). На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків.

Визначте, які переваги й нові проблеми приніс Богдану Хмельницькому наступ шведів. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Гетьман був поінформований про плани шведського короля, адже він брав активну участь у переговорах із союзниками Карла X Густава — трансільванським князем Дердем II Ракоці та бранденбурзьким **курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом**.

Богдан Хмельницький вирішив скористатися ситуацією й розпочати наступ на Львів — і у вересні козаки взяли місто в облогу. Та раптом прийшла звістка про появу в тилу татар. Тож гетьманові довелося змінити плани і виступити проти хана. Після кількох сутичок колишні союзники поновили мирну угоду, яка була конче потрібна Гетьманщині, оскільки Хмельницький не зчувся, як шведський король пред'явив власні претензії на Галичину. До того ж постійно виникали непорозуміння з Московією, особливо через землі Південної Білорусі, контрольовані Золотаренком, які царський уряд вважав належними Московії.

Та найбільшим розчаруванням Хмельницького у домовленостях із московським царем стали події 1656 р. Так, Московське царство остерігалось, що Карл X Густав заволодіє усім балтійським узбережжям. Тому Московія розірвала дипломатичні стосунки зі Швецією, оголосила їй війну і розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. На ці переговори, що проходили у Вільно (нині — м. Вільнюс, столиця Латвії), козацьку делегацію не пустили і про зміст переговорів не повідомили. І це не дивно, адже укладене **Віленське перемир'я 1656 р.** порушувало Березневі статті, до того ж Московія і Річ Посполита домовилися, по-перше, про припинення війни, а по-друге, не вести мирних переговорів зі Швецією, а спільно діяти проти неї та Бранденбургу. Поляки обіцяли московському цареві, що після смерті короля Яна II Казимира саме його оберуть правителем Речі Посполитої.

Прочитайте свідчення сучасника про реакцію гетьмана на звіт посланців. Що мав на увазі Богдан Хмельницький, погрожуючи «відступати від руки Царської Величності»?

«...заволав немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: “Уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди зветить Верховний Владика — не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана”».

Восени 1656 р. гетьманські дипломати вели переговори щодо угод зі Швецією, Трансільванією, Волощиною, Австрією, Молдавським князівством та Кримським ханством. У результаті було відновлено відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією. Тож уже наприкінці 1656 р. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансільванського князя Дердя II Ракоці — наказав Антіну Ждановичу та кільком полкам на чолі з Іваном Богуном підтримати союзників.

На початку 1657 р. військо Антіна Ждановича поблизу Перемишля об'єдналося з основними силами князя Дердя II Ракоці. Козаки допомогли союзникам узяти під контроль Краків. А на початку квітня, об'єднавшись зі шведами, захопили Люблін. Від повної капітуляції Річчю Посполиту врятувала Данія, яка проголосила війну шведам. Тож Карлу X Густаву довелося відвести своє військо. Та це не завадило козацько-трансільванським об'єднаним загонам здобути Варшаву.

Без підтримки шведів князь Дердь II Ракоці діяв малоефективно і врешті влітку 1657 р. здався. Тож Антін Жданович вирішив відступити і повів козацьке військо назад — до Гетьманщини. Незважаючи на не зовсім вдале закінчення козацького виступу проти Речі Посполитої, цей похід війська все ж послабив її можливості.

Звістка про рішення Ждановича погіршила і без того поганий стан здоров'я Богдана Хмельницького. Його смерть у 1657 р. стала своєрідним рубежем у політичному розвитку Української козацької держави.

1. Визначте найважливіші події перебігу Національно-визвольної війни 1655–1657 рр.
2. Поміркуйте, чому Наталя Яковенко називає Богдана Хмельницького «майстром політичної інтриги». Знайдіть у тексті підтвердження чи спростування думки дослідниці.
3. Охарактеризуйте відносини шведського короля і гетьмана. Що завадило реалізації їхніх домовленостей?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть схему розгортання Національно-визвольної війни 1655–1657 рр. Обговоріть її з однокласниками й однокласницями.
- 2 Поміркуйте, чому смерть Богдана Хмельницького ускладнила ситуацію в Гетьманщині. Напишіть есе про роль гетьмана в перебігу війни.

Практична робота

Порівняльна характеристика особистих якостей, політичних позицій та військово-політичної діяльності Івана Богуна, Адама Киселя та Яреми Вишневецького

1 Польський історик Йосип Ролле так охарактеризував Івана Богуна: «З 80 діячів Хмельниччини Іван Богун найпрекрасніший — поєднаний розум, військові здібності, не заплямував себе жорстокістю, відзначився високою моральністю і вірністю високим ідеалам».

Знайдіть у тексті підручника чи в додаткових джерелах факти, що підтверджують чи спростовують цей висновок.

2 Постать князя Яреми Вишневецького викликає дискусії як серед польських, так і серед українських істориків. Для поляків Ярема — це національний герой, оспіваний Генриком Сенкевичем в історичному романі «Вогнем і мечем». Британський історик Норман Дейвіс називає його однією з найсуперечливіших постатей польської історії, яка, хоча й брала участь в актах нечуваної жорстокості, все ж була дуже популярною серед польських магнатів.

Дехто з істориків стверджує, що Ярема Вишневецький мстився повстанцям за розорення Лубен — міста, яке він тривалий час розбудовував. На лютість, із якою повстанці Максима Кривоноса боролися із князем, він відповідав тим самим. Вояки Яреми Вишневецького сотні людей посадили на палі, вирізали кілька сіл.

Знайдіть додаткову інформацію, яка б дала змогу охарактеризувати Ярему Вишневецького як особистість і політичного діяча.

3 Адам Кисіль, видатний дипломат, так характеризував своє становище: «...і від поляків я маю біду, і від своїх — русинів — також». Відомо, що Адам Кисіль закликав шляхту тверезо оцінювати можливі наслідки війни, адже «це справа не з тою древньою Руссю, що тільки луками та рогатинами, але з жорстоким, огнистим [з вогнепальною зброєю] військом, котрого собі так мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голів хлопських зі стрільбою».

Як ці висловлювання характеризують позицію Адама Киселя щодо війни та діяльності козацтва?

Узагальнення і тематичний контроль

1 Розгляньте карту. Який період Національно-визвольної війни можна охарактеризувати за її допомогою?

2 Прочитайте уривок зі Збірника козацьких літописів. Про яку битву йдеться? Які наслідки мала ця битва для Гетьманщини?

«І ось зібрав Богун своїх полковників на раду. Думали вони, як би вирватися з осади... На раді полковники вирішили навести через річку Пляшівку міст, переправити ним на той бік побільше війська, відігнати Лянцкоронського і дати змогу усьому козацтву вийти з облоги...»

3 Прочитайте уривок з листа. Поміркуйте, хто міг бути автором цього звернення? Які події передували появі листа з таким висловлюванням?

«Найясніший королю Швеції... ми підняли зброю проти поляків на захист віри і вольності. ...ми з'єднані з вашою величністю зв'язком, яким ми зобов'язані обом воєводам Молдавії та князеві Трансільванії...»

4 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

1. Якою цифрою позначено на карті місце битви, у якій поляки зазнали нищівної поразки, сина коронного гетьмана Миколи Потоцького – Стефана було смертельно поранено, а українці отримали надію на звільнення з-під ярма Речі Посполитої?

- А 1
- Б 2
- В 3
- Г 4

2. Про яку битву йдеться у фрагменті з історичного джерела?

«І травня... в 16 день зранку в гетьмана Миколая Потоцького... з татарами і з козаками був бій. І татари, ...і козаки навмисно, поманивши невеликими людьми, стали нібито від тих ратних польських людей втікати, а... гетьман Потоцький зі своїм військом кинувся за ними... І гетьмана... і польських ратних людей... в тих тісних місцях з ровів спішно всіх побили і в полон побрали».

А Корсунську **Б** Пилявецьку **В** Зборівську **Г** Білоцерківську

3. Який розмір козацького реєстру передбачав Зборівський договір?

А десять тисяч

В сорок тисяч

Б двадцять тисяч

Г шістдесят тисяч

4. Хто був наказним гетьманом у Берестецькій битві?

А Іван Богун

В Данило Нечай

Б Максим Кривоніс

Г Михайло Кричевський

5. Яка територія обмежувала владу гетьмана за Білоцерківським договором?

А Київське воєводство

В Брацлавське воєводство

Б Чернігівське воєводство

Г Подільське воєводство

6. Коли відбувся перший молдавський похід Богдана Хмельницького?

А 1648 р.

Б 1649 р.

В 1650 р.

Г 1651 р.

7. Між ким було укладено Віленське перемир'я 1656 р.?

А Військом Запорозьким та Річчю Посполитою

Б Військом Запорозьким та Молдавським князівством

В Османською імперією та Річчю Посполитою

Г Московським царством та Річчю Посполитою

8. Установіть хронологічну послідовність подій.

А Корсунська битва

В Жовтоводська битва

Б Пилявецька битва

Г Зборівська битва

9. Установіть відповідність між термінами і їх визначеннями.

А універсал **1** військова частина, розташована в певному на-

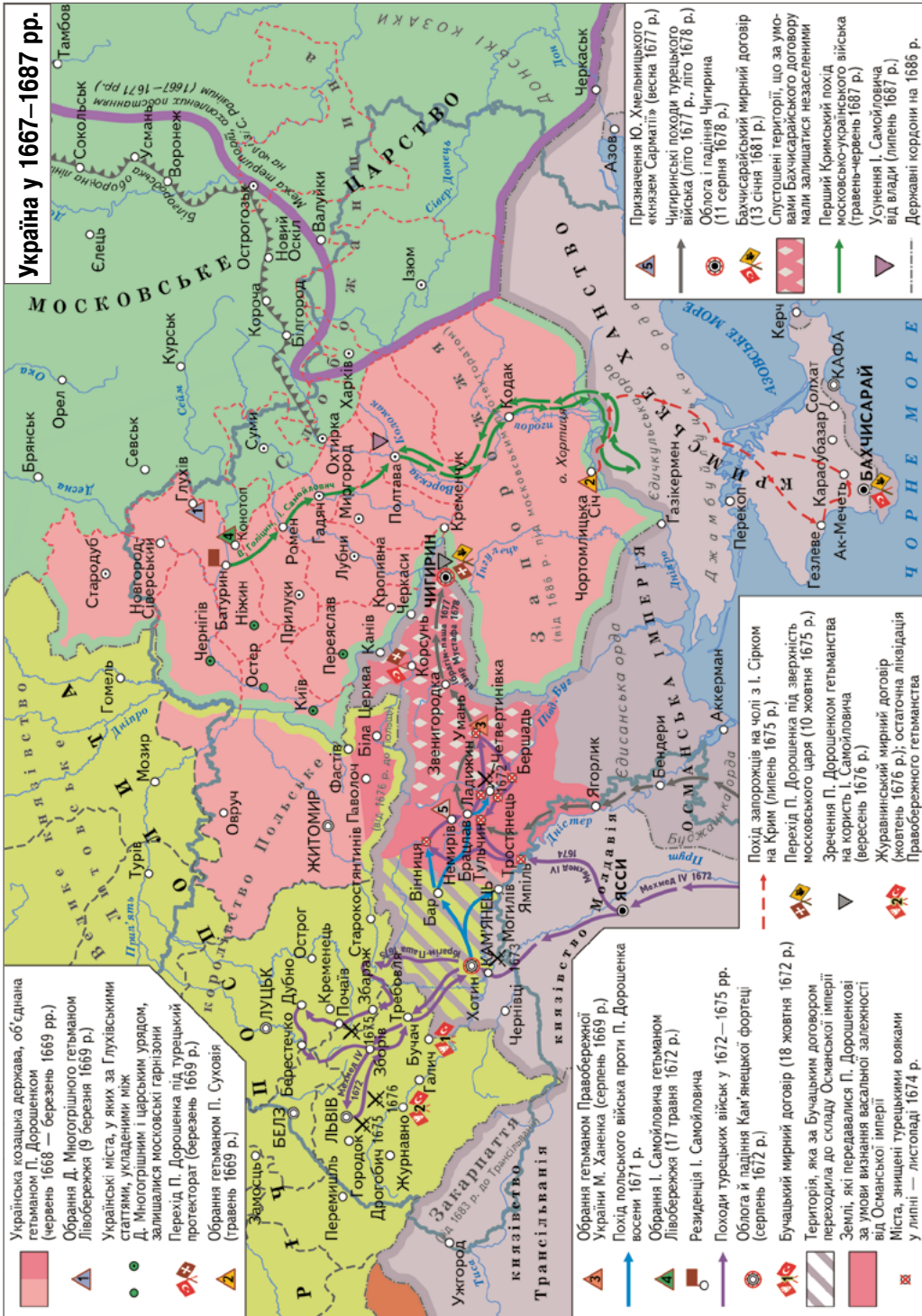
Б полк **2** тип козацького господарства

В залога **3** тривала військова блокада міста або фортеці

Г облога **4** офіційний документ державної влади Гетьманщини, що зазвичай видавали від імені гетьмана

5 найбільша адміністративно-територіальна та військова одиниця Гетьманщини

РОЗДІЛ 4

Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII — на початку XVIII ст.

§ 18. Гетьманщина за правління Івана Виговського

Назвіть прізвища соратників Богдана Хмельницького. Чи можна стверджувати, що гетьман провадив виважену кадрову політику?

Що Богдан Хмельницький тяжко хворіє, стало зрозуміло на початку 1657 р. Гетьман скликав старшинську раду і за її згодою передав гетьманську булаву своєму шістнадцятирічному синові Юрію. Але вже у вересні 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада «при зачинених воротях», яка до повноліття Юрія Хмельницького передавала владні повноваження військовому генеральному писарю Івану Виговському. А у жовтні рядове козацтво, міщани й духовенство на генеральній раді в Корсуні підтвердили це рішення.

Невідомий художник.
Іван Виговський. XIX ст.

Після обрання гетьман заявив: «Ся булава доброму — на ласку, а злому — на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може...» Поміркуйте, що мав на увазі Іван Виговський.

Іван Виговський мав досвід канцелярської служби, але, як свідчить анонімний автор, при цьому «мусив добре володіти як язиком, так і кулаком, маючи часті сутички з супротивниками, щоб не вилетіли зуби».

На початку Національно-визвольної війни Виговський, перебуваючи у війську гетьмана коронного Миколи Потоцького, брав участь у битві біля Жовтих Вод, де його було поранено. За легендою, у непритомному стані

його полонив якийсь запорожець і продав татарину за поганенького коня. Богдан Хмельницький «викупив Виговського за одну кобилу». Вдячний за порятунок шляхтич склав присягу на вірність козацтву.

Перейшовши на бік українського війська, Виговський служив особистим писарем гетьмана. Однак, швидко здобувши авторитет, став генеральним писарем Війська Запорозького.

Із квітня 1649 р. Виговського нарівні з гетьманом було залучено до переговорів з іноземними послами. Завдяки зусиллям генерального писаря у 1648 р. було сформовано адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького — **Генеральну військову канцелярію**. Сам Виговський був утаємничений у найсекретніші справи — як писав один із сучасників, «жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський».

Поміркуйте, якими якостями мав бути наділений Іван Виговський, щоб отримати такий високий рівень довіри від Хмельницького.

Іван Виговський став гетьманом у той час, коли міжнародне і внутрішнє становище Гетьманщини погіршилося. Річ Посполита і Кримське ханство готувалися до реваншу за поразки минулих років. Москва перейшла в наступ на права українських земель, що видно вже з вимог, які привіз до Чигирина царський посол по смерті Богдана Хмельницького. Царські воєводи розглядали Україну й Білорусь як провінції Московського царства. До того ж поширювалися чутки про обмеження царем вольностей Війська Запорозького.

На внутрішню ситуацію в країні негативно вплинули воєнні роки й посилення позицій козацької старшини, що особливо гостро сприймало селянство і рядове козацтво. Старшина прагнула посісти в Гетьманщині місце шляхти, козаки, своєю чергою, виступали проти цього. У таких складних умовах Виговський намагався зберегти авторитет і престиж гетьманської влади.

Юрій Немирич

Дослідники наголошують, що значну негативну реакцію викликало підтвердження Виговським володільницьких прав українського магната, дипломата Юрія Немирича. Відомо, що прагнення козацтва до незалежності Немирич зустрів у штики. Однак, провівши не одні переговори за участі козацьких ватажків, змінив своє ставлення до козаків, а у липні 1657 р. він, відомий політик і блискучий дипломат,

переїхав до Чигирин і прийняв православ'я. Тоді ж Немирич отримав посаду козацького полковника, а після обрання Виговського гетьманом Війська Запорозького одразу став його правою рукою.

Немирич володів величезними латифундіями на півдні Лівобережної України. А Виговський визнавав його право на збирання, хоч і невеликих, але податків на свою користь. Це суперечило козацькій політиці, тож спричинило невдоволення діями гетьмана. До того ж володіння Немирича в Полтавському та Миргородському полках лежали близько до запорозьких земель, які взагалі не знали панського землеволодіння. Тож конфлікт набув загрозливих масштабів.

Поміркуйте, про підтримку якої верстви Виговським свідчить ситуація з Юрієм Немиричем.

Гадяцькі пакти

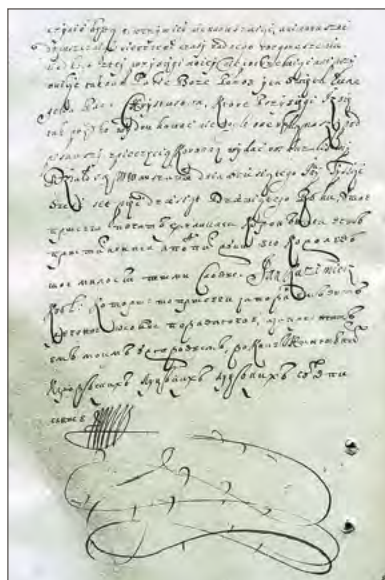
Знаючи про напружені відносини Виговського з козацтвом, зростання невдоволення підтримкою гетьманом старшини, московити вирішили скористатися ситуацією і підтримали антигетьманський заколот кошового отамана Якова Барабаша та полтавського полковника Мартина Пушкаря. Важливо зауважити, що за таких обставин Виговський шукав мирного порозуміння з опозицією і вдався спочатку до блокади Запорозжя і Полтави. Однак 25 січня 1658 р. проти нього із сорокати тисячним військом виступили Пушкарь і Барабаш. Вони розбили гетьманське військо, яке очолювали полковники Іван Богун та Іван Сербин. Тоді Виговський мобілізував полки, у яких налічувалося двадцять тисяч козаків, і сорокати тисячну татарську орду на чолі зі своїм союзником Карач-беєм. У результаті заколотників було розбито, Мартин Пушкарь загинув, а Барабаша повісили. Запорожці із загонів Пушкаря й Барабаша, які вижили, втекли під захист московського війська.

Після цього посилилися антимосковські настрої генеральної старшини з оточення нового гетьмана. Зросло невдоволення вищого духовенства, яке від початку не сприймало Переяславської угоди. Тож Виговський швидко налагодив дипломатичні контакти з Річчю Посполитою.

Після тривалих переговорів **16 вересня 1658 р.** гетьман зібрав під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. За поданням Виговського рада схвалила **Гадяцький договір** — угоду про повернення Гетьманщини під скипетр польського короля.

Гадяцький договір, концепцію якого виробив Юрій Немирич, спирався на ідею **перетворення Речі Посполитої на федерацію Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського**. Усі три частини федерації мали об'єднуватися владою спільно обраного короля, спільним виборним сеймом і зобов'язанням погоджених військових дій проти зовнішнього ворога. Вищим органом законодавчої влади у **Великому князівстві Руському** мали б виступати Національні Збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада — належати пожиттєво обраному і затвердженому королем гетьманові. Також це князівство мало б власну скарбницю, свій вищий судовий трибунал і підпорядковану гетьманові армію — тридцятитисячне Військо Запорозьке, якому підтвердили б усі права та вольності, і десятитисячне наймане військо. Православна церква мала би бути урівняна в правах із Католицькою, відтак у спільному сенаті Речі Посполитої постійні місця senatorів отримали б православний митрополит і п'ятеро владик.

Присяга короля Яна II Казимира на договорі, підписана 10 червня 1659 р.

Чим умови Гадяцького трактату відрізнялися від Березневих статей? Як ви вважаєте, чи Річ Посполита була зацікавлена в налагодженні співпраці з Іваном Виговським? Чи вплине на вашу думку той факт, що сейм вилучив з неї найсуперечливіші моменти та ті положення, які викликали протести шляхти й Католицької церкви? Адже вирішення релігійних проблем відкладалося на майбутнє, спроби розширити територію Великого князівства Руського за рахунок західноукраїнських земель було відкинуто, натомість винятковий привілей православної шляхти на зайняття державних посад у князівстві було залишено лише для Київського воеводства.

Конотопська битва

Наприкінці вересня 1658 р. московський цар звернувся до населення України із закликом до збройного повстання проти Виговського — так московські агенти вели антигетьманську агітацію серед простолюду. А у квітні 1659 р. могутня московська армія під командуванням князів

Олексія Трубецького, Григорія Ромодановського і Семена Пожарського перейшла український кордон і рушила на південь. Московити відтіснили п'ятитисячний козацький загін полковника Григорія Гуляницького до Конотопа й утримували його в облозі. Боротьба тривала понад два місяці, аж доки на початку липня на допомогу не підійшов Вигівський із козацьким військом і татарською кіннотою під проводом хана Мехмед-Герей IV. Хитро зманеврувавши, армія Вигівського відтягла частину сил противника від міста і, влаштувавши засідку, 9 липня вдарила по ньому на пере-

праві через річку Соснівку. Московські воєводи зазнали нищівної поразки, від якої, за висловом козацького літописця, «міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні». Образно описав наслідки Конотопської битви і російський історик Сергій Соловйов: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська».

Однак наступні події звели успіх гетьмана нанівець. Важким ударом стала диверсія кошового Запорозької Січі Івана Сірка в улуси

А. Орльонов. Конотопська битва. 2010

Ногайської Орди, де не було чоловічого населення, оскільки воно брало участь у Конотопській війні як союзник гетьмана. Мехмед-Герей IV повернув свої загопи, аби знешкодити запорожців. Частина старшини мобілізувала сили й перемогла загопи, залишені гетьманом для захисту чернігово-сіверського прикордоння.

На початку серпня 1659 р. в одному з боїв на прикордонні загинув Юрій Немирич — найосвіченіший українець, аристократ і перший канцлер задуманого ним, але так і не збудованого Великого князівства Руського. **У вересні 1659 р.** на Чорній раді в Білій Церкві **проголосили гетьманом сина Богдана Хмельницького — Юрія**. Виговський скорився цьому рішення і віддав новому гетьманові бунчук і булаву.

1. Визначте основні здобутки та прорахунки політики Івана Виговського.
2. Які наслідки для гетьмана мало проголошення Гадяцького договору?
3. Чому політика Виговського викликала опір запорожців, частини старшини та селянства?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1** Порівняйте умови Березневих статей та Гадяцького договору: визначте спільні та відмінні риси.
- 2** Складіть історичний портрет Івана Виговського або Юрія Немирича (на вибір).

§ 19. Розкол Гетьманщини

Чому Іван Виговський відмовився від гетьманської булави?

Переяславські статті 1659 р.

Молодий гетьман Юрій Хмельницький одразу ж після Чорної ради 1663 р. у Білій Церкві звернувся до московського воєводи князя Олексія Трубецького з такими вимогами:

- московський гарнізон може стояти тільки в Києві;

Невідомий художник.
Юрій Хмельницький. XVII ст.

- московський уряд не має права вести переговори зі старшиною, оминаючи гетьмана, і приймати до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою;
- на всіх зовнішніх переговорах, що стосуються України, мають бути присутні її послы із правом голосу.

Трубецькой запропонував Юрієві зустрітися особисто, аби обговорити ці вимоги. Хоча гетьман і побоювався пастки, однак зважився поїхати до Переяслава на переговори — і таки потрапив у скрутну ситуацію. Трубецькой за допомогою промосковської старшини у жовтні 1659 р. скликав військо-

ву раду. Коли козацтво, не очікуючи зради, зібралось на майдані, його оточило сорокатисячне московське військо. Тож Юрію нічого не залишалось, як підписати так звані **Переяславські статті 1659 р.**, укладені князем Трубецьким, а не ті, що передав йому в посольстві.

Згідно з Переяславськими статтями:

- гетьман не мав права вступати у відносини з іноземними правителями й укладати з ними угоди;
- гетьман зобов'язувався надавати військо за першим викликом царя;
- окрім Києва, московські воєводи мали бути у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані й утримуватися коштом місцевих жителів;
- без згоди Москви гетьман не міг призначати й усувати полковників, а військо не могло переобрати гетьмана;
- Київському митрополиту належало визнати зверхність Московського патріарха.

Поміркуйте, які негативні наслідки мало підписання Юрієм Хмельницьким Переяславських статей.

Слободищенський трактат

Умови Переяславських статей не влаштували козацьких ватажків, які не бажали коритися московському цареві. Тож чим далі, тим виразнішою ставала різниця в настроях між правобережною

та лівобережною старшиною. До того ж улітку 1660 р. Москва порушила перемир'я з Річчю Посполитою і наказала київському воєводі Василю Шереметьєву разом із козаками окупувати Правобережну Україну. Під містечком Чудновом московсько-козацьке військо оточила польсько-татарська армія, і Юрій Хмельницький змушений був підписати чергову козацько-польську мирну угоду — **Слободищенський трактат**. Нові домовленості базувалися на тексті Гадяцького трактату, але вже без згадки про окреме князівство Руське.

Слободищенський трактат призвів лише до ускладнення ситуації. Так, козацька рада в Корсуні визнала його, а Яким Сомко від імені Переяславського, Ніжинського і Чернігівського полків склав у Переяславі повторну присягу на вірність цареві і був проголошений наказним (тобто тимчасовим) гетьманом Лівобережної України.

Спроба Юрія Хмельницького усунути Сомка від влади з допомогою татарських загонів не мала успіху. А після невдалої облоги Переяслава у 1662 р. Юрія Хмельницького із союзниками козаки Сомка спільно з московським військом розгромили поблизу Дніпра. Юрій утік до Чигирин, скликав у Корсуні козацьку раду й оголосив, що складає булаву і йде в монастир. А вже у січні 1663 р. тут же, у Чигирині, козацька рада правобережних полків обрала гетьманом Павла Тетерю.

Соратник Богдана Хмельницького Павло Тетеря до смерті гетьмана залишався одним із його найдовірених послів в особливо делікатних і важливих справах. Тож бачив майбутнє Гетьманщини не з Москвою (яку зблизька знав, неодноразово відвідавши в ролі посла), а з Варшавою.

Боротьба за гетьманську булаву в Лівобережній Україні

На Лівобережжі навесні 1662 р. у боротьбі за гетьманську булаву переміг полтавський полковник Яким Сомко. Його суперник ніжинський полковник Василь Залотаренко не визнав результатів виборів

Невідомий художник.
Павло Тетеря. XVIII ст.

і написав донос на Сомка у Москву. Та Сомко вдався до тієї ж тактики. Московський же цар не довіряв обом сподвижникам Хмельницького.

Неочікувано для обох претендентів на булаву Лівобережної України в політичну боротьбу включився колишній старший слуга Богдана Хмельницького Іван Брюховецький. Будучи вправним оратором, Брюховецький за три роки перебування на Січі завоював авторитет серед козаків. Його обіцянки зменшити податки й обмежити старшинське землеволодіння забезпечили йому більшість голосів. До нього був прихильним московський боярин князь Григорій Ромодановський, який рекомендував Брюховецького цареві як найвідданішого претендента на гетьманство. У червні 1663 р. в полі під Ніжином на Чорну раду з'явилося понад сорок тисяч козаків. Бурхливі сутички й галас не вщухали три дні. У результаті булаву виборів Іван Брюховецький, а Сомка й Золотаренка було ув'язнено і згодом страчено.

Московські статті 1665 р.

Павло Тетеря тим часом намагався привести до покори Полтавщину, однак проблемним було все Правобережжя. Так, протягом літа 1664 — весни 1665 рр. правобережні регіони Гетьманщини перетворилися на арену жорстокої, безглуздої й хаотичної війни, у якій зішлись, з одного боку, загони Івана Брюховецького, а з іншого — полки Павла Тетері, підсилені татарами і польським військом. Та жоден гетьман не досяг перемоги, а дрібні сутички точилися по всьому Правобережжю. Коли навесні 1665 р. польське військо відійшло з України, Тетеря зрозумів, що його позиція безнадійна, і втік до Польщі.

В. Штець.

Іван Брюховецький. 2008

На Лівобережжі ж стрімко падала популярність Брюховецького. Тож восени 1665 р. він перший серед гетьманів поїхав на поклон до московського царя. У Москві його зустріли дуже привітно та щедро обдарували. Але ціна такої гостинності була зависокою. У грудні 1665 р. Брюховецький підписав ганебні **Московські статті**, що зводили автономію Гетьманщини до символічного мінімуму: відтепер прибутки з торгівлі збирали під контролем воєвод і відправляли безпосередньо до царської скарбниці, а не до гетьманської, у всіх великих

містах України і навіть у Кодацькій фортеці вводили московських воєвод зі збройними залогами.

Тож коли на початку 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські ревізори для проведення перепису населення та його прибутків, стало зрозуміло, що виступ невдоволених — неминучий.

1. Порівняйте Переяславські та Московські статті. Визначте, як саме Москва провадила наступ на права козацтва.
2. Чому Юрій Хмельницький не зміг утриматися при владі?
3. Порівняйте політику Павла Тетері та Івана Брюховецького.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть історичний портрет когось із гетьманів, про якого ви дізналися з параграфа.
- 2 Знайдіть додаткову інформацію про Чорну раду 1663 р. в Ніжині. Обговоріть її наслідки у групах.

§ 20. Лівобережна та Правобережна Україна у 60–70-х роках XVII ст. Петро Дорошенко

Дослідниця Тетяна Таїрова-Яковлева вважає, що Руїна — це «період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на політичну автономію». Знайдіть у тексті параграфа аргументи на підтримку чи спростування цієї думки.

Після втечі Павла Тетері новим гетьманом на Правобережжі став Петро Дорошенко, онук реєстрового гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка. Він мав досвід служби при Богдані Хмельницькому, був обраний полковником Прилуцького, згодом і Чигиринського полків. Аби укріпити свою владу, новий гетьман рішуче розправився із промосковською старшиною. А для того щоб об'єднати Лівобережжя та Правобережжя, Дорошенко розпочав переговори з Османською імперією, чим продовжив політику Богдана Хмельницького. У грудні 1666 р. разом із незмінними союзниками-татарами

Невідомий художник.
Петро Дорошенко. XIX ст.

переміг сили Речі Посполитої, розквартировані на Поділлі, і розпочав чергову козацько-польську війну.

У січні **1667 р.** Московське царство та Річ Посполита підписали **Андрусівське перемир'я**. Під владу царя поверталися Смоленськ і Сіверщина, а українські землі сторони ділили по Дніпру на дві частини, підпорядковані відповідно королю і цареві. Київ тимчасово залишався у складі Московії. Запорозька Січ мала перебувати під опікою обох держав.

Після цього Дорошенко різко активізував військові дії: у 1667 р. очолюване ним військо разом із татарами взяло в облогу польське військо під Підгайцями у Галичині.

Але успіхам Дорошенка завадила несподівана диверсія запорожців під проводом Івана Сірка на Перекоп і Північний Крим. Атака, яку кошовий здійснив, імовірно, була погоджена з королем Речі Посполитої Яном III Собеським якраз у ті дні, коли гетьман тримав поляків в облозі. Після нападу Сірка у Криму, як писали сучасники, «лишилися тільки пси та коти, півтори тисячі татарських жінок і дітей були виведені в неволю», а Дорошенко залишився без союзника. Калга Кирил-Герей, поспішаючи додому, 16 жовтня 1667 р. підписав угоду з Річчю Посполитою, тож замість звільнення України гетьману довелося запрягти на вірність королю. Варто зауважити, що Річ Посполита визнавала кордон козацьких володінь по річці Горинь (нині — Рівненська область), остаточно питання відносин між ними мав вирішити найближчий сейм.

Н. Павлусенко.
Іван Сірко. 2015

тож замість звільнення України гетьману довелося запрягти на вірність королю. Варто зауважити, що Річ Посполита визнавала кордон козацьких володінь по річці Горинь (нині — Рівненська область), остаточно питання відносин між ними мав вирішити найближчий сейм.

Чому, на вашу думку, Іван Сірко почав діяти проти Петра Дорошенка?

Неспокійно було й у володіннях Івана Брюховецького на Лівобережжі. Звістка про підписання Андрусівського перемир'я підірвала рештки довіри до лівобережного гетьмана. Місцева старшина, як і Дорошенко, ухвалила не визнавати зверхності

ні московської, ні польської влади, заручившись протекцією султана. Після цього на Лівобережжі одразу спалахнуло повстання проти московських гарнізонів. Брюховецький разом із татарами рушив визволяти пограничні міста, уже взяті в облогу московською армією Григорія Ромодановського.

У травні 1668 р. на Лівобережжя переправилися і полки Дорошенка. Історики по-різному описують зустріч українських гетьманів улітку 1668 р. За однією версією, Брюховецького вбили за наказом Дорошенка, за іншою — Брюховецький загинув через надмірну заподадливість лівобережного козацтва перед «сонцем Руїни» — так згодом називатимуть Петра Дорошенка.

Незабаром Дорошенко повернувся на Правобережжя. На лівому боці Дніпра наказним гетьманом став Дем'ян Многогрішний.

Дем'ян Многогрішний

Новий гетьман Лівобережжя Дем'ян Многогрішний у 1668 р. уклав із царем **Глухівські статті**. Згідно із цим документом московські воєводи могли тримати залоги тільки в п'яти містах і втратили право втручатися у справи місцевого врядування; чисельність козацького реєстру становила тридцять тисяч осіб. Натомість гетьманові вкотре було заборонено укладати будь-які угоди з іншими державами.

Дем'ян Многогрішний, як і Петро Дорошенко, всіма силами захищав інтереси Гетьманщини і прагнув об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Він засуджував Андрусівський договір, тож домігся, щоб Київ і його передмістя залишилися у складі Лівобережжя. Аби зміцнити владу гетьмана, Многогрішний карав козацьку старшину без військового суду. До того ж за його правління було створено **компанійські (наймані) полки**. Незадоволена політикою Многогрішного козацька верхівка у 1672 р. таємно схопила гетьмана, звинуватила у співпраці з Дорошенком та відправила до Москви.

Чому старшина все частіше вдавалася до доносів на гетьманів?

Дем'ян Многогрішний.
Реконструкція майстерні
С. Сажина. 2019

Невідомий художник.
Іван Самойлович. XIX ст.

Позбувшись Многогрішного, старшина вислала цареві проект нових статей, у якому просила, аби гетьману раз і назавжди було заборонено мати відносини із правителями і політичними діячами чужоземних держав, а його дії контролював військовий суд, щоб козацька чернь надалі ніколи не брала участі у виборах. Такими пунктами і було доповнено нові **Конотопські статті 1672 р.**

Цього ж 1672 р. гетьманом Лівобережної України став генеральний писар Іван Самойлович, якому вдалося втримати булаву найдовше з-поміж тодішніх гетьманів — 15 років.

Польсько-турецька війна 1672–1676 рр.

Петро Дорошенко не полишав намірів об'єднати всі українські землі у межах однієї держави. Тож вирішив прийняти протекторат Османської імперії. Так, він уклав **Корсунську угоду 1669 р.**, за якою козацтво могло вільно обирати гетьмана, населення українських земель було звільнено від сплати податків до османської казни, а Православна церква зберігала підпорядкованість Константинопольському патріархату. Старшинська рада підтримала політичну програму, висунуту гетьманом. Проте частина козацтва поставилася до дій Дорошенка вороже, тож розпочалася тривала боротьба.

Прийняття турецького протекторату зумовило нову польсько-турецьку війну. Так, восени 1671 р. розпочалися воєнні дії на Поділлі, де армія коронного гетьмана Яна Собеського здобула Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж, Вінницю. І вже наприкінці 1671 р. султан надіслав королю формальне оповіщення, що «виступає війною проти Речі Посполитої для захисту скривдженого васала Дорошенка і козацького народу». **У червні 1672 р.** величезна турецька армія перейшла Дунай. До османів приєднався і дванадцятитисячний загін Дорошенка. Об'єднані сили взяли Кам'янець, а на початку вересня султан оточив Львів.

Річ Посполита не мала сил для боротьби з таким потужним противником, відтак король Міхал Вишневецький попросив про мир. **Договір 1672 р. у Бучачі** був підписаний на ганебних для Речі Посполитої

умовах: Поділля перейшло під контроль Османської імперії, Дорошенкові передавалося Брацлавське і південна частина Київського воєводства, а султан мав отримати величезну контрибуцію.

Однак перемога турків лише пришвидшила падіння Дорошенка. Безчинства татарських загонів, вивезення з Кам'янця та інших міст хлопчиків для **яничарських шкіл** викликали жах у населення. Люди почали масово тікати на лівий берег, а то й ще далі — аж до Слобожанщини.

У січні 1674 р. на правий берег ступило військо лівобережного гетьмана Івана Самойловича і московська армія, які зіткнулися з козаками Дорошенка та його союзниками — татарами й турками. У результаті протягом 1674–1675 рр. майже повністю знелюдніли Брацлавський та Уманський полки і Подніпров'я. Цей процес пришвидшили дії Самойловича: він наказав масово виселяти місцевих мешканців на лівий берег, аби позбавити Дорошенка підтримки в продовольстві й живій силі.

У вересні 1676 р. Дорошенко зрікся булави. На цьому завершилося його бурхливе політичне життя. Перших пів року після капітуляції він прожив у Сосниці, наданій йому у власність **універсалом Самойловича**, а вже навесні 1677 р. на вимогу московського царя змушений був переїхати до Москви.

Чигиринські походи 1677–1678 рр.

Розгляньте карту. За текстом підручника визначте, які основні події позначено на карті.

Новим гетьманом Лівобережної України турки проголосили Юрія Хмельницького, і вже у **1677 р.** відбувся **перший чигиринський похід** турецько-татарського війська. Але московським та козацьким загонам вдалося відстояти Чигирин.

Під час **другого чигиринського походу 1678 р.** гетьманську резиденцію було знищено. Втрата Чигирина не давала змоги Самойловичу утримати владу на Правобережжі. Щоб не допустити проникнення турків до Лівобережної України й завадити Юрію Хмельницькому збільшити лави прибічників, Самойлович вдався до жорстких дій — наказав силоміць перегнати населення Правобережжя на лівий берег. Знелюднені Середня й Південна Київщина стали пустою. Юрієві Хмельницькому дісталось лише сплюндроване Поділля. Через брак козацької підтримки та загальний осуд він жорстоко придушував найменший спротив, страчував навіть найближчих сподвижників. Така поведінка обурила турків — Юрія заарештували, а його подальша доля достеменно невідома.

Бахчисарайський мирний договір 1681 р.

Війна між Османською імперією, Кримським ханством і Московським царством за Україну закінчилася підписанням Бахчисарайського мирного договору у січні 1681 р. За його умовами Дніпро став лінією кордону, Османська імперія приєднала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія — Лівобережну Україну та Київ. Козацькі землі між Південним Бугом і Дніпром протягом двадцяти років мали залишатися незаселеними.

Проте зовнішньополітична ситуація складалася не на користь турецького султана. У 1683 р. османську армію під Віднем розгромило польсько-австрійсько-німецько-козацьке військо під проводом Яна III Собеського, і Річ Посполита захопила більшу частину Правобережної України.

«Вічний мир» 1686 р.

У травні 1686 р. Річ Посполита та Московія уклали **договір про розділ Гетьманщини** — «Вічний мир», за яким Лівобережна Україна, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверщина ставали володіннями московського царя. Крім того, польська сторона відмовилася від зазіхань на Київ, за що отримала відшкодування. Брацлавщина та Південна

Київщина стали нейтральною незаселеною зоною між двома державами. Польському королеві відходили Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля залишалось під владою Османської імперії, та у 1699 р. його також приєднали до Речі Посполитої.

Розгляньте карту. Умовам якого договору відповідає зображений на ній поділ територій?

Період 1657–1687 рр. в історії України називають **добою Руїни**, величезною трагедією українського народу, коли Україна через розбрат державних еліт зазнала страшних людських, матеріальних та духовних втрат. Чи погоджуєтеся ви з таким твердженням? Обґрунтуйте свою думку.

1. Визначте найважливіші події періоду 1663–1676 рр.
2. Охарактеризуйте політику Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії щодо українських теренів.
3. Поміркуйте, чому Петра Дорошенка називають «сонцем Руїни».
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Заповніть таблицю.

Чигиринські походи

Похід	Перебіг та результат
Наслідки	

- 2 Складіть план до історичного портрета Петра Дорошенка.

§ 21. Правобережна Україна в останній чверті XVII ст.

Прочитайте уривок зі свідчень козацького літописця Самійла Величка. Якими подіями був зумовлений такий стан Правобережної України?

«Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали... що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали».

Розгляньте карту на с. 117. Визначте, які частини Правобережної України найбільше постраждали від воєнних дій.

На Волині та Північній Київщині було відновлено давні права шляхетського землеволодіння й система панщини. Однак якщо на Волині і в Галичині шляхетське господарство майже не зникало навіть у період Національно-визвольної війни, то Київщина, а саме Полісся, знову пережила новий період польської **експансії**. Шляхта поверталася до своїх маєтностей і відновлювала колишню систему господарювання.

На території Правобережної України у другій половині XVII ст. з'явилося чимало нових землевласників із місцевої шляхти. Панські маєтки здебільшого перебували в руках заставних чи орендних державців — майже виключно із середньої та дрібної польської і частково литовської шляхти. Замість володінь київських монастирів та київської православної митрополії в межах Правобережної України відновилися володіння католицьких та греко-католицьких церковних інституцій.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. українські території розвивалися нерівномірно. Так, звичайною нормою панщини у Правобережній Україні було три-чотири дні на тиждень, на Лівобережжі — лише два. Крім панщини, правобережно-український селянин був обтяжений найрізноманітнішими повинностями й обкладений різними данинами — натуральними і грошовими — на користь панові. Якщо всі ці повинності перевести у робочі дні, то на початку XVIII ст. на кожне селянське господарство Волині припадав двісті тридцять

один робочий день на рік, на Поділлі — вісімдесят два робочі дні. Лише на Брацлавщині й на півдні Київщини переважали грошові податки й натуральні данини.

Унаслідок великого економічного визиску й розорення господарств через постійні воєнні дії в другій половині XVII — на початку XVIII ст. почастишали селянські втечі. Це був масовий рух, коли селяни разом «із жінками, дітьми, з кіньми, волами й з усім своїм хатнім майном» ішли здебільшого на схід України. Ні переслідування, ні жорстокі покарання не могли стримати цього руху, і маєтки Волині поступово стали знелюдненими. Дослідники наводять такий приклад: у володіннях Белзького воєводи Яна Конєцпольського в повітах Луцькому й Кременецькому (частина колишньої Острожчини) до 1651 р. налічувалося три тисячі вісімсот п'ятдесят дворів. Через сорок років, у 1690 р., їх стало у вісім разів менше.

Даніель Шульц Молодший.
Ян III Собеський. 1680

Які події та явища вплинули на знелюднення земель Правобережної України?

Згідно з умовами Бахчисарайського договору 1681 р. територія між Дністром і Бугом двадцять років мала залишатися незаселеною. Але Османська імперія, а згодом і Річ Посполита порушили цю угоду — і розпочався процес активного заселення пустих земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух активізувався завдяки **універсалу короля Яна III Собеського 1684 р.** Правитель назвав ці землі «страхітливою пустелею», адже з них пішло до 90% населення. Щоб виправити ситуацію, король дозволив закладати козацькі поселення на південь від річки Рось. А у 1685 р. сейм прийняв ухвалу про поновлення на колишніх територіях українських полків козацьких прав та вольностей. Завдяки цьому відродилися Богуславський, Брацлавський, Корсунський та Білоцерківський полки.

Чим, на вашу думку, була зумовлена така політика Речі Посполитої?

Представникам козацького стану польська влада дозволила вільно займати землі та звільнила від податків переселенців Лівобережної

України, Волині, Галичини і Молдавського князівства. Тож стрімко збільшилася кількість полків і сотень. На території Богуславського, Брацлавського, Корсунського та Білоцерківського полків влада належала представникам козацької адміністрації. На місцях поширювалися **норми звичаєвого та козацького права**. У містах і селах створювали органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. Так, у 1689–1693 рр. наказним гетьманом був Григорій Гришко, а з 1693 р. — Самійло Самусь.

Семен Палій

Політика правобережної старшини сприяла поступовому відродженню правобережних містечок і сіл, які швидко заселяли люди завдяки підтримці правобережного козацтва. Місцева польська шляхта не раз скаржилася центральній владі, що козаки будують свою «удільну» державу і не зважають на закони Речі Посполитої.

У містечках і селах створювали органи козацького самоврядування. На всій території, підвладній старшині, діяли козацькі суди. Але поки тривала війна з Османською імперією, верховна влада Речі Посполитої закривала на це очі. Але у 1699 р. вони підписали **Карловацьке перемир'я**. Дуже швидко цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі. Гетьману Самусю та полковникам наказали розпустити козацькі полки. Але старшина відмовилася виконати це розпорядження і розпочала запеклу боротьбу проти Речі Посполитої, яку сучасники називали «другою Хмельниччиною». На чолі цього повстання став Семен Палій, який мав особливий авторитет серед правобережного козацтва. За словами Палія, він «поселився у вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися — як справжній козак і гетьман козацького народу». Збройне протистояння розпочалося у 1702 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. Згодом воно поширилося на Київщину та Східну Волинь.

1. Визначте основні риси розвитку Правобережної України в останній чверті XVII ст.
2. Чому саме відновлення козацького устрою сприяло стабілізації ситуації в регіоні?
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Знайдіть додаткову інформацію про Семена Палія або Самійла Самуся. Об'єднайтеся у групи і створіть стислу ілюстровану біографічну довідку про одного із цих діячів.
- 2 Поставте до тексту параграфу такі запитання, які б дали змогу вашим однокласникам й однокласницям зрозуміти, що саме вони мають запам'ятати якнайкраще.

§ 22. Заселення і розвиток Слобідської України

Розгляньте карту. Визначте, які українські землі входили до складу Слобожанщини. За допомогою карти охарактеризуйте переваги і ризики проживання і ведення господарства на цих територіях. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Під час якого козацького повстання піддані Речі Посполитої оселилися на території Слобожанщини? Поміркуйте, які причини змусили козаків оселятися на землях Слобідської України.

Заснування слобожанських міст

Із другої половини XVI ст. Слобожанщину колонізували з двох боків: із півночі — московити, які будували військово-оборонні лінії для охорони Московського царства, із заходу — козаки.

Переселення козаків на Слобожанщину було викликане, за однією версією, поширенням фільваркової системи й закріпаченням селянства, за іншою — силою промислово-уходницьких інтересів населення Наддніпрянщини. На думку істориків, із цією масовою народною колонізацією не могла зрівнятися не тільки московська урядова колонізація, а й освоєння вільних земель московськими втікачами-селянами.

Протягом другої половини XVI ст. московити в різних місцях Дикого Поля утворили сторожові станиці, збудували міста Орел, Воронеж, Белгород, Курськ. У 1630–1640-х роках розбудували так звану Белгородську оборонну лінію, яка проходила від Охтирки на заході до Острогозька на сході. Тоді ж постала низка міст перед Белгородською лінією: Чугуїв, Обоянь та інші. Ці укріплення використовували для оборони від Кримського ханства у XVI–XVII ст.

Є. Авдеєнко, Р. Линник.
Герасим Кондратьєв.
Мурал у Сумах. 2013

Чому московський уряд докладав таких значних зусиль для зведення поселень та оборонних споруд на території Слобожанщини?

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII–XVIII ст. відбувалася кількома хвилями. Особливо масового характеру вона набула в 1630-х роках, коли після поразки козацьких повстань їх учасники переходили московський кордон й отримували дозвіл селитися на Слобожанщині.

Серед козаків, які оселялися на Слобожанщині, зберігалися протестні настрої. Так, Іван Дзиковський, який разом із переселенцями із Чернігівщини заснував місто Острогозьк, у 1670 р. очолив повстання Острогозького полку. За це і самого полковника, і його родину було жорстоко покарано. Інші полковники втручалися у політичну боротьбу в Лівобережній Україні, як-от засновник міста Суми Герасим Кондратьєв. У 1669 р., будучи дуже впливовою людиною і полковником найбільш значимого полку Слобідської України, він претендував на гетьманську булаву, але програв боротьбу за неї Дем'яну Многогрішному.

Поміркуйте, які риси характеру були притаманні тим, хто очолював групи переселенців та заснував нові поселення.

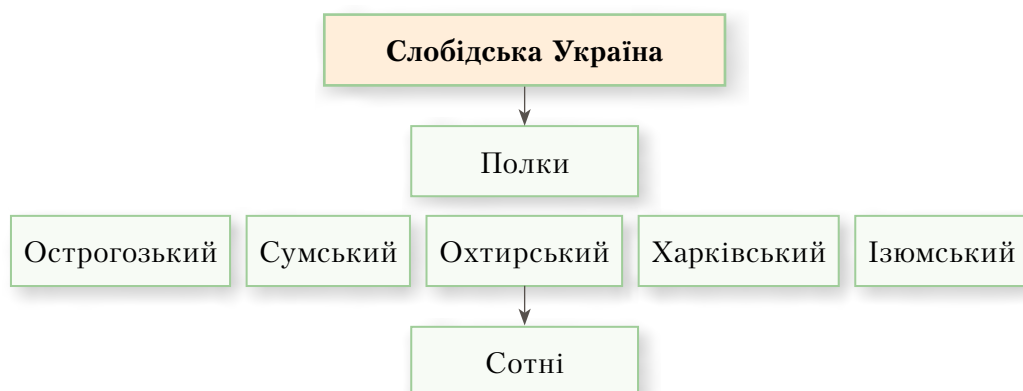
Роком заснування Харкова вважають 1654 р., оскільки саме тоді з'явилися перші українські поселенці на берегах річок Харків та Лопань. Вони і почали зводити Харківську фортецю. Будівництво укріплення було практично завершено у 1656 р. У першому переписі харків'ян згадано п'ятсот вісімдесят сім осіб у шести сотнях на чолі з отаманом Іваном Кривошликом.

Події Руїни викликали нову хвилю колонізації в 1670–1680-х роках переважно із Правобережної України. Так, у 1674 р. було засновано місто Вовче (Вовчанськ), у 1681 р. — Ізюм. Подальша хвиля колонізації була пов'язана з ліквідацією Паліївщини — козацько-селянського повстання під проводом Семена Палія у 1702–1704 рр.

Адміністративний устрій на Слобожанщині

Московський цар довгий час сприяв українському заселенню Слобідської України. Це давало Московії змогу мати добру військову силу для оборони своїх південних кордонів. Тому царський уряд постачав українським переселенцям зброю і харчі, підтримував переселення громадами на пільгових умовах (**слободи**). Нові мешканці Слобожанщини отримували землю та зберігали козацькі права і полковий устрій. Полкам або їх полковникам уряд надавав царські жалувальні грамоти. Але **Слобідська Україна**, на відміну від Гетьманщини, **не мала державної української влади (гетьманату)**.

Слобода — козацька колонія або новозасноване поселення з власним самоврядуванням, мешканців якого було звільнено на деякий час від виконання повинностей.

Полковники Слобідської України підкорялися белгородському воєводі. Полковий устрій і уряди (полкові й сотенні) були подібні до тих, що існували у Гетьманщині.

Уже перші українські **поселенці ділилися на козаків, духовенство, міщан і селян** (посполитих). Основним станом було козацтво, до якого в середині XVIII ст. належала половина всього населення Слобідської України. Воно поділялося на старшину, виборних козаків, які несли військову службу, і козаків-підпомічників, які допомагали виборним провіантом або грішми. Виборні козаки становили привілейовану групу, а підпомічники вважалися залежними від козацької старшини.

Прочитайте уривок зі звернення жителів Сумського полку до царя. Які особливості устрою Слобожанщини описано у ньому? Як ви вважаєте, що могло спричинити написання листа подібного змісту?

«Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в [Слобідську] Україну на закликання белгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста... І тоді, коли татари приходили плюндрувати українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм».

1. Що змушувало жителів Гетьманщини переселятися до Слобідської України?
2. Визначте основні відмінні риси адміністративного устрою Слобожанщини та Гетьманщини.
3. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

Створіть інфографіку чи схему про особливості розвитку Слобожанщини у XVII ст.

§ 23. Запорозьке козацтво. Іван Сірко

Розгляньте карту на с. 117. Чим відрізняється географічне положення Запорозжя від Лівобережної та Правобережної Гетьманщини і Слобідської України?

До Національно-визвольної війни Запорозька Січ розташовувалася на правому березі Дніпра у найвужчій частині Великого Лугу — на мисі Микитин Ріг, тому називають її **Микитиською Січчю**. Запорозжці підтримали Богдана Хмельницького і були активними учасниками боїв у 1648 р. Але ситуація змінилася після укладання Зборівського договору, оскільки багато запорожців не включили до реєстру. Невдоволення січовиків зросло після Білоцерківського договору. Особливо обурювало низове козацтво повернення маєтностей шляхті.

А. Левкін. Макет Запорозької Січі XVIII ст. Реконструкція. 1977

Прочитайте уривок із нарису «Богдан Хмельницький» французького письменника Проспера Меріме. Як ви вважаєте, чим була викликана така політика гетьмана і як на неї відреагувало козацтво?

«На Волині якийсь князь Корецький, очоливши загін із трьох тисяч вояків, бив, калічив, садив на палі селян, які відмовлялися вертатися до ярма. Жорстокість до людей, які щойно відклали зброю, всюди викликала повстання. Знову з'явилися ватаги бунтівників, підтримувані кількома запорозькими полковниками, які постачали їм зброю, амуніцію і навіть надсилали старшину своїх полків. У час, коли Варшава звинувачувала Хмельницького в тому, що він підбурює народ до цих виступів, в Україні ремствували проти нього, заявляючи вголос, що він продався польській шляхті і зрадив національну справу».

Козацькі антигетьманські заклоти

Відповідь на рішення й угоди, укладені Богданом Хмельницьким, не забарилася — у лютому 1650 р. на Січі розпочалося антигетьманське повстання. Існує версія, що гетьманом Війська Запорозького став генеральний підскарбій Яків Худолій — непримиренний ворог Речі Посполитої. У деяких містах і містечках прокотилася хвиля антипольських виступів, а кияни навіть мали намір скинути воєводу Адама Киселя. Тож Богдан Хмельницький направив на Запорозьку Січ великий каральний загін, який швидко придушив повстання запорожців. До того ж у вересні 1650 р. гетьман оприлюднив свій указ, який передбачав страту за участь у різноманітних заклотах.

Скористайтеся додатковими джерелами і знайдіть інформацію про Січі, позначені на карті.

Можливо, саме через напружені відносини Запорозької Січі й гетьманського уряду, а може, як зауважують дослідники, через стратегічні недоліки (Микитинська Січ стояла на високій місцевості, відкрита із трьох боків), у 1652 р. її перенесли ближче до Дніпрових плавнів — до гирла річки Чортомлик. Нова — **Чортомлицька Січ** — функціонувала протягом 1652–1709 рр.

У добу Руїни Запорозька Січ виступала самостійною військово-політичною силою і проводила фактично незалежну зовнішню політику. Тож після смерті Богдана Хмельницького саме січовики збурювали спокій в Україні. Так, запорозьке козацтво низове виступило проти зосередження державної влади в руках старшини. Приводом для протесту стало те, що запорожців не запросили на гетьманські вибори. Відтак обурені козаки перейшли із Січі на Південну Київщину й почали на знак протесту грабувати хутори заможних козаків. Новообраний гетьман Іван Виговський розпорядився заблокувати Дніпровський Низ, не допускаючи туди харчі й боєприпаси. Цією ситуацією вирішив скористатися полковник Мартин Пушкар. Він знайшов спільну мову з кошовим отаманом Яковом Барабашем, що призвело, як ми вже з вами знаємо з попередніх параграфів, до масштабного громадянського конфлікту.

Так само діяв й Іван Брюховецький: він завоював авторитет серед простодушної голоти, використовуючи її нелюбов до старшини. Відтак запорожці агітували за Брюховецького як за захисника інтересів черні — і привернули на його бік рядових козаків.

Іван Сірко

Як політика кошового отамана Івана Сірка вплинула на становище Петра Дорошенка?

На думку сучасних істориків, постать Івана Сірка героїзована і міфологізована. Відома українська дослідниця Запорожжя Наталя Полонська-Василенко так характеризує його діяльність: «Він був талановитим стратегом, полководцем, але як дипломат завдав багато шкоди справі визволення України і в критичні моменти нищив її успіхи».

Однак якщо узагальнити інформацію про Сірка з різних джерел, то отримуємо досить переконливі докази його неординарності. Отже:

- легендарного ватажка п'ятнадцять разів обирали кошовим отаманом;

- організував двадцять великих походів;
- не програв жодного бою і здобув понад шістдесят перемог у битвах із військами османів та їхніх васалів. Зауважте, що історики наголошують на тому, що найважливішим завданням Запорозжя Сірко вважав боротьбу з татарами й турками.

Художник Ілля Рєпін якось гостював у маєтку промисловця і поціновувача мистецтв Сави Мамонтова і почув від професора консерваторії Олександра Рубця розповідь про лист-відповідь запорожців турецькому султану. Козаки в образливій формі відповіли на пропозицію султана Мехмеда IV прийняти мусульманство та перейти до нього на службу. Рєпін відтворив процес написання легендарного листа на полотні. Розгляньте картину Іллі Рєпіна. Визначте, хто із зображених козаків — Іван Сірко.

І. Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану. 1891

Прочитайте уривок із листа великого коронного гетьмана, майбутнього короля Речі Посполитої Яна Собеського від 1671 р. Поміркуйте, чи можемо ми вважати ці свідчення об'єктивними.

«Сірко сей був в роді своєму людиною незвичайною і єдиною. Він з малочисельним військом своїм завше щасливо воював і був переможцем, не зводячи, однак, ні з ким несправедної війни. Баталії у нього вважалися за іграшку, і жодної з них він не програв. Татари кримські й белгородські, тії страховища і бич усім народам, були у Сірка полхливими оленями та зайцями. Він декілька разів проходив наскрізь їхні

оселі та укріплення, декілька разів заганяв усіх татар аж у Кефські гори, де й самі хани їхні не раз крилися по ущелинах та чагарниках гірських. Татари вважали Сірка за великого чарівника і звичайно титулували його Руським шайтаном, але в суперечних між собою справах щоразу віддавалися на його суд, мовляв: “Як Сірко скаже, так тому й бути”. При великих своїх користях і здобичах не був він анітрохи зажерливий і корисливий, але все те йшло на інших і навіть на його ворогів. Одна татарка того аулу, звідкіль відігнали були запорожці худобу, з’явившись до Сірка з малими дітьми, скаржилася йому, що в неї забрано висуджену нею корову, яка у неї одна й була, і “чим же мені годувати дітей?” Сірко зараз завернув увесь табун скотський того аулу... а на одяг їхній дав матері декілька штук з наказом, щоб вони, як виростуть, не воювали з русаками».

Чи зміниться ваша думка, коли ви дізнаєтеся, що Сірка у 1672 р. було заслано до Сибіру, а повернувся він в Україну у 1673 р. завдяки заступництву Яна Собеського?

Після підписання з Польщею «Вічного миру» Запорозька Січ офіційно увійшла до сфери впливу Московії. Московський цар, воліючи використати запорозьких козаків у власних інтересах, надав їм чимало привілеїв, як-от володіння землями, забезпечення грошима, провіантом та бойовим спорядженням. До того ж він не втручався в козацьке самоврядування та суд. Та усі даровані привілеї не стали запорукою того, що запорожці беззаперечно коритимуться цареві. До прикладу, вони виступали проти побудови московських фортець під Самарою, на Кам'яному Затоні та на кордоні з Османською імперією.

1. Які зміни сталися у розвитку Запорозької Січі після Національно-визвольної війни?
2. Чому низове козацтво негативно ставилося до старшини?
3. Чому дослідники називають дії козацтва деструктивними стосовно розвитку та збереження української державності?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Дізнайтеся більше про життя та діяльність Івана Сірка. Складіть план його історичного портрета.
- 2 Стисло охарактеризуйте роль Січі в охороні південних рубежів.

§ 24. Гетьманщина за правління Івана Мазепи. Північна війна

Як прийшов до влади Іван Самойлович?

За 15 років гетьманування Іван Самойлович зробив чимало важливого для розвитку Лівобережної України. Він зарекомендував себе талановитим воєначальником у війні з Османською імперією. Переселяв українців із Правобережжя на Лівобережжя. Проте досягнення гетьмана не врятували його від втрати булави під час Кримського походу 1687 р.

Московія мала зобов'язання перед антитурецькою коаліцією — Австрією, Венецією та Річчю Посполитою, яка планувала ліквідувати турецько-татарські володіння на Чорному й Азовському морях. До того ж московити розраховували отримати вихід до Чорного моря. Тож у травні 1687 р. сотисячна московська армія рушила на Крим. У цьому поході до армії царського фаворита Василя Голіцина приєдналося військо українських козаків на чолі з Іваном Самойловичем. Але через пожежу в степу, підпаленому татарами, та незадовільне постачання війська Голіцин наказав повернути назад. Вину за невдачу перекаляли на гетьмана — його було заарештовано і без слідства й суду заслано разом із сином до Тобольська.

Невідомий художник.
Іван Мазепа. Гравюра. 1704

Як ви вважаєте, чому Голіцин перекалав відповідальність на Івана Самойловича?

На другий день після арешту Самойловича, 25 липня 1687 р., козаки обрали нового гетьмана. Ним став генеральний осавул Іван Мазепа, який уклав із Московським царством **Коломацькі статті** (від назви Коломацького городища, де відбувалися ці події). Зауважте, що згідно із цим документом гетьман мав «усіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи», «щоби Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка знаходиться в царській самодержавній

владі». А ще Мазепа мав заохочувати шлюби між українцями та московитами.

Постать Мазепи у дослідників викликає найбільше суперечок і кардинально протилежних відгуків з-поміж усіх гетьманів. Інтерес до Мазепи не обмежується українськими істориками, письменниками та митцями. Йому присвятили твори всесвітньовідомі Джордж Байрон, Віктор Гюго та Олександр Пушкін. Водночас ми не знаємо достеменно навіть, яким Мазепа був зовні.

Прочитайте про загадки портретів Івана Мазепи.

О. Курилас. Іван Мазепа. 1909

Внутрішня політика Івана Мазепи

На початку правління Мазепі довелося придушувати повстання: низові козаки та селяни нападали на маєтки старшини. Новий гетьман закликав населення не вдаватися до самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за Самойловича податки.

За Мазеপিного гетьманування на території Лівобережної України не відбулося жодної внутрішньої війни. У 1689 р. було ухвалено Московські статті, які розширювали права гетьмана. На думку російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, Мазепа домогся економічної незалежності гетьманського скарбу, посилив власну владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над російськими воєводами.

Як ви вважаєте, яку мету ставив перед собою Мазепа, домагаючись затвердження Московських статей?

Завдяки спокою в Гетьманщині стабілізувалася соціальна структура суспільства. Мазепа у внутрішній політиці спирався на

І. Мигура. Мазепа в оточенні добрих справ. Гравюра. 1706

старшину. Тому надавав статус **знатних товаришів** — бунчукового, значкового і військового — родичам генеральної, полкової та сотенної старшини, особам, які з певних причин не мали посад.

У Війську Запорозькому: **товариш** — статус рядового козака, повноправного члена спільноти козаків Війська Запорозького; **бунчуковий товариш** — назва найвищого старшинського звання; **значковий товариш** — назва найменшого старшинського звання; **військовий товариш** — привілейований козак, за соціальним статусом наближався до полкової старшини.

Старшина все більше перебирала на себе роль шляхти. Та й Мазепа сприяв зростанню великого старшинського і монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За свого правління він **видав понад тисячу універсалів** про передачу старшині, монастирям та великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько ста тисяч кріпаків в Україні та двадцять тисяч — у Росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм економічного тиску на селян, козаків і міщан, загострення соціальних конфліктів у суспільстві.

Проти політики Мазепи у 1692 р. організував виступ військовий канцелярист Петрика (Петро Іваненко). Він підбуривав запорожців і уклав угоду із ханом, сподіваючись усунути гетьмана від влади. Петрик розсилав із Січі закличні універсали і звинувачував старшину у зраді: мовляв, «Мазепа і його оточення при підтримці московського царя поділили між собою нашу братію, позаписували її собі... в неволю і тільки що до плуга не запрягають».

Поміркуйте, чи мав цей виступ шанси на успіх.

У 1698 р. гетьман поділив козаків на спроможних виконувати військову службу — **виборних** та неспроможних — **підпомічників**. Підпомічники мали допомагати виборним козакам вести господарство. Такий самий поділ згодом було запроваджено і на Слобожанщині.

Розгляньте зображення на с. 149, 150. Поміркуйте, чому заможна козацька старшина виділяла значні кошти на утримання та оновлення храмів.

Мазепа був відомим меценатом: щедро підтримував розвиток освіти, робив пожертви на храмове будівництво. Так, його коштом було

М. Сажин. Софійський собор. 1846

Капела Івана Мазепи в Софії Київській. Сучасний вигляд

збудовано дванадцять нових і відреставровано близько двадцяти храмів, а після смерті гетьмана старшина навіть не змогла підрахувати, скільки він видав «щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів». Внесок Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль називають і козацьким, і мазепинським бароко.

До прикладу, коштом Мазепи збудовано Богоявленський кафедральний собор Київського Братського Богоявленського монастиря і Микільський Військовий собор Пустинно-Микільського монастиря, що на Печерську в Києві (нині — пам'ятка садово-паркового мистецтва Аскольдова Могила). Обидва храми знищили більшовики у 30-ті роки ХХ ст.

Мазепа підтримував і **масштабне будівництво**. Так, у 1690 р. було зведено новий корпус Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. — обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Мазепа сприяв розвитку й **друкарської справи**. Якість книг, створених у той період, вражає. Важливо, що сам гетьман мав одну з найкращих у Гетьманщині бібліотек і щедро обдаровував книжками монастирі, навчальні

Богоявленський кафедральний собор у Києві. Фото ХІХ ст.

Микільський Військовий собор. Фото початку XX ст.

заклади, окремих осіб. Гетьман опікувався Києво-Могилянським колегіумом, сприяв його перетворенню в 1701 р. на академію. А у 1700 р. за підтримки гетьмана було засновано новий навчальний заклад — **Чернігівський колегіум**.

Зовнішня політика Івана Мазепи

Мазепа прагнув за підтримки московського царя не лише об'єднати Лівобережну та Правобережну Україну, а й сподівався розширити її кордони за рахунок степової смуги уздовж Чорного та Азовського морів землями, підконтрольними Кримському ханству та Османській імперії. Шанс поширити свою владу на Правобережжя Мазепа отримав після подій 1699 р., коли сейм Речі Посполитої ліквідував козацтво на підпольській Україні, що призвело до антипольських повстань.

На які кроки зважився уряд Речі Посполитої та як на ці дії відреагувало козацтво?

Повстання під проводом Семена Палія, до прикладу, було настільки масштабним, що цар Петро I наказав Мазепі допомогти польському королю Августу II його придушити. Тож навесні 1704 р. війська гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину та Волинь. Семена Палія заарештували й відправили у заслання до сибірського Тобольська. Придушивши повстання Палія у 1704 р., **Іван Мазепа об'єднав під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну до 1708 р.**

Північна війна 1700–1721 рр.

У 1700 р. розпочалася московсько-шведська війна, яку називають Північною. Московське царство та Швеція виборювали контроль над Балтійським морем. Хоча цей конфлікт і не зачіпав інтересів Гетьманщини, однак козаки за наказом царя воювали на території Московії, Балтії та Речі Посполитої. Походи виснажували козацьке військо, спричиняли значні людські та фінансові втрати.

В оточенні самого Мазепи ширилися чутки про задуми Петра I ліквідувати козацьке військо, перетворити козацьку старшину на служивих дворян. Тож гетьман провів переговори із противниками Москви і у 1705 р. налагодив зв'язки з польським королем Станіславом I Лещинським, який посів свій трон не без допомоги шведського короля Карла XII. Відтак Лещинський мав допомогти Мазепі налагодити відносини зі Швецією.

Вже у 1708 р. військо шведського короля Карла XII було готове розпочати похід на Московію в напрямку на Смоленськ і Москву через територію сучасних Литви та Білорусі. Але московська армія застосувала тактику «випаленої землі» — на шляху шведів було знищено всі села. Військо Карла XII відчувало нестачу провіанту та фуражу. Тож король вирішив повернутися в Україну, сподіваючись забезпечити там свою армію продовольчими запасами, зміцнити її козацькими полками та військом Станіслава I Лещинського. Шведський король покладав також надії на допомогу кримського хана й турецького султана.

Поміркуйте, чому ця ситуація була загрозливою для Мазепи.

Гетьман розумів усю небезпеку появи шведів у Гетьманщині. Саме сюди переміщувалися основні військові операції московсько-шведської війни. Крім того, значна частина боєздатного козацького війська перебувала у складі московської армії. З огляду на це домогтися визволення України з-під влади царя ставало важче. Зауважте, що більшість жителів Гетьманщини не знала про таємні плани Мазепи, тому сприймала шведів як ворогів. Але гетьман вирішив скористатися шансом визволити Україну з-під московського царя. І **29 жовтня 1708 р.** він зустрівся з Карлом XII й уклав із ним **Шведську угоду**, яка передбачала таке:

- Карл XII брав Україну під свій захист, при чому під час воєнних дій шведське військо, відправлене королем на допомогу козацтву, очолював гетьман;
- усе завойоване на московських землях переходило у власність того, хто ним заволодів, а що належало українцям, те поверталось у власність **Українського князівства**;

Г. Десмарюес. Карл XII. XVIII ст.

- князь і всі суспільні стани України зберігають свої соціальні позиції;
- законний **князь України** Іван Мазепа вповні зберігає свій статус, а по його смерті українські суспільні стани продовжують користуватися своїми вольностями згідно зі своїми правами та давніми законами;
- король не має права привласнювати герб і титул князя України;
- на час війни князь і стани України передають королю міста Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч.

Чи був цей договір вигідним для Гетьманщини? Аргументуйте свою думку. Чому в договорі йдеться саме про «Українське князівство»?

Знищення гетьманської столиці

Розлючений діями Мазепи, Петро I звинуватив гетьмана у зраді — у намірі повернути землі Гетьманщини під владу Речі Посполитої, а православні церкви й монастирі — греко-католикам. Цар наказав старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового гетьмана, воєначальникові Олексію Меншикову — зруйнувати гетьманську резиденцію Батурин.

За гетьмана Івана Мазепи Батурин, що ще в польські часи отримав магдебурзьке право, було розбудовано на зразок західноєвропейських столиць: тут постали будинки старшини, низка споруд, де розмістилися вищі органи влади і державного управління, гетьманська гвардія, храми, муровані у стилі козацького бароко.

Драгуни — вид кавалерії; назва присвоєна кінноті, яка здатна діяти в бою як у кінному, так і в пішому строю.

1 листопада 1708 р. до Батурина підійшло царське військо на чолі з Меншиковим, що налічувало до двадцяти тисяч **драгунів**, і оточило місто. Козаки хоробро захищали укріплення. Та гетьманську столицю, з мурів якої по ворогу били майже вісімдесят гармат, все ж було зруйновано. Причина — зрада. Історик Микола Костомаров так описує ті події: «Один із полкових старшин, Іван Ніс, прибув до Меншикова і розказав йому спосіб добути Батурин. За переказами, Ніс показав у батуринській стіні таємний хід. Меншиков відрядив туди

Розкопки в Батурині. Фото 2008 р.

Невідомий художник. Іван Скоропадський. XVIII ст.

солдатів». Дослідниця Олена Апанович розповідає, що «з острахом і огидою приглядалася Європа до бузувірської різні. Це відбилося навіть у назвах статей французьких газет, що вийшли у 1708 р.: “Страшна різня”, “Жінки і діти на вістрях шабель”, “Усі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї московитів”». Сучасні українські археологи підтверджують жахливі подробиці знищення Батурина.

6 листопада 1708 р. у Глухові відбулася старшинська рада. Туди прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні переяславський та ніжинський. Гетьманом Лівобережної України обрано Івана Скоропадського.

Полтавська битва

Щоб якось поліпшити ситуацію, Іван Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорозьку Січ. Те саме намагався зробити Петро I, який протягом зими 1708 — весни 1709 рр. наполегливо переконував запорожців не підтримувати гетьмана. Хоч якими напруженими були відносини Мазепи та січовиків, козацька рада вирішила підтримати гетьмана. На зустріч із Мазепою у березні 1709 р. прибув до Диканьки, що неподалік від Полтави, кошовий отаман Кость Гордієнко. Разом вони вирушили до Карла XII. У відповідь Петро I наказав зруйнувати Чортомлицьку Січ. **14 травня 1709 р.** Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московські воєначальники стратили усіх полонених. Січову фортецю знищили, а гармати, скарб і прапори вивезли.

К. Мартенс. Полтавська битва. 1726

Війська противників зішлися під добре укріпленою Полтавою. **27 червня 1709 р.** відбулася генеральна битва, яка закінчилася цілковитою поразкою шведів. Серед причин поразки історики називають передусім значну нерівність сил — шведи були виснажені облогою. Також дослідники покладають вину за невдачу на самого Карла XII, який злегковажив силами московської армії і не врахував, що кримський хан не надасть підкріплення. До того ж шведський король був поранений та не зміг особисто керувати боєм.

Яку тактику традиційно використовувала Московія, аби шведи відчували брак постачання і не могли поповнювати своїх запасів?

Уцілілі шведське військо й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро січовою флотилією. Однак після зруйнування Січі від флотилії залишилося кілька човнів. Переправитися через Дніпро змогли лише Карл XII із кількома генералами і кількатисячним загonom, Іван Мазепа, Кость Гордієнко й кілька сотень козаків. А 30 червня 1709 р. біля Переволочної з'явився Олексій Меншиков із військом, тож решта шведсько-козацької армії капітулювала.

Шведський король і Мазепа перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер (нині — місто в Молдові). У с. Варниця, що поблизу Бендер, Іван Мазепа помер.

Пилип Орлик

Після Полтавської битви царський уряд розпочав репресії щодо жителів Гетьманщини: мазепинців страчували, забороняли друкувати книжки українською мовою, багатьох представників старшинської адміністрації позбавили урядових посад і маєтків. Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Петро I не шкодував зусиль на переслідування найближчих соратників Мазепи: так, його племінника Андрія Войнаровського було схоплено в Гамбурзі в жовтні 1716 р. Така сама доля спіткала й генерального осавула Григорія Герцика, якого заарештували у Варшаві. Царські агенти полювали на генерального писаря й довірену особу Мазепи Пилипа Орлика та його родину.

А **16 квітня 1710 р.** під Бендерами відбулася козацька рада. Пилипа Орлика обрали новим гетьманом. Тут же, під час ради, старшина і запорозьке козацтво, з одного боку, та гетьман — з другого підписали угоду «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького», яку згодом називатимуть **Конституцією Пилипа Орлика**.

Дослідники вважають, що Конституція Пилипа Орлика віддзеркалювала важливі досягнення тогочасної політичної думки. Так, цей документ обмежував права гетьмана, передбачав створення представницького органу — Генеральної Ради, формував основи розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, впроваджував виборність посад.

З ким раніше укладали угоду гетьмани після свого обрання?

Пилип Орлик намагався створити коаліцію для звільнення українських земель з-під влади царя. Він уклав угоди із кримським ханом Девлет-Гересем, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава I Лещинського. Ці договори передбачали спільне визволення Гетьманщини та Слобожанщини. До антимосковської коаліції приєдналась Османська імперія, яка у 1710 р. оголосила війну Московії. За спільним планом союзників передбачалося здійснити військову експедицію для звільнення Правобережної України.

Н. Павлусенко.
Пилип Орлик. 2013

Остання сторінка україномовного оригіналу Конституції Пилипа Орлика, що зберігається у Москві, з оригінальним підписом Пилипа Орлика та печаткою Війська Запорозького

На початку 1711 р. хан із сорокатисячною ордою та двома тисячами запорожців вирушив на Слобожанщину, але його похід був невдалим, і хан із дванадцятьма тисячами бранців повернувся до Криму. Військо на чолі з Пилипом Орликом рушило на Правобережжя і здобуло Немирів, Брацлав, Вінницю. Коли під Білою Церквою стало відомо про наближення московських військ, союзники залишили гетьмана. Тож Орлик, розуміючи, що самотужки не переможе царської армії, мусив повернутися до Бендер. Після невдалого походу гетьмана на Правобережжя царський уряд аж до 1714 р. зганяв тамтешнє населення на Лівобережжя, аби позбавити Орлика будь-якої підтримки.

Улітку 1711 р. Петро I розпочав військову кампанію проти Османської імперії, зазнав поразки і за умовами **Прутського мирного договору 1711 р.** повернувся під владу султана Азов та зобов'язувався не втручатися у справи Речі Посполитої.

Окремий пункт цього договору стосувався українських земель, від яких Московія мала відмовитися і повернути під протекторат Кримського ханства й Османської імперії. Проте його сформулювали дуже нечітко, тож було незрозуміло, чи мова йде про Запорозжя, Правобережжя, чи про всю Гетьманщину.

Наприкінці 1711 р. Османська імперія висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського миру. Цар відмовився. Однак під час переговорів було досягнуто компромісу: московити відмовилися від Правобережжя (окрім Києва з околицями) і західної частини Запорозжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а османи визнали за царем решту запорозьких земель та Лівобережну Україну. Ці домовленості стали тяжким ударом для Орлика та його сподвижників. Адже Україна знову була розділена. Влада ж Орлика над Правобережною Україною, отримана згідно із султанським указом, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Османською імперією

та Річчю Посполитою було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за королем. У 1714 р. Орлик виїхав із Бендер у подорож до Європи, де намагався знайти союзників для подальшої боротьби. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

1. Визначте найважливіші риси внутрішньої політики Івана Мазепи.
2. Охарактеризуйте наслідки Північної війни для українських земель.
3. Чому наміри Пилипа Орлика звільнити Україну зазнали поразки?
4. Якою була політика Петра I щодо України?
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Складіть схему, яка б дозволила охарактеризувати найважливіші події Північної війни на українських теренах.
- 2 Складіть історичний портрет Івана Мазепи, Костя Гордієнка чи Пилипа Орлика (на вибір).

§ 25. Церковне життя. Освіта

Як поставилася Православна церква до домовленостей між московським царем і Богданом Хмельницьким?

Царський уряд прагнув підпорядкувати Православну церкву в Україні владі Московського патріарха. Це б дало додаткову змогу контролювати Гетьманщину, адже церква мала значний вплив на світогляд тогочасного населення. Українське духовенство не сприймало політики Московії, розуміючи, що його статус і можливості буде суттєво обмежено.

Негативно вплинула на становище Православної церкви і боротьба за владу між козацькою старшиною. Так, наприклад, у 1663–1664 рр. митрополитом Київським було обрано Йосифа Тукальського-Нелюбовича, хоча гетьман Павло Тетеря підтримував іншого кандидата — єпископа Антонія Винницького. А от польський король затвердив обох кандидатів. Та у Лівобережній Україні на митрополичий престол претендував ще один церковний діяч — єпископ Мефодій (Филимонович).

Невідомий художник.
Йосиф Тукальський-
Нелюбович. Гравюра. 1843

Оскільки Йосиф Тукальський-Нелюбович виступав проти втручання польського уряду в українські церковні справи, його на два роки ув'язнили. Однак така принциповість Тукальського-Нелюбовича сприяла зростанню його авторитету серед православного духовенства, козацтва та старшини. Незважаючи на поділ Гетьманщини на Лівобережну й Правобережну, Тукальський продовжував бути митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі. Він переважно самостійно вирішував важливі питання церковного життя. До того ж підтримував політичний курс Петра Дорошенка.

Чому влада Речі Посполитої негативно ставилася до самостійницької позиції митрополита?

Перехід Київської митрополії до Московського патріархату

Після смерті Йосифа Тукальського-Нелюбовича в 1675 р. Москва активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію. Рік за роком царський уряд знищував в Україні церковну незалежність, скасовував будь-яку виборність, підпорядковував собі всі єпархії. Самочинно висвятив на Київського митрополита луцького єпископа Гедеона (Святополка-Четвертинського).

Гедеон був сватом тодішнього гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича. У 1684 р., рятуючись від поляків, він емігрував з Волині на Лівобережжя. Самойлович, який власним коштом збудував кілька десят церков і монастирів, хотів бачити митрополитом наближену до себе людину, до того ж лояльну до Москви.

Московський уряд звернувся із проханням до константинопольського патріарха Якова дозволити Московській патріархії висвячувати на київських митрополитів. Івана Самойловича змусили провести вибори Київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви. Тож уже в липні 1685 р. було скликано собор, який і обрав митрополитом Київським луцького єпископа Гедеона. У грудні 1685 р.

у Москві Гедеон отримав дозвіл на митрополію і титул митрополита Київського, Галицького і Малої Росії, а традиційну частину титулу київських митрополитів «і всієї Русі» було вилучено. Водночас московські дипломати намагалися врегулювати це непросте питання в Константинополі (нині — Стамбул, Туреччина). Представники Московії переконали великого візира Османської імперії вплинути на константинопольського патріарха Діонісія. Так Московське царство у **1686 р.** домоглося згоди на **передачу Київської митрополії Московському патріархату.**

Київська митрополія увійшла до Московського патріархату на широких автономних правах, однак поступово перетворилася на провінційну єпархію. Намагання ж повернути їй статус Київської митрополії тривалий час були марними. Відновити Київську митрополію вдалося лише 6 січня 2019 р. Із плином часу ставропігійні Києво-Межигірський монастир та Києво-Печерська лавра, які підкорялися напряму Вселенському патріарху, потрапили під контроль Московської церкви.

Велика кількість талановитих випускників Києво-Могилянського колегіуму мала служити на інших землях Московського царства.

Серед них — **Феофан Прокопович**, визначний церковний діяч епохи бароко, богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Києво-Могилянського колегіуму протягом 1710–1716 рр. Він був головним ідеологом московського царя Петра I. Саме Феофан Прокопович — автор теорії модернізації Російської імперії у дусі освіченого абсолютизму і реформування церкви, що підпорядковувалася б владі самодержця.

Сучасником і сподвижником Феофана Прокоповича був випускник Києво-Могилянського колегіуму, видатний церковний

Невідомий художник.
Митрополит Гедеон. 1690

Невідомий художник.
Феофан Прокопович. XVIII ст.

Невідомий художник.
Стефан Яворський. XVIII ст.

діяч, літератор і філософ **Стефан Яворський**. Як і Прокопович, за розпорядженням Петра I він переїхав до Росії, де був призначений митрополитом Рязанським і Муромським. Згодом Яворський став президентом **Священного синоду** (вищий орган управління Російською православною церквою). Він виступав за розмежування світської і духовної влади, ставав на захист автономії Церкви, сталості її традицій і обрядів. Як перший протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії сприяв реорганізації навчального процесу цього закладу на кшталт західноєвропейських університетів та Києво-Могилянського колегіуму, запрошуючи київських випускників на викладацьку роботу до Москви.

Розвиток освіти

Розгляньте зображення на с. 161. Поміркуйте, що у зовнішньому вигляді тогочасних навчальних закладів свідчить про значний вплив церкви на освіту.

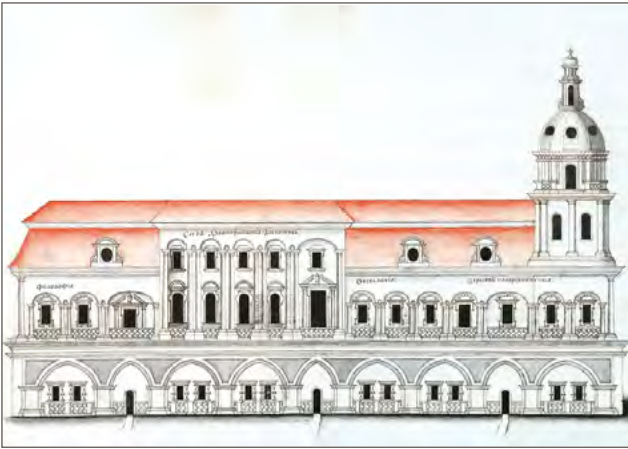
Попри несприятливі соціально-політичні умови освіта на українських теренах у другій половині XVI — на початку XVIII ст. зберігала доволі високий рівень розвитку. Нижчою ланкою в її системі були початкові школи. Деякі полки мали школи і в містах, і в селах. Початкові школи утримувала місцева громада, тобто усе доросле населення парафії, а отже, такі школи були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Але там питанням розвитку освіти традиційно опікувалися братства.

Прочитайте свідчення архідиякона, письменника та мандрівника Павла Алеппського, який протягом 1654–1656 рр. двічі побував у Гетьманщині. Як оцінював представник духовенства рівень розвитку освіти на тогочасних українських теренах?

«Починаючи з цього міста [Рашкова], і по всій землі руській ми помітили прекрасну рису, що викликала наше здивування: всі вони,

Й. Шедель. Проект надбудови старого академічного корпусу Києво-Могилянського колегіуму. 1731

Чернігівський колегіум.
Сучасне фото

за винятком небагатьох, навіть більшість жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи. В землі козаків усі діти уміють читати, навіть сироти». Він же у 1656 р. зазначав: «У козацькому краї в кожному місті та кожному селі побудовані дома для бідних та сиріт... Священники навчають сиріт і не дозволяють, щоб вони тинялися по вулицях...»

Важливу роль у розвитку освіти Гетьманщини відігравали колегіуми, які були засновані в Чернігові (1700), Харкові (1727) та Переяславі (1738). Ці навчальні заклади готували церковних служителів, державних службовців та вчителів початкової школи. У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, піітику, риторику, філософію, богослів'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський. Львівська єзуїтська колегія тривалий час клопотала перед королем про отримання статусу вищої школи. І 20 січня 1661 р. Ян II Казимир підписав диплом, який надавав колегії «гідність академії і титул університету» із правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін, присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. (Саме цю дату вважають роком заснування Львівського університету.) Проте ця процедура

не була погоджена з усіма королівськими інституціями, тож сенат не підтвердив рішення короля.

Чому влада Речі Посполитої не підтримувала ідею заснування університету у Львові?

Зауважте, що Києво-Могилянський колегіум, який 1701 р. грамотою Петра I одержав статус і права академії, залишався єдиним закладом вищої освіти. У його стінах було вироблено чітку систему організації навчання, розраховану на дванадцять років, яка не поступалася за змістом навчальному процесу європейських університетів.

Навчання у Києво-Могилянському колегіумі мало переважно загальноосвітній характер: тут викладали математику, медицину, астрономію, вивчали архітектуру, живопис. Вступ до колегіуму був відкритим для представників усіх верств суспільства. Багато його випускників стало видатними діячами науки і літератури. Тут навчалися вихідці з Молдавського князівства, Греції, Болгарії, Чорногорії, Сербії та інших країн. Академію закінчили видатні церковні ієрархи, письменники, вчені й політичні діячі.

1. Охарактеризуйте становище Православної церкви у другій половині XVII ст.
2. Яку роль у церковному житті відігравала козацька старшина?
3. Визначте найважливіші особливості розвитку освіти в Гетьманщині у другій половині XVII ст.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Визначте наслідки підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату.
- 2 Підготуйте стисле повідомлення про видатного випускника Києво-Могилянського колегіуму. Поділіться інформацією з однокласниками і однокласниками.

§ 26. Архітектура та образотворче мистецтво

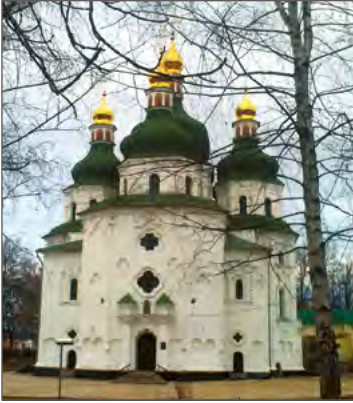

Поміркуйте, як вплинули на розвиток культури події Національно-визвольної війни та Руїни.

Архітектура

Розгляньте зображення. Які спільні риси мають обидва ранньо-барокові храми?

Собор Святого Миколая Чудотворця у Ніжині. 1658.
Сучасний вигляд

Церква Святого Пророка Іллі в Суботіві.
1651–1656. Сучасний вигляд

Загалом Хмельниччина та формування козацької держави сприяли розвитку української культури. Але постійні війни, які тривали на українських теренах майже шістьдесят років, призводили до масового знищення культурних цінностей, стримували важливі культурні процеси.

Художня культура цієї доби увійшла до історії під назвою **бароко**.

Бароко (від італ. — химерний) — художній стиль у європейському мистецтві, що характеризується декоративною пишністю, динамічними складними формами, живописністю, контрастами світла й тіні. Він прийшов на зміну стилю Відродження (Ренесанс) наприкінці XVI ст. і розвивався до середини XVIII ст.

Якщо на західноукраїнські землі більше впливали європейські тенденції, то в Гетьманщині та на Слобожанщині сформувався своєрідний стиль, який називають українським або **козацьким бароко**.

В архітектурі козацького бароко поєдналися примхливий вигляд ордерів, рясні ліплені прикраси і традиції народної дерев'яної архітектури: тридільна та п'ятидільна планувальна структура церков, характерні пірамідальні силуети завершень.

Бароко на українських землях пройшло три етапи розвитку. **Перший етап** (1650–1680-ті) — формування стилю. Будівлям цього періоду притаманне поєднання стилів, наприклад раннього бароко і пізнього Відродження, як-от у головному фасаді Бернардинського костелу у Львові (нині — церква Святого Андрія). **Другий етап** (1680-ті — 1709) — розквіт бароко за часів Івана Мазепи. Йому притаманні різноманітність архітектурних жанрів і типів споруд. **Третій етап** (1709–1750-ті) — перелом і перехід від суворої чіткості конструкцій до декоративності, більшої мальовничості й вибагливості.

Однією з небагатьох уцілілих світських будівель є будинок Чернігівської полкової канцелярії. Зовні він схожий на невеликий палац, однак має розпланування традиційної для Лівобережжя хати на дві половини — дві групи приміщень розділені просторими сінями.

Шедевром української цивільної архітектури початку XVIII ст. дослідники називають будівлю магістрату в Києві (на жаль, приміщення згоріло у 1718 р.). Найважливішими бароковими будівлями доби Гетьманщини були первісний кам'яний будинок Києво-Могилянського колегіуму, споруда Чернігівського колегіуму і палаци й урядові будинки столиці Гетьманщини — міста Батурин.

На західноукраїнських землях архітектура цього періоду розвивалася за інших умов. Тут переважали художні традиції, пов'язані з католицькою культурою. Найбільша кількість пам'яток барокової архітектури західноєвропейського зразка збереглася у Львові.

Бернардинський костел. 1600–1630.
Сучасний вигляд

Катерининська церква.
Чернігів. 1705–1710.
Сучасний вигляд

Будинок полкової канцелярії. 1690-ті.
Сучасний вигляд

Київський магістрат. Ескіз. 1697

Живопис

Живопис доби Гетьманщини зберігає церковний характер і поєднує давні традиції із західноєвропейськими стильовими впливами.

Й. Кондзелевич. Центральна частина Богородчанського іконостасу.
1698–1705. Сучасний вигляд

І. Бродлакович-Вишенський. Архістратиг Михаїл. 1666

І. Руткович. Архангел Михаїл з Жовківського іконостасу. 1722

Й. Кондзелевич. Ікона Вознесіння Христового. 1705

У середині XVII ст. художники почали підписувати свої твори. Це, зокрема, стосується майстрів зі Львівщини. Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями влас-

тине творчості, до прикладу, західноукраїнських майстрів Івана Рутковича та Йова Кондзелевича.

До речі, на іконах художники часто відображали й постаті гетьманів та старшини.

Окрім іконопису, популярним був і світський живопис, насамперед портретні зображення. Розвиток портретного малярства на теренах Лівобережжя і Наддніпрянщини можна простежити від останньої третини XVII ст.

У станковому малярстві Гетьманщини дедалі помітнішу роль відігравав світський, так званий **сарматський стиль** (портрети шляхтичів) та іконографічно до нього близький **киторський портрет** козацької старшини. Окрему групу становлять жіночі портрети.

Невідомий художник.
Чернігівський полковник
Василь Дунін-Борковський.
Кін. XVII — поч. XVIII ст.

Китор — особа, на кошти якої збудовано або заново убрано православний храм чи монастир.

Розгляньте портрети на с. 166, 167. Які спільні й відмінні риси у зображенні козацької старшини та жіноцтва ви помітили?

Невідомий художник.
Лубенський полковник
Григорій Гамалія. XVII ст.

Невідомий художник. Матір Івана
Мазепи Марія Мазепа (Марія
Магдалина). Кін. XVII — поч. XVIII ст.

Невідомий художник. Дружина
Івана Виговського Олена
Виговська. Кін. XVII — поч. XVIII ст.

Невідомий художник.
Дружина полковника Палія
Феодосія Палій із дітьми. 1686

Л. Тарасевич.

Успенський собор Києво-Печерської лаври. XVIII ст.

І. Щирський.

Тріумфальне знамено. 1698

Схожий до малярського процес відбувався і у графіці, насамперед у книжковій. Із другої половини XVII ст. провідною графічною технікою стала гравюра на міді, яка поступово позбувалася площинності. Як-от в ілюстративному циклі із сорока сюжетів до видання Печерського патерика 1702 р. Леонтія Тарасевича. А у гравюрах видатного чернігівського гравера Івана Щирського химерні сплетіння рослинних орнаментів поєдналися з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко.

Видатні майстри доби бароко створили справжні шедеври мистецтва гравюри. Високий художній рівень українських стародруків став взірцем для розвитку друкарства та графіки наступних століть.

Дізнайтеся більше про мистецтво України XVII ст.

1. Назвіть ознаки бароко.
2. Визначте, де збереглися найважливіші барокові будівлі.

3. Хто з козацької старшини був фундатором визначних пам'яток у стилі козацького бароко?

4. Назвіть основні напрями розвитку живопису у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у групи. Створіть постер, який ілюструватиме розвиток бароко в архітектурі чи живописі. Презентуйте свою роботу в класі.
- 2 Підготуйте стисле повідомлення про розвиток барокової скульптури або музики.

Практична робота

Аналіз Гадяцької угоди

Досліджуємо історичне джерело

Гадяцький договір (Гадяцькі пакти) — українсько-польська мирна угода, підписана 16 вересня 1658 р. після довгих переговорів на козацькій раді неподалік м. Гадяч (нині — районний центр Полтавщини) між гетьманом Іваном Виговським та урядом польського короля Яна II Казимира Вази. Пакти передбачали повернення Гетьманщини під скіпетр польського короля.

Текст договору в перекладі українською мовою можна прочитати за посиланням: bit.ly/2VrU4Dj.

Прочитайте одне з положень Гадяцької угоди. Яким визначалося майбутнє Гетьманщини відповідно до нього? Чим ці умови відрізнялися від положень Люблінської унії?

«Вся річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського, та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушна, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських».

Прочитайте уривок із першого пункту документа. Поміркуйте, про що йдеться в тексті. Чому питання віри було винесено на перше місце?

«Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві

Присяга короля Яна II Казимира на договорі, підписана 10 червня 1659 р.

Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі».

На основі фрагмента угоди визначте особливості статусу козацтва, передбачені договором.

«Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч або як вельможний гетьман подасть [на реєстрі]. Затяжного війська десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполита на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівська милості і староста, ні дідичний пан і пожшптевий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не бігатимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост, державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках згідно старих звичаїв».

На думку Наталі Яковенко, «ідеї Гадяцького трактату є яскравою пам'яткою політико-правової думки свого часу, що за умов реалізації справді б мали шанс утвердити майбутнє польсько-литовсько-білорусько-української спільноти і оновити Річ Посполиту через нові форми співжиття народів». Наведіть аргументи на підтвердження чи спростування цієї тези.

Узагальнення і тематичний контроль

- 1** Розгляньте карту. Які події вона ілюструє? Складіть завдання за нею для однокласників й однокласниць.

- 2** Про які події йдеться в уривках з історичних джерел? Які наслідки вони мали для України?

1. «Я дізнався від язиків про замисли Трубецького: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табором. Тоді я спішив цієї ж ночі все моє військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було зроблено для того, щоби неприятель, дізнавшись про наш підхід, не вдарив, відступаючи, на нас з усією своєю потугою. Там [у битві під Конотопом], коли я керував військом перед самим окопом, мені трохи дісталось: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на котрому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало мундир на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння врятувала мене від загибелі».

2. «Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії [України] цієї сторони Дніпра... містам і землям і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за мирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їхньої царської величності на вічні

6. Яка теза відповідає характеристиці «Пактів й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (Бендерської Конституції)?
- А** документ був укладений як угода між козаками та турецьким султаном
- Б** взаємна угода між козаками та гетьманом, у якій обмежувалися повноваження останнього
- В** це договірні статті між Іваном Скоропадським та Петром І, які урізали права та вольності українських територій
- Г** положення документа було реалізовано під час правління Данила Апостола
7. Про кого з козацьких керівників ідеться у характеристиці: «Обіймаючи гетьманську посаду в еміграції, наполегливо шукав серед політиків європейських країн союзників у боротьбі за відновлення самостійності Української держави»?
- А** Кость Гордієнко
- Б** Павло Полуботок
- В** Данило Апостол
- Г** Пилип Орлик
8. Установіть хронологічний порядок правління гетьманів.
- А** Іван Виговський
- Б** Іван Самойлович
- В** Іван Брюховецький
- Г** Іван Мазепа
9. Установіть відповідність між назвами міждержавних договорів та їх змістом.
1. Андрусівське перемир'я
2. Бучацький мирний договір
3. Бахчисарайський мирний договір
4. «Вічний мир»
- А** Московія визнавала владу Османської імперії над землями Запорозької Січі
- Б** Османська імперія поширювала свою владу на Подільське воєводство; Південною Київщиною та Брацлавщиною опікувався Петро Дорошенко (під протекторатом султана)
- В** Московське царство закріпило за собою Лівобережну Україну із Черніговом та Стародубом, а також Запорожжя
- Г** кордон між Московським царством та Османською імперією було встановлено по Дніпру
- Д** Лівобережжя залишалося під владою Московії, Правобережжя — Речі Посполитої, Запорозька Січ переходила під спільний контроль обох держав

РОЗДІЛ 5

Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 27. Імперський наступ на автономію Гетьманщини

Кого і за яких умов за наказом Петра I було обрано гетьманом Лівобережної України у 1708 р.?

Правління Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія

Політика царату призводила до постійних чвар між полковниками і гетьманом. Особливості цього курсу яскраво охарактеризовано у листі князя Михайла Голіцина до канцлера Гаврила Головкіна: «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюсь, буде приходити з доносами». Тож Іванові Скоропадському першочергово потрібно було вирішувати внутрішні питання.

Н. Павлусенко.
Іван Скоропадський. 2013

Гетьман звернувся до царя із проханням підтвердити традиційні права та вольності, які запропонував розширити кількома пунктами. Насамперед повернути старшині право командувати козаками й усунути російських офіцерів. Відповідь Петра I була жорсткою: «Українці й так мають з ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі».

Однак це звернення викликало в царя тривогу, тож він активізував наступ на Гетьманщину. Як це відбувалося? По-перше, резиденцію перенесли з Батурина до Глухова — поближче до російського кордону. По-друге, діяльність гетьмана тепер

контролював російський резидент-наглядач. По-третє, було обмежено економічні права: важливі для розвитку торгівлі товари (прядиво, шкіри, сало, олію) можна було вивезти виключно через російські порти. По-четверте, козаків було направлено на будівництво Ладозького каналу, де вони гинули так само, як і під час військових походів, які не стосувалися інтересів Гетьманщини. Посилилися культурні обмеження: у 1720 р. сенатським указом було проголошено розпорядження «книг ніяких, окрім церковних давніх видань, не друкувати».

Справжнім ударом для Івана Скоропадського стало заснування у 1722 р. нового органу влади — **Першої Малоросійської колегії**, до складу якої входили резидент Степан Вельямінов та шість штабних офіцерів російських військ. Малоросійська колегія мала контролювати діяльність українського гетьмана та підпорядкування Гетьманщин загальноросійській системі управління. Тож її діяльність суттєво обмежувала українську автономію. Іван Скоропадський їздив протестувати до Москви, але марно. У 1722 р. гетьман помер.

Поміркуйте, які наслідки для Гетьманщини мала політика Петра I.

Реформи Павла Полуботка

Намагався змінити ситуацію енергійний і рішучий наказний гетьман Павло Полуботок. Він **реформував судочинство**: перетворив Генеральний суд на колегіальний орган, вимагав залучати до розгляду справ, крім урядовців, інших чесних і розумних осіб із позитивною в суспільстві репутацією. Полуботок боровся із хабарництвом, установив порядок оскарження судових рішень — робив усе для того, щоб посилити довіру до судових інстанцій Гетьманщини і до діяльності гетьмана загалом. Проте царат створив усі умови, щоб Перша Малоросійська колегія діяла як вищий судовий і апеляційний орган Лівобережної України.

Особливу увагу Полуботок приділяв питанням проведення гетьманських виборів і скасування підпорядкування українських земель Малоросійській колегії. Адже

О. Мордвинова.
Павло Полуботок. 2015

у 1723 р. без дозволу Малоросійської колегії не набирав чинності жоден важливий універсал. Від неї залежали і гетьманська адміністрація, і суд, і Генеральна канцелярія. Однак наміри старшини домогтися відновлення автономії Гетьманщини було придушено, а Павла Полуботка разом із найближчими товаришами ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Там у 1724 р. і завершилося життя наказного гетьмана.

Свою діяльність Малоросійська колегія припинила лише у 1727 р., коли Найвища Таємна Рада, що була опікунським органом при малолітньому імператорові Петрі II, зважаючи на перспективу наближення російсько-турецької війни, змінила політику щодо українських земель. Новим гетьманом було обрано Данила Апостола.

Данило Апостол

Новий гетьман звернувся до російського імператора з петицією про повернення Україні колишніх прав та вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав **«Рішительні пункти»**. Цей документ забороняв гетьману вести дипломатичні переговори. Право затверджувати генеральну старшину та полковників мав тільки російський імператор. Щоб посилити контроль за фінансами, було введено дві посади підскарбіїв. Попри обмеження Данилові Апостолу вдалося досягти помітних позитивних зрушень. Так, **Генеральне слідство**

про маєтності, тобто ревізія землеволодіння з метою повернення тих маєтностей, що присвоїла собі старшина, сприяло розширенню державного земельного фонду. Данило Апостол продовжив і судову реформу Полуботка, а також заснував скарбницю, тож зросли надходження до казни. До того ж під владу гетьмана було повернуто Київ; помітно зменшилося переселення селян на Правобережжя і, навпаки, зріс потік тих, хто повертався на Лівобережжя.

Данило Апостол домігся поживавлення української торгівлі. Завдяки його наполегливості було скасовано чимало обмежень,

О. Мордвинова.
Данило Апостол. 2015

запроваджених Петром I. Так, наприклад, українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки, знову було налагоджено торговельні зв'язки із Кримом.

Які фактори зовнішньої і внутрішньої політики дали змогу Данилові Апостолу стабілізувати ситуацію в Гетьманщині?

Після смерті Данила Апостола в Російській імперії вирішили не дозволяти більше козакам обирати нового гетьмана. Уся влада перейшла до тимчасового державного органу — **Правління гетьманського уряду**. До нього входило шість осіб: троє росіян та троє українців. Очолив Правління Олексій Шаховський, який діяв відповідно до наказу: «Недрімаючим оком спостерігати за вчинками тамтешнього малоросійського народу». Відповідно, російські чиновники втручалися у всі сфери суспільного життя, сприяли русифікації українського населення, здійсненню терору Таємною канцелярією.

Таємна канцелярія — орган політичного розшуку і суду в Росії у XVIII ст.

Окрім усього зазначеного, виснажувала Україну російсько-турецька війна 1735–1739 рр., бо саме Гетьманщина забезпечувала ліву частку матеріальних та людських ресурсів. Військові втрати, нескінченні мобілізації селянства, вилучення продовольства завдавали величезних збитків. Так російський імперський уряд продовжував наступ на автономію України.

1. Визначте досягнення і прорахунки правління Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола.
2. Назвіть спільні риси діяльності Першої Малоросійської колегії та Правління гетьманського уряду.
3. Які особливості розвитку Російської імперії впливали на її політику щодо українських земель?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Порівняйте політику гетьманів Івана Скоропадського, Петра Полуботка і Данила Апостола — визначте спільні та відмінні риси.
- 2 Знайдіть у додаткових джерелах легенди про Павла Полуботка. Обговоріть у групах причини появи цих легенд.

§ 28. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні

О. Антропов.
Портрет імператриці
Єлизавети Петрівни. Бл. 1750

Невідомий художник.
Олексій Розумовський. XVIII ст.

Період 1750–1764 рр. називають часом тимчасового уповільнення процесу російської експансії, оскільки у 1750 р. українські землі отримали надію на відродження колишніх вольностей. Чому так сталося? Дехто зважає на романтичну історію взаємин російської імператриці Єлизавети Петрівни та графа Олексія Розумовського, у минулому — сина козака із с. Лемеші на Чернігівщині.

У 1744 р. імператриця відвідала батьківщину графа Розумовського. Козаки вирішили скористатися нагодою і звернулися до Єлизавети Петрівни із проханням відновити давні вольності, зокрема й гетьманство. Імператриця прихильно поставилася до прохання старшини. А гетьманом мав стати брат Олексія Розумовського — Кирило, який тоді навчався за кордоном.

Становище Гетьманщини після рішення імператриці обрати гетьманом Розумовського дещо поліпшилося: її землі було звільнено від армійських постів та ліквідовано торговельні обмеження. За активної участі Розумовського у 1743 р. відновлено Київську митрополію, яку з 1722 р. було перетворено на архієпископію. А на початку березня 1750 р. у Глухові двадцятидворічного **Кирила Розумовського було заочно обрано**, а фактично призначено **гетьманом**. У липні 1750 р. новий гетьман прибув до Глухова, де його зустрічали духовенство, майже вся старшина і кілька тисяч козаків.

Як ви вважаєте, чи дійсно романтичні почуття були причиною важливих політичних змін?

Кирило Розумовський

Російський уряд уповільнив, але не припинив свого наступу на українську автономію. Як і раніше, гетьману було заборонено листуватися з іноземними державами. Деякий час Розумовський без погодження з Петербургом призначав полковників. Тому з'явилися додаткові обмеження:

- було ліквідовано митний кордон між Гетьманщиною та Росією;
- у 1761 р. Київ перейшов під пряме імперське правління;
- у 1754 р. гетьману наказано подавати фінансові звіти російському уряду про прибутки та витрати Гетьманщини.

Історик Орест Субтельний слушно зауважив, що «за Розумовського Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії». Виявилося, що гетьман мав власне бачення розвитку України. Так, він провів **судову реформу**, унаслідок якої Гетьманщину поділено на двадцять повітів, кожен з яких мав власний суд. Як і його попередники, Розумовський підтримував старшину і в 1760–1761 рр. заборонив вільним селянам переходити з одного володіння до іншого без письмової згоди пана. З ініціативи Кирила Розумовського було проведено **модернізацію війська**: удосконалено артилерію, введено уніфіковані озброєння та форму.

Гетьман планував відкрити в Батурині університет. Однак прихід до влади російської імператриці Катерини II змінив ситуацію на гірше. Спроба домогтися визнання спадковості гетьманства для свого роду закінчилася для Кирила Розумовського втратою булави.

Л. Токке. Кирило Розумовський з гетьманською булавою. 1758

Ліквідація гетьманства в Україні

Протягом 1764–1783 рр. Україна остаточно втратила автономію. Катерина II отримала «Записки про непорядки в Малоросії, які йдуть нині від зловживань правами й звичаями, підтвердженими в грамотах», які склав секретар імператриці, колишній вихователь

Невідомий художник.
Катерина II. 1780-ті

Розумовського — Григорій Теплов. Він виступав передусім проти старшини, надуживання якої, на думку секретаря, «процвітають через недосконалість малоросійських прав, особливо через Литовський статут, положення якого для республіканського правління введені та непристойні для малоросійського народу, який перебуває під самодержавною владою».

Які норми Литовських статутів надавали політичні права шляхті?

Катерина II діяла рішуче. Кирило Розумовський знав, що опиратися волі імператриці небезпечно, тому він добровільно зрікся гетьманства. Царським маніфестом і сенатським указом у листопаді **1764 р.** Розумовський був усунутий від гетьманства, а **саму посаду гетьмана було скасовано**. Управління Гетьманщиною перейшло до новоствореної **Другої Малоросійської колегії**.

До складу Колегії увійшло четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини, а президентом і одночасно генерал-губернатором краю було призначено графа Петра Рум'янцева.

Невідомий художник.
Петро Рум'янцев. XVIII ст.

Прочитайте уривок із таємної настанови Катерини II Петру Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором у 1764 р. Якою була основна мета проведення ревізії господарського життя Гетьманщини у 1765–1767 рр.?

«Поряд з іншими виправленнями необхідно під будь-якою назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю, та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. Із цього всього ви самі можете зробити висновки, як потрібно для цього, і цілком певна

відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні...»

Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію. Суть цієї політики виражена короткою фразою імператриці Катерини: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу».

Улітку **1765 р.** Катерина II підписала маніфест про **скасування козацького устрою** у Слобідській Україні. Відтак Слобожанщина перетворилася на Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові. Її територія поділялася на п'ять провінцій: Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську. Головним органом управління стала Губернська канцелярія. Козацькі полки стали гусарськими. Старшини отримали російські військові чини, а козаки перетворилися на «військових обивателів».

У **1775 р.** було **знищено Запорозьку Січ**, у 1781 р. — ліквідовано полкову систему в Гетьманщині, натомість утворено намісництво за російським зразком. У **1783 р.** було **юридично оформлено кріпацтво**, крім того, на селян Лівобережжя і Слобожанщини поширювалися загальноросійські закони. Намагаючись уніфікувати статус державної еліти, Катерина II у 1785 р. видала «Жалувану грамоту дворянству», згідно з якою українську знать за умови підтвердження походження було звільнено від військової служби та урівняно у правах із російським дворянством. Унаслідок цих дій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Отже, тотальний наступ російського самодержавства на Україну XVIII ст. характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей. Імперська влада цілеспрямовано посилювала централізацію та русифікацію, значних зусиль докладала для заохочення чвар між старшиною та гетьманом, а урядовці підбурювали селян проти старшини.

1. Визначте основні риси політики Кирила Розумовського.
2. Охарактеризуйте політику Катерини II щодо українських земель.
3. Назвіть основні заходи імперського уряду, спрямовані на ліквідацію гетьманства і козацького устрою в Україні.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у групи. Створіть інфографіку на тему «Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні».
- 2 Стисло охарактеризуйте політику Петра Рум'янцева щодо українських територій та наслідки його діяльності. Скористайтеся додатковими ресурсами для пошуку інформації.

§ 29. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі

Якою була доля Січі під час Північної війни?

Нова (Підпільненська) Січ

Катерина II у 1768 р. розпочала наступ Російської імперії на мусульманський Південь. Продовженням її політики стали російсько-турецькі війни 1768–1774 рр. і 1787–1791 рр., метою яких було загарбання території Кримського ханства та степових ногайців. Колись грізний південний сусід уже не був таким небезпечним, як його змальовувала імперська пропаганда. Відповідно до перепису 1740 р. тут налічувалося сорок вісім адміністративно-судових округів (кадаликів), що охоплювали дев'ять міст, і тисяча триста дев'яносто дев'ять сіл. До того ж ногайці у другій половині XVIII ст. вже вели напівосілий спосіб життя — займалися землеробством і скотарством.

Російська імперія претендувала не тільки на економічно вигідний вихід до Чорного й Азовського морів. Вона планувала поширити свій вплив на всі народи.

Ці грандіозні плани вимагали потужних ресурсів. Українські землі були зручним плацдармом і джерелом постачання війська продовольством, фуражем, транспортними засобами. Але ослаблення ворога та конфлікт між імперською кріпосною землеробською системою і використанням вільнонайманої праці вирішили долю Запорозької Січі.

Розгляньте зображення на ст. 183. Які його деталі вказують на те, що це корогва, подарована імператрицею Анною Іоанівною козакам?

Корогва Нової Січі

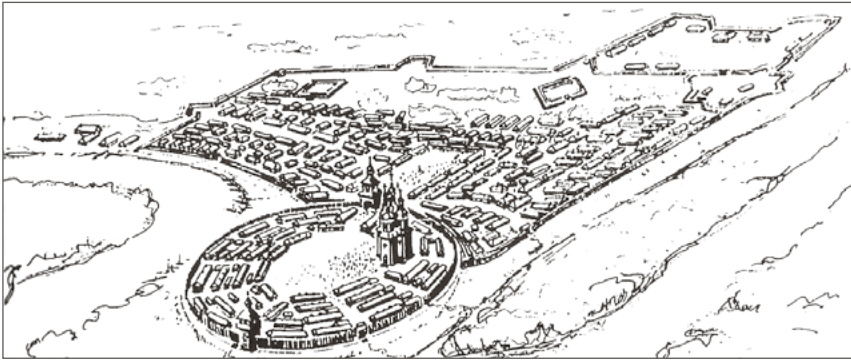
Після знищення Чортомлицької Січі у 1709 р. запорожці, яким пощастило врятуватися, спершу осіли на берегах річки Кам'янка, а у 1711 р. переселилися на територію Кримського ханства, заклавши Січ в Олешках (нині — місто в Херсонській області). Але умови життя там були складними: кордон відрізав їх від ринків збуту важливих товарів — солі, риби та худоби. До того ж треба було платити побори і навіть виконувати земляні роботи з укріплення Перекопської лінії. Мало-помалу козаки поодинці поверталися на рідні землі. Урешті проросійськи налаштована частина запорожців домоглася від імператриці Анни Іоанівни дозволу на повернення. У березні 1734 р. вони заклали Нову Січ на півострові, утворюваному річками Підпільною і Дніпром.

Нову Січ було поділено на **паланки**. Спочатку існувало п'ять, згодом вісім паланок. Кальміуську, Орільську, Протовчанську, Самарську паланки було розташовано на лівому березі Дніпра; Бугогардівську, Інгульську й Кодацьку — на правому; Прогноїнську — у гирлі Дніпра.

Паланка — адміністративно-територіальна одиниця у період існування Нової Січі, у центрі якої була власне паланка — слобода з невеликим укріпленням і козацькою залогою.

В. Ленченко. Нова Січ. Реконструкція. 1972

Хліб із запорозьких зимівників вивозили до Криму. Наскільки потрібні були для кримських та інших татар економічні зв'язки із Запорожжям, свідчить лист правителя Єдисанської орди від 1770 р. на ім'я Запорозького Коша, у якому зазначено: «Просимо по дружбі: в теперішніх умовах маємо гостру потребу у хлібі та інших харчах».

На Січ прибували великі групи українських та іноземних купців. Звідси вивозили хліб, сіль, рибу, олію, тютюн, вовну, шкури. Східні крамарі привозили на Січ шовкові тканини, коштовну зброю, вина, рис, сливи, виноград, родзинки, інжир, мигдаль, лимони, горіхи.

Прочитайте характеристику міст Нової Січі історика Михайла Слабченка. Які зміни, на думку дослідника, відбулися на Запорожжі?

«...і містечка переорганізувались на новий кшталт, хоч зовнішній вигляд їхній наче мало змінився: в них ще вештали запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші».

Російський уряд продовжував обмежувати козацьку автономію. Так, у 1739 р. запорозьке військо було підпорядковано київському генерал-губернатору й мало виконувати його накази. Згодом Січ підпорядкували гетьману Кирилові Розумовському. Імперські чиновники та гетьманська адміністрація постійно втручалися у внутрішні справи Війська Запорозького Низового. До того ж у 1740–1760-х роках почалося заселення північних та північно-західних околиць Запорожжя військовими поселенцями, зокрема вихідцями з Балкан.

Знайдіть на карті на с. 184 території Нової Сербії. Чому імперський уряд виділив колоністам землі на території Війська Запорозького?

Ліквідація Запорозької Січі

Прочитайте уривок із праці історика Дмитра Яворницького. Поміркуйте, навіщо імперська влада підтримувала потік колоністів на південь України.

«Приводом до знищення Запорозької Січі стали нескінченні скарги Катерині II на запорожців з боку іноземних вихідців, які викликані були до Росії ще за царювання Єлизавети Петрівни і своїми поселеннями зайняли східні і західні краї запорозьких вольностей, заснувавши на заході Єлисаветград, на сході — Луганськ. То були болгари, румуни, угорці, серби, відомі під загальним найменуванням новосербів і слов'яносербів. Вони здавлювали запорожців з двох сторін, як здавлює людину величезного розміру гадина своїми кільцями. Неточні розмежування земельних кордонів між прибульцями і запорожцями викликали часто суперечки, що переходили в бійки, і навіть вбивства з одного і з іншого боку. Обереігаючи свої вільності від загарбників, запорожці посилали до столиці скарги за скаргами. Але де ж їм, малим людям, було боротися з такими великими людьми, як Хорвати, Милорадовичі, Депрерадовичі, Шевичі та інші, які, перейшовши з закордону у Росію, швидко отримували і землю, і високі чини та мали доступ до самого царського престолу. У столиці запорожців трактували як диких людей, грабіжників, вбивць, які повинні підлягати політичній карі».

Причини знищення Нової Січі

Після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Січ втратила значення прикордонного форпосту Російської імперії

Розвиток товарного господарства і вільнонайманої праці суперечив економічному укладу Російської імперії

На думку Михайла Грушевського, російський уряд не хотів «терпіти таке гніздо вільного духу, як автономна січова громада — хоч як вона поскромніла і похилилася в порівнянні з Січчю Гордієнка!»

Відсутність кріпацтва та демократичний устрій Нової Січі

Причини знищення Нової Січі

Запорозька старшина на початку 1775 р. відрядила до столиці Російської імперії — Петербурга делегацію, яка мала переконати російський уряд реорганізувати запорозьке козацтво. Але цей проєкт прийшов надто пізно. Уряд вже мав свій план щодо запорожців, про що майбутній гетьман **Чорноморського козацтва** князь Григорій Потьомкін відверто заявив старшині Антону Головатому: «Не можна вам залишатися. Ви дуже розігралися і ні в якому вигляді не можете вже приносити користь».

У червні 1775 р., повертаючись із російсько-турецької війни, генерал Петро Текелій із великими збройними силами оточив січову фортецю і оголосив запорожцям, що **волею імператриці Катерини II Січ буде ліквідовано**. Перевага царської армії була настільки очевидною, що оточені здалися без бою. Дослідники зауважують, що частина козацтва тієї ж ночі зуміла на човнах вийти з оточення, спустившись Дніпром до ханських володінь, а звідти — до Дунаю, під протекцію Османської імперії.

Січові укріплення і всі споруди на території фортеці було знищено, архів і військову скарбницю вивезено, старшину заарештовано. За вироком Катерини II кошового суддю Павла Головатого та військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру. Останнього кошового отамана вісімдесятип'ятилітнього Петра Калнишевського ув'язнили в одиночній келії Соловецького монастиря, де він просидів до 1801 р., аж доки його не звільнив наступний російський імператор — Олександр I. Однак останній січовий отаман не повернувся в Україну, а залишився у Соловецькому монастирі, де прожив до 112 років.

У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, багато старшин зазнали переслідувань.

Н. Павлусенко.
Петро Калнишевський. 2013

У подальшому влада Російської імперії прагнула виробити нові форми організації козацького населення, на що вказують численні реорганізації козацьких частин.

Наслідки російсько-турецьких воєн

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. стала черговим випробуванням для України. Імперський уряд традиційно перекинув на найближчі до кордону з Османською імперією регіони тягар забезпечення діючої армії. Так, значну частину російської армії становили українці, зокрема запорожці. Тисячі людей було залучено до розбудови інфраструктури армії — обслуговували транспорт, будували укріплення, мости та переправи.

Війна завершилася підписанням **Кючук-Кайнарджийського мирного договору**, згідно з яким Російська імперія включила до свого складу східну частину Керченського півострова разом із фортецями Керч і Єнікале, а також Азов із навколишніми землями, територію між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря) разом із фортецею Кінбурн, що стояла на Кінбурнській косі (нині — Очаківський район Миколаївської області).

Знайдіть зазначені землі на відповідній карті в історичному атласі. Які переваги отримала Російська імперія завдяки розширенню території?

За умовами Кючук-Кайнарджийського миру Росія одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі, а Кримське ханство — незалежність від Османської імперії (фактично ж воно опинилося в залежності від Російської імперії). Уже в 1783 р. Катерина II видала маніфест «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу». Останній кримський хан Шагін-Герей під тиском російських урядовців зрікся престолу — і Кримське ханство було анексовано Російською імперією.

Проте імперський уряд на цьому не зупинився. Вже у 1787 р. розпочалася нова російсько-турецька війна, у якій російське командування використовувало колишніх запорожців, об'єднаних у **Військо вірних козаків**. Особливо відзначилися козацькі формування під час штурму Очакова, Березані, Кінбурна та Ізмаїла.

М. Іванов. Штурм Ізмаїла. Кін. XVIII ст.

За умовами Ясського мирного договору між Російською та Османською імперіями **1791 р.** Росія приєднала території між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків, а Османська імперія остаточно визнала втрату Криму. Так усе **Причорномор'я, Приазов'я і Кримський півострів** опинилися у складі **Російської імперії**.

Які цілі імперської влади було реалізовано під час російсько-турецьких воєн?

Останні десятиліття XVIII ст. були часом інтенсивної колонізації півдня України й появи нових міст. Так, на місці фортеці, закладеної в середині століття, виникло місто Єлисаветград (нині — Кропивницький), у 70-х роках почалася розбудова Олександрівська (нині — Запоріжжя) та Катеринослава (нині — Дніпро). Протягом 1770–1790 рр. на узбережжі Чорного й Азовського морів постали міста-порти Херсон, Миколаїв, Одеса, Маріуполь. Наслідком територіальних приєднань до Російської імперії стало прискорення заселення цих земель. Основний потік переселенців на південь України — це українські селяни із Правобережжя та Лівобережжя, а також Слобідської України. І вже наприкінці XVIII ст. у Катеринославській губернії мешкало 80–85% українців, а в Херсонській — 91%.

На необжиті землеробами території уряд закликав селитися іноземних колоністів: сербів, молдован, греків і болгар. Масове переселення німців почалося після знищення Запорозької Січі 1775 р. А у 1789–1790 рр. на запорозьких землях поселили протестантську громаду менонітів із Німеччини й Голландії. А от греків та вірмен, які сотні років жили в Криму, у 1778 р. російський полководець Олександр Суворов за кілька тижнів насильно виселив із Криму до Південної України — на береги Азовського моря, де багато їхніх нащадків мешкає і нині.

1. Визначте основну причину відновлення Січі на землях Російської імперії.
2. Охарактеризуйте економічний розвиток Нової (Підпільненської) Січі.
3. Що спричинило остаточну ліквідацію Запорозької Січі імперським урядом?
4. Назвіть основні територіальні приєднання Російської імперії кінця XVIII ст.
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у групи і створіть схему чи інфографіку за темою на вибір: «Особливості Нової (Підпільненської) Січі», «Експансія Російської імперії на південь», «Колонізація Південної України». Обговоріть результати роботи в класі.
- 2 Підготуйте стислу біографічну довідку про Петра Калнишевського.

§ 30. Правобережна і Західна Україна в другій половині XVIII ст.

Як склалася доля Правобережної України на початку XVIII ст.?

Гайдамацький рух. Коліївщина

Ще Іван Мазепа намагався скористатися наказом Петра I придушити повстання Семена Палія, щоб об'єднати Лівобережну і Правобережну Гетьманщину. Але після його поразки та поразки його наступника Пилипа Орлика згідно з міжнародними договорами 1711–1714 рр. Правобережжя остаточно було визнано територією Речі Посполитої.

Відновлювалися колишні порядки, зокрема поділ українських правобережних територій на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства. Шляхтичі прагнули відродити економічне життя, тому створювали у своїх володіннях слободи. Селян, які там оселялися, на певний час звільняли від податків. Але поступово у шляхетських маєтках відновилися панщина та відбуття повинностей, посилювався наступ на права православних і греко-католиків. Після ліквідації козацтва в Україні не було сили, здатної вести боротьбу за поновлення прав і вольностей. Стихійними борцями проти соціально-економічних та релігійних утисків стали **гайдамаки**.

І. Бурячок. Гайдамаки під Уманню. 1922

Гайдамаки — самоназва народних повстанців у Правобережній Україні, що залишалася до кінця XVIII ст. під владою Речі Посполитої. Уперше слово «гайдамаки» згадано у писемних джерелах від 1714 р.

Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. на Волині та Західному Поділлі, але незабаром поширився на Київщину та Брацлавщину. Дослідники виділяють три хвилі розвитку руху: 1734–1738 рр., 1750 р. і 1768 р. — **Коліївщину**.

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося у **1734 р.** Приводом стала поява на Правобережжі російських військ, які разом із гетьманськими полками мали допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Місцеве селянство поширювало чутки, нібито російська імператриця Анна Іоанівна видала грамоту, у якій закликала до боротьби проти польської шляхти. Повстанці на чолі з козацьким полковником Верланом захопили Жванець, Броди, Збараж, дійшли з боями аж до околиць Кам'янця та Львова. Однак у 1738 р. російське військо втрутилося в ситуацію і за допомогою зрадника козацького сотника Сави Чалого перемогло основні загони гайдамаків. Решта повсталих або втекла до Молдавського князівства, або тимчасово припинила збройний опір.

Чому влада Російської імперії втрутилася у боротьбу з гайдамаками?

Ситуація повторилася у 1750 р., коли загони гайдамаків, очолювані отаманами Олексієм Письменним, Михайлом Сухим і Прокопом Тараном, було розбито об'єднаними польськими та російськими військами.

В. Куткін. Гайдамаки. 1963

Найбільшим виступом гайдамаків стала **Коліївщина 1768 р.** Походження назви цього повстання дискусійне. Найчастіше зустрічається в науковій і художній літературі, вона походить від слова «колій», яким в українських селах і донині називають людей, відповідальних за забиття свиней, які вміють робити це найбільш професійно і швидко.

Одним із приводів до розгортання конфлікту став активний наступ греко-католиків, очолюваних митрополитом Феліціаном Володкевичем, на права православних на півдні Київщини. Протидіяв обмеженням ігумен Мелхиседек Значко-Яворський. Саме він потрапив на прийом до Катерини II, й імператриця пообіцяла православним Речі Посполитої підтримку та заступництво. У 1768 р. польський король Станіслав Понятовський, обраний на престол завдяки підтримці Катерини II, підписав трактат про формальне зрівняння в правах із католиками вірян православної та протестантської церков.

Невідомий художник.
Максим Залізняк. Кін. XVIII ст.

Поміркуйте, чому імператриця втрутилася у внутрішні справи Речі Посполитої.

Такі дії короля спричинили вибух шляхетського невдоволення. Відтак виникли збройні союзи — **конфедерації**, які проголосили «хрестовий похід» проти православних під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Речі Посполитої з-під російського впливу. Особливо жорстоко діяли учасники Барської конфедерації (з м. Бар, що на Поділлі). Вони вбивали православних, руйнували храми на Київщині, Поділлі та Волині. Окрім того, конфедерати свавільно запроваджували вищі податки та збільшували повинності на свою користь.

Розгляньте карту. Визначте регіони поширення Коліївщини.

Навесні 1768 р. запорожець **Максим Залізняк** сформував під Чигирином повстанський загін, до якого входили запорожці та місцеве селянство. На бік

Іван Гонта. Малюнок із часопису «Київська старовина». 1882

повсталих перейшов уманський сотник **Іван Гонта** зі своїми козаками. Завдяки цьому повстанці захопили Умань — міцну фортецю, що стало тривожним сигналом для уряду.

Зростала ймовірність поширення селянських виступів за межі Речі Посполитої — на Лівобережжя. Гайдамаки, переслідуючи шляхту та євреїв, перейшли кордон і спалили турецьке місто Балта. Це викликало бурхливий протест турецького султана, кримського хана та молдавського господаря. Османська імперія загрожувала війною, до якої Російська імперія не була готова. Тож російське військо провело каральні акції проти повстанців у другій половині червня 1768 р. Підступно

схоплені Максим Залізняк та Іван Гонта зазнали жорстокого покарання: Гонту стратили, а Залізняка заслали на каторгу до Сибіру. Протягом липня — серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно Коліївщину було придушено лише навесні 1769 р.

Як ви вважаєте, чому Коліївщина зазнала поразки?

Поділи Речі Посполитої

Стратегічною метою російської імперської політики було встановлення контролю над правобережними українськими територіями. Ці плани здійснилися у результаті поділів Речі Посполитої.

Проаналізуйте таблицю. Скористайтеся відповідною картою в історичному атласі і визначте, як змінилася доля українських територій у результаті трьох поділів Речі Посполитої.

Дата	Австрія	Прусія	Росія
Перший поділ 1772 р.	Відійшли території на південь і схід від Кракова, Галичина, частково території Волинського і Подільського воєводств	Поширила свою владу на Північно-Західну Польщу і Гданськ	Отримала східні білоруські території з Полоцьком та Вітебськом

Дата	Австрія	Прусія	Росія
Другий поділ 1793 р.		Забрала західні польські території, Познань	Відійшла Правобережна Україна, центральні білоруські території, Мінськ
Третій поділ 1795 р.	Захопила Краків та Люблін із прилеглими територіями	Отримала решту польських територій, Варшаву	Приєднана Волинь, західна Білорусь, Литва

У 1795 р. Річ Посполита припинила своє існування — і нарешті об'єдналися лівобережні та правобережні українці на етнічній українській землі. Поновилися позиції в суспільстві Православної церкви, що сприяло консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя не існувало, тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінного, динамічного розвитку краю.

Західноукраїнські території у XVIII ст.

Подібно до гайдамацького руху на Правобережжі, у Галичині, на Закарпатті та Буковині діяв рух **опришків**.

Опришки — учасники збройного руху в Галичині, на Буковині та в Закарпатській Україні в XVI–XIX ст. Історики по-різному оцінюють діяльність опришків: дехто вважає їх розбійниками, інші — учасниками соціально й визвольного руху.

Найвідомішим ватажком руху опришків став **Олекса Довбуш**, загін якого діяв на Прикарпатті. Шляхта направляла проти Довбуша каральні загони, а в період найбільшого розмаху його діяльності на початку 1740-х років гетьман великий коронний Юліуш Потоцький, аби схопити Довбуша, надіслав на Прикарпаття понад двохтисячне військо. Завдяки мобільності, продуманій тактиці,

Я. Оленюк. Довбуш із побратимами. 2008

підтримці місцевих жителів ватажка загону схопити не вдавалося. У 1745 р. Олексу Довбуша смертельно поранив заможний селянин Стефан Дзвінчук, який, за переказами, просватав наречену Довбуша — Марічку.

Після поділів Речі Посполитої східногалицькі території, на яких мешкали переважно українці, та західногалицькі, більшість населення яких становили поляки, було об'єднано у **Королівство Галичини і Лодомерії** зі столицею у Львові. Найвищу владу тут мав губернатор, а згодом — намісник, яких призначав імператор. У 1786 р. до Королівства Галичини і Лодомерії було приєднано Буковину, яку в 1775 р. Османська імперія за Константинопольською конвенцією передала на «вічні часи» Австрії. Закарпаття підпорядковувалося управлінню Угорського королівства.

Наприкінці XVIII ст. на території Австрії, або, як її називали, імперії Габсбургів, було проведено низку реформ у дусі «освіченого абсолютизму».

Так, з-поміж реформ австрійської імператриці Марії-Терезії найважливішими для жителів західноукраїнських земель були **скорочення панщини** до трьох днів на тиждень і **запровадження обов'язкової шкільної освіти**. Наприклад, у 1774 р. у Відні було засновано греко-католицьку семінарію для навчання руського духовенства «Барба-реум», а згодом її було перенесено до Львова.

Особливий інтерес сина Марії-Терезії — імператора-реформатора Йосифа II викликала Галичина. На думку історика Ореста Субтельного, імператор уважав цей регіон чимось

М. ван Майтєнс.
Марія-Терезія. 1759

на зразок лабораторії, де можна було б експериментувати з різними можливостями перебудови суспільства. Йосиф II запровадив **свободу віросповідання** та зрівняв у правах католицьке та греко-католицьке духовенство. Після ліквідації ордену єзуїтів було закрито єзуїтську академію у Львові, натомість **у 1784 р. відкрито Львівський університет**. У **1780–1782 рр.** імператор **скасував особисту залежність селян від землевласника**, зробив спробу скасувати панщину й замінити її чиншем — щоправда, невдалу.

Хоча наміри австрійського імператора мали прогресивний характер, багато реформ гальмували противники запровадження нової суспільно-економічної системи. Окрім того, Йосиф II вважав, що полегшення долі селянства не лише покращить їхнє власне життя, а й сприятиме економічному зростанню краю у цілому. Проте економічні проблеми Галичини були набагато глибшими, адже на відміну від Наддніпрянщини тут не було таких потужних природних ресурсів для розвитку, зокрема родючих ґрунтів чи виходу до моря. Придатні для сільського господарства землі були в руках поміщиків, а загальна бідність регіону стримувала розвиток торгівлі.

Селянам було надзвичайно важко знайти альтернативну роботу. Якщо в Західній Європі жителі сільської місцевості перебиралися до міст і поповнювали ряди робітників, то міста Галичини не потребували великої кількості робочих рук. Економічна політика австрійських монархів лише погіршувала ситуацію, адже вони розглядали українські території як джерело дешевої сільськогосподарської сировини. Влада стимулювала промисловий розвиток лише Австрії та Богемії. У Галичині ж індустріальне виробництво катастрофічно відставало від решти регіонів велетенської держави.

Поміркуйте, чому польська шляхта вороже ставилася до намірів Йосифа II модернізувати суспільний устрій.

Західноукраїнська шляхта доклала значних зусиль, аби підірвати модернізаційні плани австрійських правителів, оскільки це призводило до зменшення її впливу на місцеве життя. До того ж в опозиції до реформ перебувала Римо-католицька церква, незадоволена конфіскаціями маєтностей та зменшенням ролі в освітній сфері.

Наштовхнувшись на суттєвий опір, Йосиф II був змушений скасувати багато своїх заходів. У подальшому Габсбурги, особливо Франц I, проводили кардинально протилежну політику. Демократичні зміни у становищі селянства було скасовано й майже відновлено кріпацтво. Діяли лише певні реформи у галузі церкви та освіти.

К. фон Залес.
Йосиф II Габсбург. 1823

1. Визначте найважливіші події розвитку Правобережної та Західної України у XVIII ст.
2. Які спільні та відмінні риси мав гайдамацький та опришківський рух?
3. Яка доля українських земель у результаті поділів Речі Посполитої?
4. Назвіть основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
5. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Підготуйте короткі тестові завдання за матеріалами параграфа. Обміняйтеся завданнями з однокласниками й однокласницями. Поміркуйте над тим, які завдання виявилися найважчими і чому.
- 2 Підготуйте стислу біографічну довідку про Максима Залізняка, Івана Гонта або Олексу Довбуша.

§ 31. Освіта і наука. Києво-Могилянська академія. Григорій Сковорода

Назвіть найважливіші події в освіті в Україні у XVI–XVII ст.

Розвиток освіти

Політика Російської, а з кінця XVIII ст. і Австрійської імперії щодо українських територій значно впливала на розвиток освіти і науки України загалом.

На території Гетьманщини, наприклад, рівень шкільної справи був доволі високим. Дослідниця Наталя Полонська-Василенко зазначала: «Початкових шкіл в Гетьманській Україні було дуже багато. У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу. Існували ці школи при церквах, навчали в них дяки. В монастирях теж були школи, в яких навчали ченців». Так, на початковому курсі, що тривав три роки, діти вчилися читанню та письму. Зауважте, що у Гетьманщині та Слобідській Україні шкіл було багато, а от на Правобережжі для українських селян початкова освіта була практично недоступна, оскільки майже всі школи перебували під контролем езуїтів.

У 1782–1786 рр. Російська імперія провела освітню реформу. Відтак із 1786 р. у губернських містах було запроваджено **головні народні училища** (чотирикласні навчальні заклади з п'ятирічним курсом навчання), а в повітових — **малі народні училища** (двокласні навчальні заклади з дворічним курсом навчання). Навчання в таких школах було безстановим і безоплатним.

Шкільна реформа 1786 р. мала на меті дати освіту першочергово міському населенню, щоб забезпечити потреби виробництва та торгівлі. Статут 1786 р. сприяв відкриттю нових шкіл у Ніжині, Новгород-Сіверському, Полтаві, Прилуках, Глухові, Охтирці, Сумах та в інших містах. Зауважте, що населення України негативно ставилося до головних і малих народних училищ, оскільки в них було заборонено навчання українською мовою. Отже, школи стали дієвим зняряддям русифікації.

Вищу освіту в сучасному розумінні надалі репрезентувала Києво-Могилянська академія. Побудована за суворими правилами дванадцятирічна програма навчання в академії користувалася таким високим авторитетом, що російські правителі заповзято вербували її викладачів і випускників, пропонуючи їм найвищі в імперії церковні та урядові місця. Однак із XVIII ст. академія переживала різні періоди своєї діяльності, а взаємини її з російськими правителями не завжди були дружніми.

До прикладу, Наталя Полонська-Василенко, описуючи діяльність академії у другій половині XVIII ст., зауважила, що після блискучих професорів часів Мазепи, якими були Стефан Яворський, Йоасаф Кроковський і особливо Феофан Прокопович, настав занепад. Тимчасове піднесення відбулося за часів імператриці Єлизавети Петрівни та гетьманування Кирила Розумовського. Так, про рівень Академії у 1740-х роках свідчать імена професорів: Юрій Кониський, Сильвестр Ласкоронський, Юрій Щербацький, Давид Ніщинський, Манасій Максимович та інших, — які, на думку дослідників, зробили б блискучу кар'єру в будь-якому європейському університеті.

Новгород-Сіверське головне народне училище (нині — Новгород-Сіверська державна гімназія ім. К. Д. Ушинського).
Фото XIX ст.

Невідомий художник.
Григорій Кониський. XVIII ст.

До речі, Григорія Кониського, українського філософа, письменника, проповідника, церковного діяча, вважають одним з імовірних авторів «Історії русів» — анонімного трактату, у якому було зауважено на історичній відмінності та протистоянні між Україною та Московією.

Варто згадати, що у 1784 р. Йосиф II підписав диплом про реформаційні зміни у Львівському університеті. Тому, крім філософського, юридичного, медичного та теологічного факультетів, до складу університету входила і гімназія. Зауважте, що за змістом програм більшість факультетів мала світський характер. Навчання в університеті відбувалося ла-

тиною, але окремі предмети викладали польською мовою.

Важливою подією стало відкриття у **1787 р.** при Львівському університеті **Українського інституту**, який готував вчителів для реальних і класичних гімназій, у яких навчалися діти українців.

Порівняйте умови навчання в Києво-Могилянській академії та Львівському університеті у XVIII ст. За потреби скористайтесь додатковими ресурсами.

Наука

Наприкінці XVIII ст. зріс інтерес до природничих наук. Навіть у приватних бібліотеках часто зберігали книжки із зоології, ботаніки, математики, медицини.

Найперше розвивалася медицина та організація медичної справи. Так, наприкінці XVIII ст. з'явилися морські шпиталі в Херсоні і Севастополі, а у 1792 р. було відкрито Київський військовий шпиталь. Формувалася мережа аптек, які діяли в Києві, Ніжині, Глухові, Умані, Львові та інших містах. Варто зазначити, що займатися дослідженнями з медицини в Україні було набагато складніше, ніж у Москві чи Санкт-Петербурзі.

Видатний учений, український лікар **Данило Самойлович** що вивчав епідеміологію, був фундатором першого в Україні наукового медичного товариства. Він першим довів можливість протичумного щеплення.

Нестор Максимович-Амбодик також розвивав медицину в Російській імперії. Він працював акушером у петербурзьких госпіталях, був професором акушерства в Повивальному інституті. Максимович-Амбодик — автор перших у Російській імперії підручників з акушерства та медичних словників. Значний внесок у розвиток медицини зробив **Єфрем Мухін** — хірург, анатом, фізіолог, гігієніст, один з основоположників учення про провідну роль головного мозку в життєдіяльності організму.

Невідомий художник.
Григорій Сковорода. XIX ст.

Філософська думка того часу розвивалася під впливом ідей гуманізму і реформації. Києво-Могилянська академія була центром становлення української науки, передусім філософської. Багато її випускників досягли значних успіхів у науці, як-от **Григорій Сковорода**, який був видатним філософом свого часу і зробив великий внесок у розвиток прогресивної гуманістичної філософської думки XVIII ст.

Сковорода намагався поширити свої ідеї серед українського народу, тому вдався до незвичного викладу філософських ідей — у віршах та байках. Сковорода уклав збірку поезій «Сад божественних пісень» та збірку байок «Байки харківські». Твори Григорія Сковороди були настільки популярними, що їх переписували вручну, пісні на його вірші співали кобзарі, а байки переказували з вуст в уста.

Дізнайся більше про Григорія Сковороду.

1. Визначте основні риси розвитку освіти в українських землях у другій половині XVIII ст.
2. Які зміни і чому сталися у діяльності Києво-Могилянської академії?
3. Поміркуйте, чому в XVIII ст. активізувався розвиток медицини.
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Об'єднайтеся у пари та створіть постер, присвячений життю і творчості Григорія Сковорода. Презентуйте свою роботу в класі.
- 2 Визначте основні досягнення і проблеми розвитку освіти в Україні у другій половині XVIII ст.

§ 32. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика

Назвіть основні характерні риси бароко.

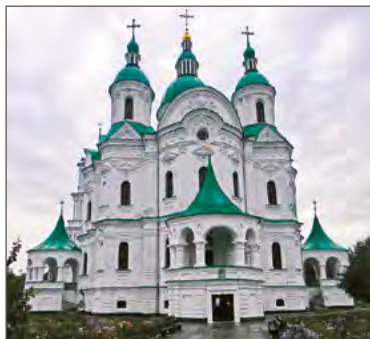
Архітектура

У XVIII ст. бароко все ще було панівним стилем в архітектурі. Розгляньмо шедеври зодчества того часу й дізнаймося про їхніх творців.

Відомі барокові споруди Києва та інших міст зведені за ідеями **Івана Григоровича-Барського**. Це і Покровська церква у Києві, і собор Різдва Богородиці у Козельці на Чернігівщині.

Справжніми перлинами українського бароко є будівлі Києво-Печерської лаври, зведені архітектором **Степаном Ковніром**. За його проектами також споруджено дзвіниці на Ближніх та Дальніх печерах, храм у Китаєві, Кловський палац та інші пам'ятки українського бароко. Справжнім шедевром є Ковнірівський корпус на території Верхньої лаври — колишнє службове монастирське приміщення.

У Києві працював ще один славетний архітектор — **Йоган-Готфрід Шедель**, німець за походженням. Тут він побудував дзвіницю Софійського собору, Брам у Заборовського, надав барокових форм будинку митрополита у Софійському монастирі. У 1731–1744 рр. Шедель звів славетну Велику дзвіницю Києво-Печерської лаври, яка на той час була найвищою спорудою не тільки в Україні, а й на теренах всієї Російської імперії.

Собор Різдва Богородиці у Козельці. 1752–1763.
Сучасний вигляд

Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври.
XVII–XVIII ст. Сучасний вигляд

Кловський палац, 1761. Фото 1901 р.

Велика лаврська дзвіниця.
1731–1745. Сучасний вигляд

Андріївська церква
у Києві. Листівка. 1912

Почаївська лавра. 1771–1791. Сучасний вигляд

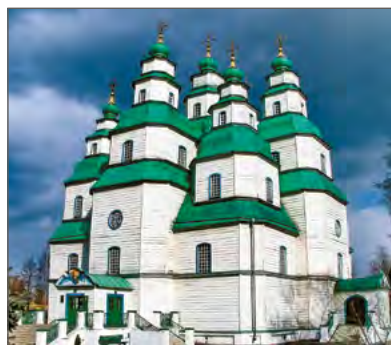

Собор Святого Юра у Львові. 1744–1762.
Сучасний вигляд

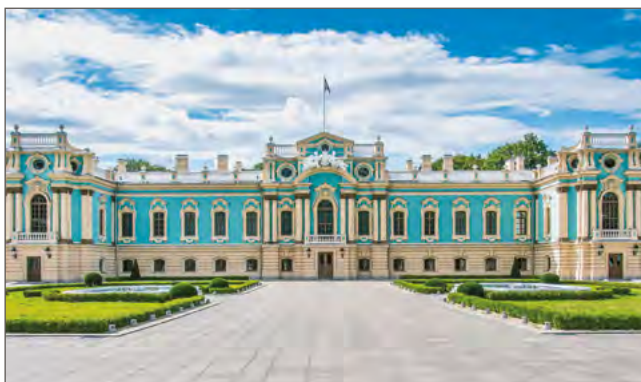

Спасо-Преображенська
церква у Сорочинцях.
1734. Сучасний вигляд

Троїцький собор
у Новомосковську. 1772–1781.
Сучасний вигляд

Маріїнський палац у Києві. 1750–1755.
Сучасний вигляд

У стилі європейського бароко зведено собор Святого Юра у Львові і ратушу в Бучачі за проєктами **Бернарда Меретина** й оздоблено скульптором **Йоганном Пінзелем**. Успенський собор в Почаєві зведено за проєктами **Готфріда Гофмана** та **Петра Полейовського**. Троїцький собор у Новомосковську, збудований **Якимом Погребняком**, — шедевр козацького бароко. Храм зведений без єдиного гвіздка.

Набував популярності із середини XVIII ст. стиль **рококо**, якому притаманні легкі, нервові, ніжні та химерні форми. Прикладом будівель у цьому стилі мистецтвознавці вважають Андріївську церкву в Києві (архітектор Бартоломео Растреллі) та собор Святого Юра у Львові.

Перлинами української культурної спадщини є Спасо-Преображенська церква в селі Великі Сорочинці. Почали її споруджувати у 1723 р. на замовлення гетьмана Данила Апостола. За деякими свідченнями будував храм Степан Ковнір.

Образотворче мистецтво

Особливими пам'ятками монументального живопису є іконостаси. Серед них грандіозністю, пишністю та багатством вирізняються іконостаси Єлецького та Троїцького соборів у Чернігові та Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях. Усі вони виконані у стилі бароко.

У другій половині XVIII ст., коли було ліквідовано козацьку автономію, українські митці переселилися до Петербурга. Саме там ушлявилися живописець **Антон Лосенко** (був ректором Петербурзької

Д. Левицький.
Дені Дідро. 1773

Іконостас собору Єлецького монастиря в Чернігові. 1668–1670. Фото поч. XX ст.

Д. Боровиковський.
Богородиця во славі.
1784

Академії мистецтв), графік **Кирило Головачевський**, портретисти **Іван Саблуков** (організатор Харківської мистецької школи), **Дмитро Левицький** (академік і професор Петербурзької Академії мистецтв) та **Володимир Боровиковський**.

Музика

Прізвище родини Розумовських у більшості асоціюється переважно з політикою, дипломатією та запорозьким військом. Однак це лише кліше. Так гетьман Кирило Розумовський сприяв перетворенню козацької столиці Глухова на центр розвитку музичного мистецтва. У гетьманському маєтку, та й у маєтках старшини, часто лунала італійська музика і ставили італійські опери. У Глухові діяла співацька школа, яка готувала придворних співаків. Музичні класи відкривали і в українських колегіумах, що сприяло становленню української професійної музики.

Розвиток української музичної культури XVIII ст. пов'язаний з іменами видатних композиторів Артема Веделя, Максима Березовського та Дмитра Бортнянського.

Так, **Максим Березовський** був талановитим співаком і композитором. Однак його кар'єра при імператорському дворі Катерини II викликала сумніви, тож Березовський подався за визнанням до Європи.

М. Бельський.

Дмитро Бортнянський. 1788

Випускник ушлявленої Болонської академії, він отримав визнання як автор духовних концертів, які написав після повернення з Італії (найпопулярніший концерт «Не отвержи мене во время старости»). Максим Березовський поєднав у своїй творчості тогочасний досвід західноєвропейської музичної культури з національними традиціями хорового мистецтва.

Дмитро Бортнянський, як і Березовський, успішно навчався у Болоньї. Він написав більше сотні творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів, у яких простежуються українські мотиви.

А от доля композитора **Артема Веделя** була трагічною. Вже у юності його знали як найталановитішого київського диригента і віртуозного виконавця. Він став визначним композитором і педагогом. Однак, коли Ведель усього цього досяг, його звинуватили у належності до таємного товариства **ілюмінатів** і запроторили до божевільні.

Ілюмінати — таємне товариство, засноване з метою досягти панування людини над своїми пристрастями через освіту і моральне вдосконалення.

Відтак усім знаним українським композиторам доводилося підлаштовуватися під умови життя в Російській імперії, адже ситуація в державі не давала їхнім талантам розкритися повною мірою.

1. Визначте основні риси розвитку українського мистецтва у XVIII ст.
2. Поміркуйте, чому багато українських митців, як і науковців, оселялося в Петербурзі.
3. Які пам'ятки мистецтва зацікавили вас найбільше? Чому?
4. Виконайте онлайн-вправу.

Домашнє завдання

- 1 Створіть колаж, який презентуватиме українську культурну спадщину другої половини XVIII ст.
- 2 Підготуйте розповідь про видатного митця XVIII ст.

Практична робота

Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела

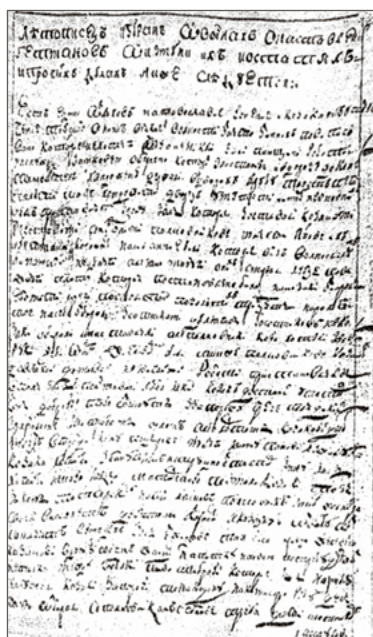
Козацькі літописи — умовна назва групи історичних пам'яток (поміж ними є як власне літописи, так і повісті, щоденники та мемуари) про козацьку добу в українській історії. Найчастіше до них зараховують три джерела: Літопис Самовидця, Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки та Літопис Самійла Величка. Вони справили потужний вплив на подальший розвиток української історичної науки. До прикладу, на основі Літопису гадяцького полковника Григорія Грабянки було створено «Короткий опис Малоросії», який, своєю чергою, став базовим для інших пам'яток.

Досліджуємо історичне джерело

1 **Літопис Самовидця** — одне із джерел вивчення історії українського козацтва другої половини XVII ст. Його написав сучасник (самовидець) описаних подій, що відбувалися на Стародубщині. Цей літопис зберігся до наших днів у кількох списках XVIII ст. Кожен список має доповнення і скорочення, однак жоден із них не містить назви твору та імені автора. Текст літопису дослідники поділяють на дві частини. Перша охоплює події 1648–1672 рр. і має характер історичних мемуарів, друга — 1673–1702 рр. і містить щоденникові записи. Літопис написаний книжною українською мовою, близькою до народнорозмовної.

Прочитайте початок літописного тексту. Чи зрозумілий вам зміст? Чому? Які знання потрібні історикам, щоб досліджувати таке історичне джерело?

Перша сторінка
Літопису Самовидця

«Початок і причина війни Хмельницького єст єдино од ляхов на православіє гоненіє

і козаком отягощеніє. Тогда бо оних, не хотячи, чоґо не звикли були, панщини робити, на службу замкову обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах груби, то ест печі, палити, псов хандожити, двори замітати і до інших незно-сних діл приставляли».

2 Літопис Григорія Грабянки мав успіх і тривалий час поширювався у багатьох списках. У центрі уваги цього твору — події Визвольної війни 1648–1654 рр., яскраві описи козацьких битв. Козацький полковник Григорій Грабянка виклав історію України від давніх часів до 1709 р. Сам автор зазначив: «Дѣйствія презѣльной и отъ начала поляковъ крвавшой небывалою брани Богдана Хмельницкого, Гетмана Запорожского, съ поляки, за Найяснѣйшихъ Королей Полскихъ Владислава, потомъ и Казѣмира, въ року 1648, отпра-воватися начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого нео-конченной, зъ рознихъ лѣтописцовъ и изъ діаріуша, на той войнѣ писанного, въ градѣ Гадячу, трудомъ Григорія Грябянки, собран-ная и самобитнихъ старожилловъ свѣдательстви утвержденная. Року 1710».

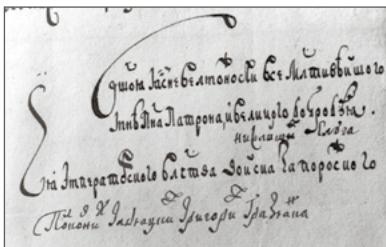

Прочитайте уривок із літопису. Поміркуйте, про які події йдеться. Як ця цитата характеризує ставлення автора до Богдана Хмельницького?

«Хмельницький, зробивши вигляд ніби простує до Дністра, листовно звернувся до Калиновського: “Чому ти, — писав він, — заступаєш синові дорогу? Ти ж знаєш, що він іде до волохів. Чи, може, од весільних бояр яке зло ляхам прилучилося? Шануючи весільний звичай, те зло він у серці не триматиме”».

Порівняйте свої висновки з текстом літопису.

Список зі сторінки
Літопису Григорія Грабянки

«Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчо-му становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав

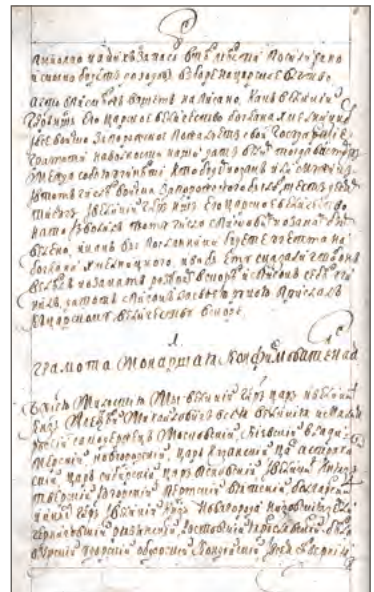
не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїну. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укрившись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі, бо, відійшовши від військових справ та ученій, повністю зайнявся собою. У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив (про це мовилось уже), то зовсім би міг знищити Польщу».

3 Самійло Величко був канцеляристом Генеральної військової канцелярії Гетьманщини. Його літопис — це фундаментальний історичний трактат, написаний між 1715 р. і початком 1720-х років. Присвячений він подіям української історії від середини XVII до початку XVIII ст. Твір зберігся до наших днів не повністю. Перший том рукопису «Сказаніє о войні козацкой з поляками...» охоплює 1648–1659 рр., другий том «Повествования летописная о малороссійских и иных отчасти поведениях собранная и здесь описанная» — 1660–1700 рр. Рукопис містить ілюстрації, зокрема портрети дев'ятох українських гетьманів.

Прочитайте уривок із Літопису Самійла Величка. На яких рисах Богдана Хмельницького зауважує автор?

«Коли хто з цікавості захотів би знати, чого Хмельницький... велів поховати себе після своєї смерті не в столичнім і предковичнім козацьким місті Чигирні, але в Суботові, то хай знає, що він як за життя свого не волів бути лядським підданам, так і після смерті не хотів починати до судного дня на загальній козацькій землі у Чигирині, яка вже тоді була у підданстві коронного хорунжого Конецпольського, а на своїй, істій, заслуженій власною кров'ю суботівській землі і в камінній церкві, зведеної його старанням і коштом».

Сторінка з Літопису Самійла Величка

Поміркуйте, чи можемо ми робити достовірні висновки про характеристику гетьмана в козацьких літописах, лише зважаючи на уривки.

Скористайтесь додатковими джерелами і заповніть таблицю.

Характеристика літопису	Літопис Самовидця	Літопис Грабянки	Літопис Величка
Які події описані			
Стисло про автора			
Стислий зміст			

Узагальнення і тематичний контроль

1 Визначте, які події відображено на карті. Пригадайте основних учасників цих подій. Які наслідки мали ці події для українських земель?

2 Про що свідчить цитата з настанови Катерини II князю Олександрю Вяземському з нагоди обіймання ним посади генерал-прокурора сенату в 1764 р., що з'явилася напередодні ліквідації гетьманства? Як імперський уряд втілював ідеї Катерини II в життя?

«Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздям.

Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли».

3 Виконайте тестові завдання. Правильні відповіді запишіть у зошит. Обговоріть свої висновки з однокласниками й однокласницями.

1. Якого історичного діяча зображено на портреті?

А Петра Калнишевського

Б Петра Рум'янцева

В Данила Апостола

Г Кирила Розумовського

2. У якому році Катерина II остаточно ліквідувала гетьманство?

А 1750 р. Б 1764 р. В 1775 р. Г 1783 р.

3. Яку подію описано в уривку з історичного джерела?

«Почали вони... надто далеко поширювати своє зухвальство, привласнюючи й вимагаючи врешті для себе, начебто як надбання їхньої власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останній війні від Порти Отоманської, але навіть і ті, які зайняті поселеннями в Новоросійській губернії, мотивуючи, начебто їм і ті, й інші здавна належали... Запроваджуючи власне хліборобство, ліквідували вони цим саму підвалину залежності їх від престолу нашого і задумували створити із себе посеред вітчизни область, повністю не залежну під власним своїм несамовитим управлінням...»

А остаточна ліквідація імперським урядом Запорозької Січі

Б ліквідація полково-сотенного устрою у Лівобережній Україні

В запровадження кріпацтва

Г ліквідація полкового устрою на Слобожанщині

4. Яка доля останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського?

А було страчено за наказом Катерини II

Б двадцять п'ять років провів в ув'язненні в монастирі на Соловецьких островах

В очолив Кубанське козацьке військо

Г домогся дозволу турецького султана на зведення фортеці за Дунаєм

5. Створення яких губерній у складі Російської імперії стало наслідком Другого поділу Речі Посполитої?

А Бессарабської, Холмської, Полтавської

Б Чернігівської, Полтавської, Харківської

В Херсонської, Таврійської, Катеринославської

Г Подільської, Волинської, Київської

6. 1. Заповніть пропуски у тексті:

«_____ ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися гноблення. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, у Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про _____ з'являються у джерелах у XVI ст.».

А козаки

В конфедерати

Б гайдамаки

Г опришки

7. Хто з митців уславився як композитор?

А Йоганн Пінзель

В Володимир Боровиковський

Б Артем Ведель

Г Степан Ковнір

8. Іван Григорович-Барський зажив слави

А видатного іконописця.

Б талановитого архітектора.

В мандрівного філософа.

Г композитора і хорового диригента.

9. Установіть хронологічну послідовність подій.

А ліквідація Запорозької Січі

Б другий поділ Речі Посполитої

В остаточна ліквідація гетьманства

Г скасування козацького устрою на Слобожанщині

10. Установіть відповідність між зображеними архітектурними спорудами та їх назвами.

А Покровська церква в Києві

Б Собор Святого Юра у Львові

В Андріївська церква в Києві

Г Бучацька ратуша

Д Успенська соборна церква Почаївської лаври

Історія України в контексті епохи раннього нового часу

§ 33. Здобутки українського суспільства. Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст.

Вивчаючи курс з історії України у 8 класі ви дізналися, як розвивалися українські території протягом XVI–XVIII ст.

Здобутки українського суспільства

Поміркуйте, чому ці часи називають козацькою добою.

Протягом XVI–XVIII ст. козацтво різними способами намагалося утвердити свої привілеї, а під час Національно-визвольної війни заснувало власну державу. І хоча Гетьманщина не встояла у боротьбі з могутніми сусідами, на думку історика Ореста Субтельного, «Гетьманщину не тільки не забули — пам'ять про неї допомогла започаткувати нову добу в українській історії, позаяк саме з нащадків старшини вийшло багато діячів, що сприяли формуванню національної свідомості українців. Історія Гетьманщини стала ключовим явищем національної історії та державотворчих змагань. Приклад самоврядування, що вона дала, надихає й сучасних українців у їхніх прагненнях створити свою власну національну державу».

Чи погоджуєтеся ви з думкою Ореста Субтельного? Пригадайте, як розвивалася козацька державність. Які її риси можна вважати актуальними і сьогодні?

Європейські історики називають період XVI–XVIII ст. **раннім Новим часом**, або ранньомодерною добою.

Про які важливі зміни у житті європейських країн ви дізналися на уроках всесвітньої історії у 8 класі?

М. Ткаченко.

Печатка Війська
Запорозького 1595 р.
Реконструкція 1971

Варто пам'ятати про початок промислового перевороту, становлення ринкових відносин, появу нових суспільних груп, поширення політичних прав, зародження нових явищ у науці та мистецтві.

Як ви вважаєте, чому прогресивні економічні зміни, які відбувалися на землях Нової Січі, викликали занепокоєння в російському імперському уряді? Чи можемо ми поставити господарювання у Новій (Підпільненській) Січі на один рівень з економічними змінами у європейських країнах? Чому?

У часи Просвітництва все більше мислителів, філософів, юристів замислювалося про права людини та покращення державного устрою для захисту цих прав. Так, демократичний устрій Запорозької Січі, виборність козацької старшини, запозичення елементів шляхетської демократії, «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (Бендерської конституції) можна вважати значними здобутками козацької держави Гетьманщини.

Конституція гетьмана Пилипа Орлика 1710 р. узагальнила накопичений державотворчий потенціал українців, дослідники вважають її ідеологічним підґрунтям для подальшої боротьби за незалежність. «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» стали визначною історичною пам'яткою національної та європейської політичної думки XVIII ст.

Титульна сторінка Конституції Пилипа Орлика староукраїнською мовою. 1710

Які права мало козацтво? До яких заходів вдавався уряд Російської імперії для обмеження, а згодом і для ліквідації цих прав?

Самоврядування сприяло піднесенню української еліти. Навіть у 1767 р. старшинські послі до російської Законодавчої комісії відкинули реформи Катерини II, впевнено заявивши: «Наші закони найкращі». Саме Гетьманщина явила для політичних діячів України початку XX ст. прецедент українського самоврядування.

Неможливо уявити культуру України без оригінального мистецького стилю — козацького бароко. Козацька доба залишила

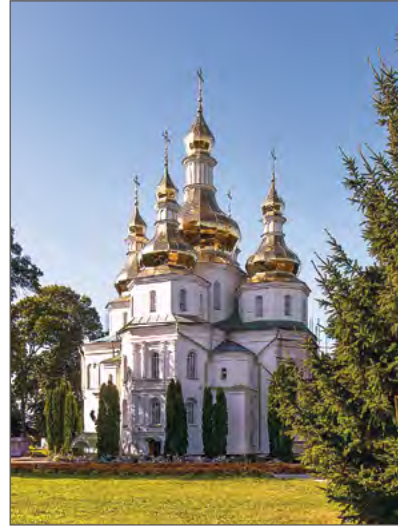
яскравий слід в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Розквіт козацького бароко припадає на період гетьманства Івана Мазепи та його наступників.

Розгляньте світлини. Порівняйте приклади барокової архітектури західно-українських земель та Гетьманщини. Визначте спільні та відмінні риси.

Домініканський собор у Львові.
1749. Сучасний вигляд

Свято-Троїцький собор у Густині. 1600.
Сучасний вигляд

Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст.

Якою була соціальна структура населення українських територій у XVI ст.? Визначте статус (тобто права та обов'язки) кожного, використовуючи схему на с. 7. Як змінювався статус станів протягом XVII–XVIII ст.? Чиє становище зазнало найбільших змін?

Заповніть таблицю.

Важливі події та явища	Європа	Українські території
У політичному житті		
У розвитку господарства		
У культурній сфері		

Які постери чи інфографіку ви створили під час вивчення курсу історії України у 8 класі? Об'єднайтеся у пари і разом попрацюйте над колажем (поєднання різних ілюстрацій, матеріалів і фактур), постером чи інфографікою, які б демонстрували особливості розвитку українських земель протягом XVI–XVIII ст. Презентуйте свою роботу однокласникам й однокласницям.

§ 34. Внесок України у формування європейської цивілізації

Які події історії України XVI–XVIII ст. запам'яталися вам найбільше? Як ви вважаєте, чи мали ці події вплив на розвиток інших держав і народів?

У 1569 р. було укладено Люблінську унію, яка зумовила значні зміни у розвитку українських територій. Безумовно, були негативні наслідки. Так, одразу після утворення Речі Посполитої розпочався доволі сильний тиск на українську православну релігійну та політичну еліту. Українські території втратили ту роль, яку вони відігравали у Великому князівстві Литовському, будучи фактично однією з потужних державотворчих сил цієї інституції. Натомість, зважаючи на те, що влада Речі Посполитої активно підтримувала контрреформацію у Східній Європі, розпочалася активна діяльність єзуїтів.

Однак були і позитивні наслідки. Більшість етнічних українських територій опинилася у складі однієї держави. Українська еліта після Люблінської унії зазнавала потужного впливу політичних та релігійних загальноєвропейських процесів. Українські території потрапили під вплив польської шляхти у період, що називають «золотим віком» Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури.

Розгляньте картину на с. 217. На ній зображено події 1581 р., коли військо короля Стефана Баторія взяло в облогу Псков. Які виправдані очікування литовської та руської шляхи образно передає картина?

Водночас з'являється і розвивається українське козацтво. Дослідники називають цей процес результатом вікової боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками в зоні так званого Великого кордону, який розділяв європейську й азійську

Ян Матейко. Стефан Баторій під Псковом. 1872

цивілізації. Схожі процеси відбувалися в Болгарії, Угорщині, Трансільванії, Молдавському князівстві, Хорватії, Кримському ханстві та Московії. Але подібність українського козацтва до, скажімо, донського, не виключала його специфіки та унікальності. Адже еволюція козацтва в Україні сприяла утворенню держави, у формуванні якої воно відіграло провідну роль.

Назвіть імена тих козацьких ватажків, хто був знаний за межами Речі Посполитої.

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, окрім формування держави, зумовила важливі соціально-економічні зміни. Як стверджує Наталя Яковенко, основну селянську масу, показану під час війни, було звільнено від підданської залежності і перетворено на особисто вільних землевласників (посполитих) із правом володіння оброблюваною ними землею в обмін на сплату податків до військової скарбниці.

Національно-визвольна війна не вирішила ключових проблем. Не вдалося створити стійкої держави в етнічних межах України. Величезними були втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir. Страхотливих руйнувань зазнали міста й села. Надзвичайно великої шкоди було завдано розвитку ремесел, промислів і торгівлі.

Трагічною була доля єврейських громад: відбувся страшний спалах насильства. Євреї часто були торговцями і орендарями. Тому їх сприймав простолюди як безпосередніх винуватців його бід. До цього додавалася релігійна нетолерантність до юдеїв, що була тоді загальноєвропейським явищем. Триста єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме в цей час. Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, написана мешканцем Заслава Натаном Ганновером, оповідає про нечувані звірства, руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні.

Попри моменти історії, що є болючими в українсько-польських та українсько-єврейських відносинах, події Національно-визвольної війни мають величезне значення. Було створено (вперше після припинення існування у 40-х роках XIV ст. Королівства Руського) державу, частина якої у формі Лівобережної Гетьманщини проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст.

Сформувалася нова політична еліта — козацька старшина, адже в оточенні Богдана Хмельницького перебували талановиті полководці, успішні адміністратори та досвідчені дипломати: Іван Богун, Антін Жданович, Іван Виговський, Юрій Немирич, Максим Кривоніс, Іван Ганжа та багато інших.

Протягом тривалого часу після завершення війни козаки, селяни й міщани Лівобережної Гетьманщини користувалися позитивними наслідками соціально-економічних змін. Навіть матеріали Генерального опису 1765–1769 рр. зафіксували на Лівобережжі численні факти, коли селянські й козацькі поля, городи, сіножаті кваліфікували як «свої власні», «свої жилі».

Пригадаймо події всесвітньої історії. Хоча за рівнем розвитку промисловості і торгівлі Гетьманщина й відставала від Англії, Нідерландів та Німеччини, усе ж у середині XVII ст. у багатьох промислах стали зароджуватися початкові форми мануфактурного виробництва. У сільському господарстві сформувався якісно новий тип виробництва — козацький, який за своєю суттю був фермерським. Зауважте, що війна на українських територіях тривала в той час, коли в Західній Європі відбувалися значні зміни. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії, у тому ж році спалахнули повстання за незалежність португальців проти іспанців і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії.

У 1647 р. розгорілося полум'я антиіспанської боротьби в Південній Італії та Сицилії, під час якої Неаполь було проголошено республікою. Високою була соціально-політична напруга в Данії; назрівали події Фронди у Франції й масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії. Усе це дослідники вважають проявом кризи середньовічної цивілізації та зміцненням пагонів нової цивілізації.

Національно-визвольна війна спричинила суттєву зміну в співвідношенні сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі. На жаль, не на користь Гетьманщини. Але вона різко послабила геополітичні позиції Речі Посполитої та Кримського ханства й водночас помітно зміцнила роль Московії, яка розпочала експансію на захід. Національно-визвольна війна українців сприяла зростанню міжнародного впливу Швеції.

Поміркуйте, чому події Національно-визвольної війни зумовили ослаблення не лише Речі Посполитої, а й Кримського ханства. Обговоріть свої аргументи у групах.

Поширення впливу Московії на українські території врешті призвело до обмеження, а потім і до повної ліквідації будь-яких елементів козацької державності. Відтоді інтелектуальне українство ніби роздвоїлося: українські території постачали Російській імперії блискучих царедворців (як-от канцлер Олександр Безбородько) і водночас у середовищі провінційних поміщиків, синів козацької старшини, зберігалася історична пам'ять про козацькі часи. Саме ці уявлення про героїчне минуле українців і стануть однією з основ національного відродження у XIX ст.

1. Поміркуйте, як розвиток козацтва впливав на історію сусідніх держав.
2. Які документальні пам'ятки мали важливе значення для розвитку української державності та формування європейської юридичної думки?
3. Чому Наталя Яковенко назвала козаків «християнськими лицарями у мусульманському вбранні»? Як козацтво впливало на розвиток найближчих країн Сходу?

Домашнє завдання

Підготуйте повідомлення про одного з українських політичних діячів, митців чи науковців, чиє ім'я було відоме в Західній Європі.

ЗМІСТ

Передмова	3	§ 6. Культурно-освітнє життя.	
РОЗДІЛ 1		Книговидання	31
Українські землі		Братські школи	34
у складі Речі Посполитої		Книгодрукування	36
(XVI – перша половина XVII ст.)		Домашнє завдання	37
§ 1. Статус українських земель		§ 7. Містобудування, архітектура,	
у першій половині XVI ст.		образотворче мистецтво XVI –	
у складі різних держав	4	першої половини XVII ст.	38
Домашнє завдання	6	Образотворче мистецтво	42
§ 2. Соціальна структура		Домашнє завдання	47
суспільства. Економічне життя		Практична робота	48
села і міста: фільварки, цехи.		Повсякденне життя представників	
Торгівля	6	основних верств українського	
Розвиток сільського господарства ..	10	суспільства XVI – першої	
Торгівля	11	половини XVII ст.	48
Домашнє завдання	13	Досліджуємо історичні джерела ..	48
§ 3. Люблінська унія 1569 р.		Творимо	50
та її вплив на розвиток		Узагальнення і тематичний	
українського суспільства	13	контроль	51
Причини Люблінської унії	14	РОЗДІЛ 2	
Люблінський сейм 1569 р.	15	Становлення козацтва	
Умови унії	16	(XVI – перша половина XVII ст.)	
Наслідки Люблінської унії	17	§ 8. Походження українського	
Домашнє завдання	19	козацтва. Козацькі зимівники	
§ 4. Криза Православної		та поселення. Дмитро Вишне-	
церкви у XVI ст.		вецький. Перші січі	54
Пересопницьке Євангеліє.		Походження українського	
Православні братства	20	козацтва	54
Домашнє завдання	24	Козацькі зимівники та поселення ..	55
§ 5. Берестейська унія та її наслідки.		Дмитро Вишневецький	56
Реформи Петра Могили	24	Перші січі	57
Передумови та причини		Домашнє завдання	60
Берестейської унії	25	§ 9. Реєстрове козацтво. Становлен-	
Берестейські собори	27	ня козацького стану. Козаць-	
Наслідки унії	28	кі повстання кінця XVI ст.	60
Петро Могила	29	Козацькі повстання кінця XVI ст. ..	63
Домашнє завдання	31	Северин Наливайко	65
		Домашнє завдання	67

§ 10. Походи козаків	
першої чверті XVII ст. Петро	
Конашевич-Сагайдачний.	
Хотинська війна	67
Петро Конашевич-Сагайдачний . . .	67
Хотинська війна	71
Домашнє завдання	72
§ 11. Козацько-селянські	
повстання 20–30-х років	
XVII ст. «Ординація Війська	
Запорозького реєстрового» . .	72
Марко Жмайло.	
Михайло Дорошенко	73
Тарас Трясило	74
Іван Сулима.	76
Повстання під проводом	
Острияниці.	77
«Ординація Війська Запорозького	
реєстрового»	77
Домашнє завдання	78
Практична робота.	79
Опис на основі джерел військового	
мистецтва, традицій та побуту	
козацтва	79
Досліджуємо історичні джерела . . .	79
Узагальнення і тематичний	
контроль	81
РОЗДІЛ 3	
Національно-визвольна війна	
українського народу середини XVII ст.	
§ 12. Причини та початок	
Національно-визвольної	
війни. Події 1648–1649 рр. . . .	84
Богдан Хмельницький	85
Битва біля Жовтих Вод	86
Корсунська битва.	
Пилявецька битва	87
Зборівський договір	88
Домашнє завдання	90

§ 13. Утворення української	
козацької держави —	
Гетьманщини	91
Внутрішня політика Гетьманщини . .	93
Зовнішня політика Гетьманщини . .	95
Домашнє завдання	96
§ 14. Події 1650–1651 рр.	96
Домашнє завдання	100
§ 15. Воєнно-політичні події	
1652–1653 рр.	101
Битва під Батогом	101
Жванецька облога	103
Домашнє завдання	104
§ 16. Міжнародні відносини.	
Українсько-московський	
договір 1654 р.	104
Молдавські походи козаків	106
Українсько-московський договір	
1654 р.	107
Умови договору	109
Домашнє завдання	110
§ 17. Воєнно-політичні події	
1654–1657 рр.	110
Домашнє завдання	113
Практична робота	114
Порівняльна характеристика	
особистих якостей, політичних	
позицій та військово-політичної	
діяльності Івана Богуна, Адама	
Киселя та Яреми Вишневецького . .	114
Узагальнення і тематичний	
контроль	115
РОЗДІЛ 4	
Козацька Україна наприкінці	
50-х років XVII — на початку XVIII ст.	
§ 18. Гетьманщина за правління	
Івана Виговського	118
Юрій Немирич	119
Гадяцькі пакти	120
Конотопська битва	121

Домашнє завдання	123	Північна війна 1700–1721 рр.	150
§ 19. Розкол Гетьманщини	123	Знищення гетьманської столиці	152
Переяславські статті 1659 р.	123	Полтавська битва	153
Слободищенський трактат	124	Пилип Орлик	155
Боротьба за гетьманську булаву в Лівобережній Україні	125	Домашнє завдання	157
Московські статті 1665 р.	126	§ 25. Церковне життя. Освіта	157
Домашнє завдання	127	Перехід Київської митрополії до Московського патріархату	158
§ 20. Лівобережна та Правобережна Україна у 60–70-х роках XVII ст. Петро Дорошенко.	127	Розвиток освіти	160
Дем'ян Многогрішний	129	Домашнє завдання	162
Польсько-турецька війна 1672–1676 рр.	130	§ 26. Архітектура та образотворче мистецтво	162
Чигиринські походи 1677– 1678 рр.	131	Архітектура	163
Бахчисарайський мирний договір 1681 р.	132	Живопис	165
«Вічний мир» 1686 р.	132	Домашнє завдання	168
Домашнє завдання	133	Практична робота	169
§ 21. Правобережна Україна в останній чверті XVII ст.	134	Аналіз Гадяцької угоди	169
Семен Палій	136	Досліджуємо історичне джерело	169
Домашнє завдання	137	Узагальнення і тематичний контроль	171
§ 22. Заселення і розвиток Слобідської України	137	РОЗДІЛ 5	
Заснування слобожанських міст	138	Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.	174
Адміністративний устрій на Слобожанщині	139	§ 27. Імперський наступ на автономію Гетьманщини.	174
Домашнє завдання	141	Правління Івана Скоропадського. Перша Малоросійська колегія	174
§ 23. Запорозьке козацтво. Іван Сірко	141	Реформи Павла Полуботка	175
Козацькі антигетьманські заколоті	142	Данило Апостол	176
Іван Сірко	143	Домашнє завдання	177
Домашнє завдання	146	§ 28. Ліквідація гетьманства і ко- зацького устрою в Україні	178
§ 24. Гетьманщина за правління Івана Мазепи. Північна війна	146	Кирило Розумовський	179
Внутрішня політика Івана Мазепи	147	Ліквідація гетьманства в Україні	179
Зовнішня політика Івана Мазепи	150	Домашнє завдання	182
		§ 29. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі	182
		Нова (Підпільненська) Січ	182
		Ліквідація Запорозької Січі	186

Причини знищення Нової Січі.	187	Домашнє завдання	206
Наслідки російсько-турецьких воєн.	188	Практична робота	207
Домашнє завдання	190	Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела	207
§ 30. Правобережна і Західна Україна в другій половині XVIII ст.	191	Досліджуємо історичне джерело	207
Гайдамацький рух. Коліївщина	191	Узагальнення і тематичний контроль	210
Поділи Речі Посполитої	194	Історія України в контексті епохи раннього нового часу	213
Західноукраїнські території у XVIII ст.	195	§ 33. Здобутки українського суспільства. Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст.	213
Домашнє завдання	198	Здобутки українського суспільства	213
§ 31. Освіта і наука. Києво- Могилянська академія. Григорій Сковорода.	198	Особливості суспільного життя України XVI–XVIII ст.	215
Розвиток освіти	198	§ 34. Внесок України у формування європейської цивілізації	216
Наука.	200	Домашнє завдання	219
Домашнє завдання	201		
§ 32. Архітектура. Образотворче мистецтво. Музика	202		
Архітектура	202		
Образотворче мистецтво.	204		
Музика	205		

Аби відкрити QR-коди без смартфона, уведіть у пошукове поле браузера на своєму ПК такі посилання:

Глосарій. cutt.ly/hcoozvx	§ 15. cutt.ly/VhLPDNv
§ 1. cutt.ly/alpSYet ; cutt.ly/YhLlvW4 ; cutt.ly/6levC5G	§ 16. cutt.ly/EhLPHQk
§ 2. cutt.ly/ZlpSSUK ; cutt.ly/chLIPmm ; cutt.ly/xyjsmlu	§ 17. cutt.ly/ghLPKj0
§ 3. cutt.ly/9lpSGoA ; cutt.ly/lhLl16L	§ 18. cutt.ly/JhLPZJn
§ 4. cutt.ly/6lpSJSV ; cutt.ly/8hLl5hU	§ 19. cutt.ly/zhLPCIN
§ 5. tinyurl.com/ybmfwtzp ; cutt.ly/ulpSL3c ; cutt.ly/mkO7PiB ; tinyurl.com/yb8p6xqc	§ 20. cutt.ly/LhLPNwa
§ 6. cutt.ly/ClpSCK7 ; cutt.ly/PhLPfGr	§ 21. cutt.ly/VhLPMGn
§ 7. cutt.ly/6lsv3rk ; cutt.ly/shLPlv9	§ 22. cutt.ly/FhLP0U9
§ 8. tinyurl.com/y8uh9lap ; cutt.ly/WhLAAYf	§ 23. cutt.ly/VhLP9EX
§ 9. cutt.ly/1hLAF5r	§ 24. tinyurl.com/yapke8ml ; cutt.ly/xhLSewQ
§ 10. cutt.ly/hk89WiL ; tinyurl.com/y7suqkkl ; cutt.ly/BhLAL6b	§ 25. cutt.ly/4hLP8N0
§ 11. cutt.ly/YhLACuO	§ 26. cutt.ly/zhLP6Vx ; cutt.ly/mhLAraF
§ 12. cutt.ly/McxXH4q ; cutt.ly/ThLPlue	§ 27. cutt.ly/lhLSDDI
§ 13. cutt.ly/ZhLPOJl	§ 28. cutt.ly/ehLDU1F
§ 14. cutt.ly/ahLPA7s	§ 29. cutt.ly/ZhLAysN
	§ 30. cutt.ly/khLAIQl
	§ 31. cutt.ly/nk4aGwQ ; cutt.ly/dhLAjjo
	§ 32. cutt.ly/1hLAlYk

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ДУДАР Ольга Володимирівна

ГУК Олександр Іванович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *О. В. Осадча*
Технічний редактор *Л. І. Аленіна*
Комп'ютерна верстка *А. О. Гуменюк*
Коректор *О. В. Северцева*

Формат 70×100¹/₁₆.
Ум. друк. арк. ____.
Обл.-вид. арк. ____.
Наклад _____ прим. Зам. №

ТОВ «Видавничий дім «Освіта»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції»
Серія ДК № 6109 від 27.03.2018 р.

Адреса видавництва:
04053, Київ, вул. Обсерваторна, 25
www.osvita-dim.com.ua

Віддруковано
в АТ «ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА
«ГЛОБУС»
61052, м. Харків, вул. Різдва, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

У підручнику використано:

фото з відкритих джерел мережі Інтернет таких авторів: М. Васильченко, Ю. Кононенко, Ягайло Хмельницький, А. Банний, І. Ігратсьєв, С. Половко, Макуха, Р. Винницький, О. Дисшко, Троневиц, Anonyme, Turzh, Falin, Бубчач-Львів, Я, Russianname, Mathias, Wlbw68, Aeou, Anntinomy, Neovitaha777, Roman Naumov, Sergiy Klymenk, Kiyanka, Olexa Yur, Annunciation, Nick Grapsy, Star61, Mykola Swarnyk, Fordma, V1adis1av, Константинъ;

фото із сайтів: «Енциклопедія Києва» (wek.kiev.ua) «Нерухомість Львова» (real-estate.lviv.ua), «Львів. Офіційний туристичний сайт міста» (lviv.travel), офіційний сайт Почаївської Свято-Успенської лаври (pochaev.org.ua), «Вікіпедія» (uk.wikipedia.org).